

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ МИХАЙЛА
ДРАГОМАНОВА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

НЕКІЗ ТЕТЯНА АНАТОЛІВНА

УДК 159.922.8:17.022.1(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ МОРАЛЬНОГО ВИБОРУ В
ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

05 Соціальні та поведінкові науки

053 Психологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі
психології

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Т.А. Некіз

Науковий керівник: Булах Ірина Сергіївна, доктор психологічних наук,
професор

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Некіз Т.А. Психологічні детермінанти морального вибору в юнацькому віці. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеню доктора філософії у галузі психології за спеціальністю 053 Психологія. – Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ, 2023.

Дисертація присвячена теоретико-емпіричному дослідженню психологічних детермінант морального вибору в юнацькому віці.

Процес здійснення морального вибору юнаків та юнок має надзвичайно широкий простір для вияву всіх його граней. Поняття вибору в контексті морального становлення зростаючої особистості розкривається в різних аспектах її життєдіяльності. Отже, варто розглядати моральний вибір, досліджуючи різні наукові позиції як зарубіжних, так і українських вчених, що дає можливість обґрунтувати зміст та сутність самого поняття, визначити психологічні детермінанти вибору та виокремити етапи його здійснення.

Теоретична частина дослідження ґрунтується на аналізі наукових доробків вчених у сфері філософії, етики, педагогіки та психології, які відображають проблему морального вибору юнаків та дівчат. Проаналізовано основні підходи (психоаналітичний, біхевіористичний, особистісно орієнтований та ін.), які дозволили виокремити та узагальнити психологічні детермінанти морального вибору особистості юнацького віку.

Зазначено, що юнацький вік є особливим періодом у житті людини, коли відбувається її особистісне, моральне становлення і вона отримує різний моральний досвід, що покладений в основу її власних моральних цінностей. Цей етап життя молоді людини не проходить без труднощів і їх подолання залежить від її ціннісної спрямованості. Долаючи труднощі, хлопці та дівчата потрапляють у різні складні моральні ситуації, де вони мають обирати належний варіант прийняття рішення та реалізувати його у

власному життєвому просторі. Актуалізуючи свої моральні цінності, вони здійснюють таким чином моральний вибір. Отже, моральні цінності юнаків та дівчат детермінують процес здійснення такого вибору.

Проаналізовано змістовий контекст морального вибору та сформульовано його визначення. Це поняття розглядається як складний акт діяльності особистості, який спрямований на вирішення протиріч між «добром» та «злом», де вона обирає один з альтернативних варіантів, керуючись моральними цінностями, зокрема свободою та відповідальністю.

Грунтуючись на поглиблених знаннях про зміст та сутність морального вибору, були виокремлені його основні етапи. До них належать: перший етап – *усвідомлення ситуації морального вибору*; другий – *аналіз моральних цінностей*; третій – *боротьба мотивів*; четвертий – *прийняття рішення*; п'ятий – *власне моральний вибір*; шостий – *моральна саморегуляція поведінки*.

Проаналізувавши наукові праці зарубіжних та сучасних українських дослідників, нами було обґрунтовано психологічні детермінанти морального вибору, що актуальні в сучасних умовах життєіснування молоді. Зазначені детермінанти є моральними цінностями юнаків та юнок, які причинно обумовлюють їх моральний вибір. Виокремлено такі моральні цінності як *гідність, совість, емпатія, доброчесність, моральна обов'язковість, моральна вмотивованість, відповідальність, свобода вибору, справедливість*.

У результаті глибокого вивчення наукових доробків з вищезазначеної проблеми нам вдалося достовірно відтворити ієрархію етапів морального вибору, кожен з яких детермінований певною моральною цінністю, що є домінуючою на тому чи іншому етапі в особистості юнацького віку. Таким чином, *перший етап* детермінують *гідність та совість*; *другий* – *емпатія та доброчесність*; *третій* – *моральна обов'язковість та моральна вмотивованість*; *четвертий* – *відповідальність*; *п'ятий* – *свобода вибору*;

шостий – справедливість.

Проведено емпіричне дослідження, враховуючи особливості морального вибору юнаків та юнок. У ході констатувального експерименту обґрунтовано *критерії* (осмислення складної ситуації, розуміння моральних цінностей та сформованість власних моральних принципів, моральна рефлексія, усвідомлення потреб та мотивів, почуття відповідальності, свобода рішень, моральна саморегуляція), *рівні* (високий, середній, низький) та *показники* морального вибору молодшої людини.

Так, *високий рівень морального вибору* виявляється у юнаків та дівчат з розвинутою системою моральних цінностей; глибоким осмисленням ситуації вибору; сформованим емоційно-ціннісним ставленням до оточуючих; виявленням людської гідності; здатністю глибоко рефлексувати моральні цінності; готовністю брати відповідальність за власні рішення та вчинки; діяти вільно, справедливо. Молодих людей із *середнім рівнем* можна охарактеризувати як таких, що усвідомлюють ситуацію морального вибору; часто демонструють гідність у ставленні до інших; рефлексують моральні цінності; приймають самостійні рішення, проте інколи можуть «ставати на бік» близької людини, тим самим змінюючи свій попередній вибір; майже весь час виявляють свободу та відповідальність у своїх рішеннях; намагаються діяти справедливо. *Низький рівень морального вибору* відзначається у таких хлопців та дівчат, що лише поверхово здатні усвідомлювати ситуацію морального вибору; яким не завжди вдається здійснити аналіз моральних цінностей; у них спостерігаються слабкі вияви гідності у ставленні до оточуючих; їхній вибір часто залежить від думки інших людей; лише час від часу їм вдається брати на себе відповідальність та інколи бути справедливими, реалізуючи власні вчинки.

Результати констатувального експерименту засвідчили, що моральний вибір юнаків та юнок залежить не тільки від впливу психологічних

детермінант, а також від їх емоційної зрілості, ціннісного ставлення до себе та інших, ступеня складності ситуації та умов, у яких опиняється молода людина тощо.

Якісна інтерпретація отриманих кількісних даних за методикою «Вибір» дала можливість прослідкувати особливості вияву вищезазначених моральних цінностей молоді. Так, юнаки та дівчата, які мали *високі показники*, виявляли у ситуаціях вибору автономію, емпатію, справедливість, як правило, несли відповідальність за власний вибір. Здійснюючи вибір, вони керувалися почуттям морального обов'язку. Респонденти, що мали *середні показники*, демонстрували відкритість до взаємодії з іншими учасниками ситуації, виявляючи емпатію, добротність, здебільшого намагалися бути справедливими та вільними у вирішенні протиріч, дотримуючись морального обов'язку, який відповідав їх моральним принципам. Крім того, вони часто брали відповідальність за власні рішення та вчинки, виявляли самостійність. Досліджувані з *низькими показниками* мали помірну активність при вирішенні складних ситуацій вибору, їм важко вдавалося приймати рішення, оскільки вони не здатні брати на себе відповідальність та робити вибір автономно, хоча й прагнули до цього. Емпатія, совість та гідність мали місце при здійсненні ними вибору, проте сила вияву цих якостей була недостатня.

Здійснений кореляційний аналіз дав можливість прослідкувати силу та міцність взаємозв'язків між моральними цінностями та етапами морального вибору юнаків та юнок. Доведено, що між *гідністю* та *моральним вибором* існує помірний взаємозв'язок, це вказує на те, що завдяки гідності юнаки та дівчата усвідомлюють себе як моральну особистість, що полегшує процес осмислення ними складної ситуації вибору. Показник *«совість»* також мав помірний взаємозв'язок із показником *«моральний вибір»*. Молоді люди, завдяки сумлінню, можуть співвідносити свої почуття та переживання з почуттями та переживаннями

інших людей і, відповідно, формувати позитивну чи негативну оцінку складної ситуації. Підкреслимо, що *гідність та совість* домінують у процесі реалізації першого етапу – *усвідомлення ситуації морального вибору*.

Помірний взаємозв'язок спостерігався між показником «*емпатія*» та «*моральний вибір*». Отже, можна стверджувати, що емпатія допомогла хлопцям та дівчатам усвідомити власні почуття та відрефлексувати моральні цінності. Між *доброчесністю* та *моральним вибором* констатовано взаємозв'язок, який виявляється у бажанні молоді бути чесними та розсудливими, що надало можливість їм глибоко проаналізувати як власні моральні цінності, так і цінності інших людей. Зазначене вище підкреслило, що *емпатія та доброчесність* впливають на реалізацію другого етапу морального вибору – *аналіз моральних цінностей*.

Сильний взаємозв'язок між *моральною обов'язковістю* та *моральним вибором* свідчить про вагомую роль цієї моральної цінності на *етапі боротьби мотивів*, виходячи з того, що певна частина респондентів дотримується норм моралі, які відображають їх власні моральні принципи, при вирішенні складних ситуацій. Важливо також підкреслити помірний взаємозв'язок між *моральною вмотивованістю* та *моральним вибором*. Мотивація досліджуваних може виявлятися по-різному, наприклад, як допомога близьким людям, значущим дорослим, або ж як один з мотивів поведінки юнаків та дівчат, який може бути пов'язаний з реалізацією власних потреб в процесі здійснення вибору. Отже, *моральна вмотивованість* детермінує *третій етап морального вибору – боротьба мотивів*.

Значну силу взаємозв'язку було визначено між показниками «*відповідальність*» та «*моральний вибір*». Таким чином, доведено, що відповідальність дозволяє молодій людині відчувати моральну правоту та впевненість у прийнятих нею рішеннях. Зауважимо, що *відповідальність*

причинно обумовлює *четвертий етап вибору – прийняття рішення*. Міцний взаємозв'язок спостерігався між *автономією* та *моральним вибором*, що вказує на вияв свободи в процесі здійснення вибору юнаками та юнками. Завдяки вільним та самостійним рішенням, досліджувані змогли обрати з-поміж двох альтернатив той варіант, що враховував власні моральні принципи, загальноприйняті норми моралі та зберіг їх автономію. Підкреслимо, що *свобода вибору* є провідною детермінантою на *п'ятому етапі – власне моральний вибір*. Помірний взаємозв'язок мали *справедливість* та *моральний вибір*. Ця моральна цінність відіграє важливу роль під час осмислення молодого людиною здійсненого вибору та оцінки нею актуалізованих дій і вчинків. Завдяки *справедливості* відбувається *шостий етап морального вибору – моральна саморегуляція поведінки*.

Спираючись на одержані кількісні дані щодо вияву таких моральних цінностей як гідність, совість, емпатія, доброчесність, моральний обов'язок, моральна вмотивованість, відповідальність, свобода вибору, справедливість, та, враховуючи вищезазначені критерії, показники і генезу морального вибору, було розроблено та обґрунтовано психологічну розвивальну програму. Остання дозволила презентувати динамічний аспект підвищення почуття гідності молодого людини, вияву доброчесності та емпатії в ситуаціях морального вибору, посилення автономії та почуття відповідальності. Це виявляється у взаємозв'язку таких складових програми як діяльність психолога, педагога, а також рекомендації щодо взаємодії хлопців та дівчат зі своїми батьками.

Методологічною базою розробленої програми розвитку та активізації психологічних детермінант здійснення морального вибору особистості в юнацькому віці стали фундаментальні положення особистісно орієнтованого підходу, що реалізуються з урахуванням вікових особливостей досліджуваних, індивідуальних якостей молодих людей, умов становлення моральних цінностей, моральної самосвідомості та розвитку їх моральності

в цілому.

Основною метою розробленої програми був розвиток моральних цінностей юнаків та дівчат, активізація рефлексії власних цінностей та здібностей до прогнозування та вирішення моральних дилем з урахуванням показників морального вибору, а також розробка методичних рекомендацій для фахівців сфери психології, педагогіки та батьків. Розвивальна програма включала в себе соціально-психологічний тренінг «Актуалізація психологічних детермінант морального вибору в юнацькому віці» та інші види розвивальних занять (методологічні семінари, наприклад: «Свобода дії, свобода вибору, свобода волі»; бесіди; дискусії на моральну тематику; індивідуальні консультації; розв'язання етичних завдань, наприклад: «Чи кожна людина, яка знає норми моралі є взірцем моральності?»; перегляд та обговорення кінофільмів, популярні відео на моральні теми в соціальних мережах Instagram, Telegram тощо).

Окреслені основні завдання програми: актуалізація ціннісного ставлення до себе та інших; удосконалення системи моральних знань, враховуючи новий моральний досвід; рефлексія моральних цінностей; спрямованість на виховання емоційної зрілості; активізація моральної саморегуляції поведінки; осмислення власних потреб та мотивів діяльності, що забезпечить активну життєву позицію та прагнення до саморозвитку юнаків та дівчат.

Порівняльний аналіз динаміки змін щодо показників впливу психологічних детермінант на етапи здійснення морального вибору юнаків та дівчат до та після формуального експерименту засвідчив, що в експериментальній групі, порівняно з контрольною, відбулося підвищення кількісних даних. На підставі результатів кореляційного аналізу визначено динаміку змін в експериментальній групі, що дозволили зробити наступний висновок – психологічна розвивальна програма є ефективним інструментом впливу на процес здійснення морального вибору в юнацькому віці.

Підтвердженням цього є посилення кореляційних взаємозв'язків між психологічними детермінантами, які актуалізують етапи морального вибору. Вважаємо, що відбулася активізація розвитку моральних цінностей у юнаків та дівчат, про що свідчить посилення вияву в них гідності, емпатії, доброчесності у ставленні до інших; поглибилася рефлексія моральних цінностей; стали більш регулярними прийняття самостійних рішень й відповідальність за власний вибір.

Таким чином, розвивальна програма та розроблені методичні рекомендації дозволяють, з одного боку, зменшити або попередити негативні тенденції моральної поведінки юнаків та юнок, з іншого, – забезпечити активізацію емоційно-ціннісного становлення; посилити почуття відповідальності не лише за моральний вибір, але й за професійний та особистісний. Це вказало на доцільність подальшого впровадження вищезазначеної програми в навчально – виховному процесі загальноосвітніх закладів та закладів вищої освіти.

Ключові слова: моральний вибір, юнацький вік, етапи морального вибору, психологічні детермінанти, моральні цінності, моральна саморегуляція, моральна рефлексія, ціннісне ставлення, гідність, совість, емпатія, доброчесність, моральний обов'язок, моральна вмотивованість, відповідальність, свобода вибору, справедливість.

Abstract

T. A. Nekiz. Psychological determinants of moral choice in adolescence. - As a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in Psychology, specialty 053 Psychology. - Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv, 2023. The dissertation is devoted to the theoretical and empirical study of the psychological determinants of moral choice in adolescence.

The process of implementing the moral choice of young men and women has an unusually wide scope for revealing all its facets. The concept of choice in the context of the moral formation of a growing personality is revealed in various aspects of its life. Therefore, it is worth considering the moral choice, examining the various scientific positions of both foreign and Ukrainian scientists, which makes it possible to substantiate the content and essence of the concept itself, to determine the psychological determinants of choice and highlight the stages of its implementation.

The theoretical part of the study is based on the analysis of scientific achievements of scientists in the field of philosophy, ethics, pedagogy and psychology, which reflect the problem of the moral choice of boys and girls. The basic approaches (psychoanalytic, behavioural, personality-oriented, etc.) were analyzed, which made it possible to isolate and generalize the psychological determinants of the moral choice of the personality of youth.

It is noted that youthful age is a special period in a person's life, when his personal, moral formation takes place and he receives different moral experience, which is the basis of his own moral values. This stage of a young man's life does not pass without difficulties and their overcoming depends on his value orientation. Overcoming difficulties, boys and girls find themselves in various difficult moral situations, where they have to choose the right decision-making option and implement it in their own living space. Actualizing their moral values,

they thus make a moral choice. Thus, the moral values of boys and girls determine the process of making such a choice.

The content context of moral choice is analyzed and its definition is formulated. This concept is considered as a complex act of activity of the individual, which is aimed at resolving the contradictions between "good" and "evil," where she chooses one of the alternative options, guided by moral values, in particular freedom and responsibility.

Based on in-depth knowledge about the content and essence of moral choice, its main stages were distinguished. These include: the first stage - awareness of the situation of moral choice; the second is an analysis of moral values; the third is the struggle of motives; fourth - decision-making; the fifth is its own moral choice; the sixth is moral self-regulation of behavior.

Having analyzed the scientific works of foreign and modern Ukrainian researchers, we substantiated the psychological determinants of moral choice, which are relevant in modern conditions of life of youth. These determinants are the moral values of young men and women, which causally determine their moral choice. Such moral values as dignity, conscience, empathy, virtue, moral duty, moral motivation, responsibility, freedom of choice, justice are allocated.

As a result of a deep study of scientific developments on the above problem, we were able to reliably reproduce the hierarchy of stages of moral choice, each of which is determined by a certain moral value that is dominant at one stage or another in the personality of adolescence. Thus, the first stage determines dignity and conscience; the second is empathy and integrity; the third is moral duty and moral motivation; fourth - responsibility; the fifth is freedom of choice; the sixth is justice.

An empirical study was conducted, taking into account the peculiarities of the moral choice of young men and young women. In the course of the ascertaining experiment, the criteria (comprehension of a complex situation, understanding of moral values and the formation of one's own moral principles,

moral reflection, awareness of needs and motives, a sense of responsibility, freedom of decision, moral self-regulation), levels (high, medium, low) and indicators of the moral choice of a young person are substantiated. So, a high level of moral choice is manifested in boys and girls with a developed system of moral values; deep understanding of the situation of choice; formed emotional-value attitude to others; the display of human dignity; the ability to deeply reflect moral values; willingness to take responsibility for their own decisions and actions; act freely, fairly. Young people with an average level can be described as being aware of the situation of moral choice; often demonstrate dignity in relation to others; reflect moral values; make independent decisions, but sometimes they can "side with" a loved one, thereby changing their previous choice; Almost all the time they show freedom and responsibility in their decisions; try to act fairly. A low level of moral choice is noted in such guys and girls who are only superficially able to understand the situation of moral choice; who do not always manage to carry out an analysis of moral values; they have weak displays of dignity in relation to others; their choice often depends on the opinions of other people; only from time to time they manage to take responsibility and sometimes be fair, realizing their own actions.

The results of the stating experiment showed that the moral choice of young men and women depends not only on the influence of psychological determinants, but also on their emotional maturity, value attitude to themselves and others, the degree of complexity of the situation and the conditions in which a young person finds himself, etc.

Qualitative interpretation of the obtained quantitative data by the "Choice" method made it possible to trace the features of the manifestation of the above-mentioned moral values of youth. So, young men and women who had high rates, showed in situations of choice autonomy, empathy, justice, as a rule, were responsible for their own choice. When making a choice, they were guided by a sense of moral duty. Respondents who had average indicators showed openness

to interaction with other participants in the situation, showing empathy, integrity, mostly tried to be fair and free to resolve contradictions, adhering to a moral duty that corresponded to their moral principles. In addition, they often took responsibility for their own decisions and actions, and showed independence. The researchers with low rates had moderate activity in solving difficult situations of choice, they were difficult to make decisions, because they are not able to take responsibility and make choices autonomously, although they sought to do so. Empathy, conscience and dignity took place in their exercise of choice, but the power to manifest these qualities was insufficient. The correlation analysis made it possible to trace the strength and strength of the relation between moral values and the stages of moral choice of young men and women. It is proved that between dignity and moral choice there is a moderate relation, this indicates that due to the dignity of young men and women are aware of themselves as a moral person, which facilitates the process of understanding their difficult situation of choice. The "conscience" indicator also had a moderate relation with the "moral choice" indicator. Young people, thanks to conscience, can relate their feelings and experiences with the feelings and experiences of other people and, accordingly, form a positive or negative assessment of a difficult situation. We emphasize that dignity and conscience dominate the process of implementing the first stage - awareness of the situation of moral choice.

A moderate correlation was observed between the indicator of "empathy" and "moral choice." Thus, it can be argued that empathy helps boys and girls realize their own feelings and reflect moral values. The relation between virtue and moral choice is established, which is manifested in the desire of young people to be honest and prudent, which will help them to deeply analyze both their own moral values and the values of other people. The above points out that empathy and virtue influence the implementation of the second stage of moral choice - the analysis of moral values.

The strong relations between moral duty and moral choice indicates the significant role of this moral value at the stage of the struggle of motives, based on the fact that a certain part of the respondents adheres to moral norms that reflect their own moral principles when solving difficult situations. It is also important to emphasize the moderate relation between moral motivation and moral choice. The motivation of the subjects may be manifested in different ways, for example, as assistance to close people, significant adults, or as one of the motives for the behaviour of boys and girls, which may be associated with the realization of their own needs in the process of making a choice. So, moral motivation determines the third stage of moral choice - the struggle of motives.

The significant strength of the relation was determined between the indicators of "responsibility" and "moral choice." Thus, it is proved that responsibility allows a young person to feel moral correctness and confidence in the decisions made by him. Note that responsibility causally determines the fourth stage of choice - decision-making. A strong relation was observed between autonomy and moral choice, which indicates the manifestation of freedom in the process of making choices by young men and young men. Thanks to free and independent decisions, the subjects were able to choose from two alternatives the option that took into account their own moral principles, generally accepted norms of morality and retained their autonomy. We emphasize that freedom of choice is the leading determinant in the fifth stage - actually a moral choice. Moderate relations had justice and moral choice. This moral value plays an important role during the young man's comprehension of the choice made and his assessment of the actualized actions and deeds. Thanks to justice, the sixth stage of moral choice takes place - the moral self-regulation of behavior.

Based on the obtained quantitative data on the manifestation of such moral values as dignity, conscience, empathy, virtue, moral duty, moral motivation, responsibility, freedom of choice, justice, and, taking into account the above criteria, indicators and genesis of moral choice, a psychological development

program was developed and substantiated. The latter allowed us to present the dynamic aspect of increasing the sense of dignity of a young person, the manifestation of virtue and empathy in situations of moral choice, increased autonomy and a sense of responsibility. This is manifested in the relation of such components of the program as the activities of a psychologist, teacher, as well as recommendations for the interaction of boys and girls with their parents.

The methodological basis of the developed program of development and activation of psychological determinants of the implementation of the moral choice of the individual in adolescence were the fundamental provisions of the personality-oriented approach, implemented taking into account the age characteristics of the studied, the individual qualities of young people, the conditions for the formation of moral values, moral self-awareness and the development of their morality in general.

The main purpose of the developed program was to develop the moral values of boys and girls, to intensify the reflection of their own values and abilities to predict and solve moral dilemmas, taking into account the indicators of moral choice, as well as to develop methodological recommendations for specialists in the field of psychology, pedagogy and parents. The developed program included socio-psychological training "Actualization of psychological determinants of moral choice in adolescence" and other types of developed activities (methodological seminars, for example: "Freedom of action, freedom of choice, free will"; conversations; discussions on moral topics; individual consultations; solving ethical problems, for example: "Is every person who knows the norms of morality an example of morality?"; watching and discussing movies, popular videos on moral topics on social networks like Instagram, Telegram, etc.).

The main objectives of the program are outlined: updating the value attitude to oneself and others; improvement of the system of moral knowledge, taking into account new moral experience; reflection of moral values; focus on cultivating emotional maturity; activation of moral self-regulation of behavior;

understanding their own needs and motives of activity, which will ensure an active life position and the desire for self-development of boys and girls.

A comparative analysis of the dynamics of changes in the indicators of the influence of psychological determinants on the stages of the moral choice of boys and girls before and after the formative experiment showed that in the experimental group, compared to the control group, there was an increase in quantitative data. Based on the results of correlation analysis, the dynamics of changes in the experimental group were determined, which made it possible to draw the following conclusion: the psychological development program is an effective tool for influencing the process of making moral choices in adolescence. Confirmation of this is the strengthening of correlation relationships between psychological determinants that actualize the stages of moral choice. We believe that there has been an intensification of the development of moral values among boys and girls, as evidenced by the increased manifestation of dignity, empathy, and integrity in terms to others; the reflection of moral values has deepened; independent decision-making and responsibility for one's own choices have become more regular.

Thus, the development program and the developed guidelines allow, on the one hand, reducing or preventing negative trends in the moral behavior of young men and women; on the other, ensuring the activation of emotional and value formation; strengthening the sense of responsibility not only for moral choices, but also for professional and personal ones. This indicated the feasibility of further implementation of the mentioned program in the educational process of educational institutions and institutions of higher education.

Key words: moral choice, youthful age, stages of moral choice, psychological determinants, moral values, moral self-regulation, moral reflection, value attitude, dignity, conscience, empathy, virtue, moral duty, moral motivation, responsibility, freedom of choice, justice.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Булах І. С., Некіз Т.А. Парадигма етапів морального вибору особистості в юнацькому віці. *Психологія: реальність і перспективи. Збірник наукових праць РДГУ. №20. Рівне, 2023. С. 19 – 29.* https://doi.org/10.35619/prap_rv.v1i20
2. Булах І. С., Некіз Т.А. Динаміка впливу психологічних детермінант на етапи морального вибору особистості юнацького віку. *Психологічні науки. Збірник наукових праць УДУ імені Михайла Драгоманова. Випуск №22 (67). Київ, 2023. С. 5 – 15.* [https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series12.2023.22\(67\).01](https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series12.2023.22(67).01)
3. Некіз Т.А. Емпіричне дослідження здійснення морального вибору молоді в умовах війни в Україні. *Наукові перспективи. № 8 (38). Київ, 2023. С. 690 – 701.* [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-8\(38\)](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-8(38))

Статті у іноземних фахових періодичних виданнях та збірниках, включених до міжнародних наукометричних баз:

4. Некіз Т.А. Особливості вияву свободи та відповідальності у процесі реалізації етапів морального вибору молоді. *Multidisciplinární mezinárodní vědecký magazín “Věda a perspektivy”.* Praha, České republika, №9(28). 2023. С. 398 – 409. [https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-9\(28\)](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-9(28))
5. Serhieienkova O., Nekiz T., Yatsyna O, Hrys A., Pavliuk M. Value-based attitude of student youth towards a healthy lifestyle and physical activity as factors of their aspiration for success. *Amazonia Investiga*, №10(46). 2021. С. 152 – 161. <https://doi.org/10.34069/ai/2021.46.10.14>

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Булах І. С., Некіз Т.А. Психологічні підходи та методи усунення стресів і травм у постраждалих від наслідків терористичних актів під час воєнних дій. *Протидія терористичним актам у міському середовищі: збірник матеріалів наукового форуму*. Навчально-науковий інститут права та політології УДУ імені Михайла Драгоманова – Київ: Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2023. С. 348 – 350.
7. Булах І. С., Некіз Т.А. Моральний вибір особистості юнацького віку у філософському та психологічному контексті. *Збірник наукових праць: Освіта і наука*. №1. Київ, 2021. С. 34 – 48.
8. Некіз Т.А. Особливості морального вибору особистості в умовах воєнних дій в Україні. *Ukraine: a year of indomitability. Effective practices of psychological assistance in war conditions International Research & Training Conference*. Lublin, Poland - Kyiv, Ukraine. 2023. С. 134 – 138.
9. Некіз Т.А. Особливості морально-ціннісного розвитку сучасної молоді. *Матеріали V Міжнародної науково-практичної інтернет конференції. Девіантна поведінка: історія, теорія, практика*. Київ, 2021. С. 44 – 50.
10. Некіз Т. А. Психологічні особливості здійснення морального вибору юнаками та юнками в умовах війни. *IX International research & training conference 'Public health – social, educational and psychological dimensions'*. Lublin, Poland, 2022. С. 7 – 9.
11. Некіз Т. А. Вплив соціально-економічних умов на реалізацію морального вибору особистості в юнацькому віці. *Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції. Інформаційно-*

комунікаційні технології в сучасній освіті: досвід, проблеми, перспективи. Львів, 2021. С. 44 – 50.

12. Некіз Т. А. Досвід вивчення морального вибору особистості в юнацькому віці. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції: Суспільні трансформації і безпека: людина, держава, соціум.* Львів, 2020. С. 38 – 42.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	22
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ МОРАЛЬНОГО ВИБОРУ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД ЮНОСТІ	31
1.1. Зміст і сутність морального вибору в філософсько – психологічних джерелах.....	31
1.2. Етапи морального вибору особистості в період дорослішання.....	51
1.3. Дослідження психологічних детермінант здійснення морального вибору в юнацькому віці.	68
Висновки до першого розділу.....	92
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ МОРАЛЬНОГО ВИБОРУ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ.....	94
2.1. Організація дослідження та психодіагностика психологічних детермінант та морального вибору юнаків та дівчат.....	94
2.2. Дослідження етапів здійснення морального вибору в юнацькому віці.....	104
2.3. Якісні та кількісні показники впливу психологічних детермінант на моральний вибір особистості юнацького віку.....	137
Висновки до другого розділу.....	146
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВПЛИВУ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ НА ЗДІЙСНЕННЯ МОРАЛЬНОГО ВИБОРУ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ...149	149
3.1. Психологічна розвивальна програма актуалізації психологічних детермінант морального вибору в юнацькому віці.	149
3.2. Динаміка впливу психологічних детермінант на етапи морального вибору досліджуваних експериментальної та контрольної груп.....	162

3.3. Методичні рекомендації психологам і педагогам щодо здійснення морального вибору в юнацькому віці.....	175
Висновки до третього розділу.....	181
ВИСНОВКИ.....	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	187
ДОДАТКИ.....	210

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження морального вибору належить до числа актуальних проблем, що вимірюється як багатогранний та багатоаспектний феномен. Потреба у глибокому теоретичному та емпіричному вивченні психологічних детермінант здійснення морального вибору особистістю юнацького віку зростає у зв'язку із багатьма значущими факторами. До останніх можна віднести: зниження значущості моральних норм та цінностей у суспільстві; лібералізація моральних цінностей юнаками та юнками; неузгодженість між власними моральними принципами та загальноприйнятими правилами; зміщення акценту на розвиток інших цінностей (національна свідомість, патріотизм, сімейні цінності та ін.) у зв'язку із соціально-політичною ситуацією в країні тощо.

Згідно з Концепцією національно-патріотичного виховання в системі освіти України (2022 р.) та законом «Про повну загальну середню освіту» (2020 р.) держава концентрує свою увагу на необхідності національно-патріотичного, морального, фізичного та екологічного виховання. У наведених нормативних документах виокремлені мета, завдання, принципи та критерії виховання за вищезазначеними напрямками. Хоч моральне виховання молоді включене до переліку важливих цілей освітнього процесу в різних закладах, однак моральний розвиток особистості в юнацькому віці необхідно ставити як пріоритет для дослідження сучасними науковцями. Завдяки цьому можливо забезпечити розвиток моральних цінностей юнаків та юнок та активізувати процес здійснення їх морального вибору.

Сучасна молодь живе в оточенні багатьох джерел потужного інформаційного впливу. До числа таких джерел належить медіа простір, який впливає на формування громадської думки, перебіг політичних процесів, соціалізацію особистості, її моральний світогляд, культурні пріоритети тощо. ЗМІ, в тому числі, популярні серед молоді соціальні мережі (Instagram, Tik Tok, Telegram-канали тощо), які не підлягають

цензури, здійснюють неабиякий вплив на формування ціннісних орієнтацій та духовного простору юнаків та дівчат. Крім того, в сучасному суспільстві простежуються інші неконструктивні тенденції, що мають негативний вплив на здійснення морального вибору в юнацькому віці. До таких тенденцій можна віднести наступні соціально-політичні та економічні події в Україні: анексія Криму, бойові дії на Донбасі, тотальна корупція в економічній сфері, безкарність, зростання рівня злочинності, суперечність і розбрат релігійних поглядів, зниження рівня соціальної справедливості, нестримне зростання цін, низькі заробітні плати і пенсії, неможливість знайти гідну роботу, карантин, спричинений COVID-19 та повномасштабне вторгнення на початку 2022 року.

У зв'язку із вищезазначеними проблемами, розвиток моралі сучасної молоді, зокрема, актуалізація їх психологічних детермінант у процесі здійснення морального вибору набуває значущості та привертає увагу сучасних дослідників.

Аналіз теоретичних досліджень як серед зарубіжних вчених (Ф. Аквінський, Ж.-П. Сартр, З. Фрейд, Е. Фромм, Л. Кольберг, М. Блетт, Х. Ремшмідт та ін.), так і серед сучасних вітчизняних (І.Д. Бех, І.С. Булах, С.Д. Максименко, О.В. Богач, О.М. Молчанова, Л.В. Лохвицька, Л.В. Клочек, Л.М. Сокол, Н.І. Бігун, О.В. Матвієнко та ін.) дозволив встановити, що моральний вибір науковці розглядали як акт цілеспрямованої і доцільної діяльності, як цілісну якість особистості, що робить значний вплив на моральний розвиток особистості в цілому, як найважливіший показник етичної вихованості молоді.

З. Фрейд відзначав регуляторну функцію моралі, яка транслює зовнішні потреби на внутрішній світ людини. Моральний розвиток вчений розглядав як адаптацію особистості до норм та вимог суспільства, а моральний вибір як результат такого пристосування. Процес вирішення ситуації вибору Е. Фромм пов'язав зі становленням індивідуальності на

засадах моральної етики, засвоєння гуманістичних цінностей та формування моральних здібностей.

Саме в юнацькому віці, як стверджував Х. Ремшмідт, особистість активно переглядає ціннісні уявлення, відбувається їх деперсоніфікація, пов'язана з відривом від референтних осіб. У юнаків та дівчат, на думку дослідника, на перший план виходить принцип взаємності моральних зобов'язань, вони починають застосовувати до себе ті ж критерії оцінки, що й до інших; використовувати загальні принципи як основу сумлінної поведінки та оцінювати відповідно до них – як себе так і оточуючих; починають враховувати потреби й інтереси інших як і власні; приймають на себе моральну відповідальність з урахуванням суспільних цінностей; у них підвищується вимогливість до себе, поглиблюється самооцінка.

Як стверджували сучасні дослідники морального вибору І. Д. Бех, І.С. Булах, Л. М. Сокол та ін., необхідність такого вибору виявляється тоді, коли зовнішні обставини примушують людину прийняти лише одне рішення за наявності кількох альтернативних, причому саме прийняття рішення не завершує акт вибору, продовженням його служить вибір засобів реалізації рішення, його практичне здійснення – вчинок та оцінка результату.

Здійснення морального вибору – це своєрідна реалізація моральних цінностей, заснована на внутрішніх стимулах і внутрішній саморегуляції, що виявляється у прагненні, вмінні, звичці розв'язувати конкретні моральні дилеми самостійно на засадах свободи та справедливості. За позицією І. Д. Беха, моральний вибір відображає духовну автономію морального суб'єкта, його здатність до самовизначення відносно моралі як такої, виборів системи ціннісних орієнтацій і власної позиції – чи здійснювати вибір моральних цінностей, чи ж поступитися моральними уподобаннями заради доцільності, практичного успіху, безпосередніх інтересів і вигоди.

Таким чином, тільки опанувавши генезу моральних позицій

особистості юнацького віку та дослідивши динамічний процес здійснення морального вибору можна виділити його психологічні детермінанти, які впливають і на моральний розвиток молоді людини, зокрема.

Особливості морального вибору молоді відображають не тільки сучасний стан суспільства, але й передбачають його майбутнє. Під впливом конкретних історичних умов перебудовується система, ієрархія цінностей та здатність здійснювати вибір між «добром» та «злом». Актуальність питання настільки велика, що не буде втрачати своєї наукової значущості і в майбутньому.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами:

Тема дисертації затверджена Вченою радою Українського державного університету імені Михайла Драгоманова 27 грудня 2019 р., протокол № 6, та узгоджена у Міжвідомчій раді з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології в Україні 31 березня 2020 р., протокол № 2.

Об'єктом дослідження є моральний вибір особистості юнацького віку.

Предметом дослідження є психологічні детермінанти здійснення морального вибору особистістю в юнацькому віці.

Мета дослідження полягає в теоретико – емпіричному вивченні психологічних детермінант та обґрунтуванні етапів морального вибору, розробці засобів актуалізації детермінант морального вибору особистості юнацького віку.

Концептуальна парадигма дослідження полягає в тому, що моральний вибір особистості юнацького віку структурований та має шість етапів, пов'язаних з осмисленням складної ситуації, саморефлексією моральних цінностей, виникненням боротьби мотивів, що спонукає до прийняття рішення та здійснення морального вибору, який відтворюється завдяки моральній саморегуляції поведінки.

Гіпотези дослідження. Наше психологічне дослідження ґрунтується на таких передбаченнях:

1. Моральний вибір особистості юнацького віку обумовлюється осмисленням нею складної ситуації, рефлексією власних моральних цінностей та появою протиріччя між цими цінностями, які виступають мотиваторами цього вибору.
2. Здійснення морального вибору особистістю юнацького віку супроводжується процесом прийняття рішення, що актуалізує моральний вибір та спонукає людину до моральних дій та вчинків.

Відповідно до поставленої мети та нашим передбаченням визначені наступні **завдання** дисертаційної роботи:

1. Здійснити теоретичний аналіз наукових джерел, визначити зміст, сутність морального вибору, виявити психологічні детермінанти та етапи його здійснення в особистості юнацького віку;

2. Підібрати та апробувати психодіагностичний інструментарій, виокремити і обґрунтувати критерії, рівні та показники у процесі здійснення морального вибору юнаками та дівчатами;

3. Презентувати якісні та кількісні показники впливу психологічних детермінант на етапи здійснення морального вибору особистості юнацького віку;

4. Розробити та впровадити розвивальну психологічну програму з підвищення активізації розвитку моральних цінностей юнаків та дівчат як психологічних детермінант здійснення морального вибору.

Теоретико - методологічною основою дослідження є загальні положення про сутність особистості та її розвиток в процесі життєдіяльності (Е. Еріксон, Г.С. Костюк, С. Д. Максименко), діяльнісний та особистісно орієнтований підходи (С.Л. Рубінштейн, О.Л. Кондратенко, І.Д. Бех), вихідні положення про особистість як суб'єкта вільної, відповідальної дії, що впливає з основоположень гуманістичної психології

та особистісно орієнтованого підходу (А. Маслоу, Р. Мей, К. Роджерс, А. Ассаджолі та ін.), концепції соціалізації та розвитку особистості в процесі навчання (В. В. Москаленко, В. О. Татенко та ін.) та становлення особистості як автора вільних, відповідальних вчинків (І. Д. Бех, М. В. Савчин та ін.), а також праці філософів, соціологів, педагогів і психологів з даних проблем.

Методи дослідження. Для вирішення завдань дослідження розроблено програму досліджень, реалізація якої передбачає використання комплексу взаємопов'язаних методів, а саме:

- теоретичні методи (аналіз психологічних, філософських, педагогічних доробків з досліджуваної проблеми, методи теоретичного моделювання);
- емпіричні методи (анкетування, психодіагностичні методики, метод експертних оцінок, самоаналіз, констатувальний і формувальний експерименти тощо);
- методи математичної статистики (контент-аналіз, кореляційний аналіз).

Організація дослідження. Наукове дослідження проводилось упродовж 2019-2023 рр. та включало три етапи: *підготовчий* (2019-2020 рр.) – теоретичний аналіз наукової літератури, розробка програми та методичного інструментарію дослідження, *експериментальний* (2020-2022 рр.) – проведення пілотажного дослідження, констатувального та формувального експериментів та *заключний аналіз* (2022-2023) рр. – кількісних даних та якісна інтерпретація отриманих результатів, оформлення дисертаційного дослідження.

Експериментальна база: Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Фаховий коледж Університету «КРОК», Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Для апробації кожного блоку методик було проведено емпіричне дослідження, у якому взяли участь 183

особи. У формувальному експерименті брало участь 62 респонденти, з них у контрольній групі – 30, в експериментальній – 32.

Наукова новизна й теоретична значущість дослідження полягають у наступному:

- визначено зміст та сутність поняття «Моральний вибір особистості юнацького віку»;
- презентовано та обґрунтовано модель етапів здійснення морального вибору (перший етап – усвідомлення ситуації морального вибору; другий – аналіз моральних цінностей; третій – боротьба мотивів; четвертий – прийняття рішення; п'ятий – власне моральний вибір; шостий – моральна саморегуляція поведінки);
- виокремлено психологічні детермінанти (гідність, совість, емпатія, доброчесність, моральна обов'язковість, моральна вмотивованість, відповідальність, свобода вибору, справедливість) здійснення морального вибору юнаків та дівчат, кожна з яких є домінуючою на тому чи іншому етапі вибору;
- сформовано критерії (осмислення складної ситуації, розуміння моральних цінностей та сформованість власних моральних принципів, моральна рефлексія, усвідомлення потреб та мотивів, почуття відповідальності, свобода рішень, моральна саморегуляція), рівні (високий, середній, низький) та показники здійснення морального вибору юнаків та юнок;
- розроблено, апробовано, перевірено на достовірність та впроваджено методикку «Моральний вибір особистості»;
- створено та проведено психологічну розвивальну програму, що включала соціально-психологічний тренінг «Актуалізація психологічних детермінант морального вибору в юнацькому віці» та комплекс психологічних засобів (бесіди, перегляд кінофільмів на

моральну тематику, вирішення моральних дилем та ін.) розвитку моральних цінностей молоді.

Практична значимість дослідження забезпечена визначенням блоку діагностичних методик для вивчення психологічних детермінант морального вибору в юнацькому віці; експериментальною перевіркою моделі етапів здійснення морального вибору молоді; створенням психологічної розвивальної програми та апробацією соціально-психологічного тренінгу, результати якого можуть бути використані практичними психологами, соціальними працівниками загальноосвітніх та спеціалізованих шкіл, коледжів, ліцеїв, ЗВО. Методичні засоби можуть бути використані у курсі вікової та педагогічної психології викладачами ЗВО при підготовці майбутніх вчителів і практичних психологів.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення були презентовані та апробовані на Міжнародній науково-практичній конференції: «Суспільні трансформації і безпека: людина, держава, соціум» (м. Львів, Україна, 2020 р.), науковому форумі «Протидія терористичним актам у міському середовищі» (м. Київ, Україна, 2023 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Ukraine: a year of indomitability. Effective practices of psychological assistance in war conditions International Research & Training Conference» (Lublin, Poland - Kyiv, Ukraine, 2023 р.), VI Міжнародній науково-практичній конференції «Інформаційно-комунікаційні технології в сучасній освіті: досвід, проблеми, перспективи» (м. Львів, Україна, 2021 р.), V Міжнародній науково-практичній інтернет конференції «Девіантна поведінка: історія, теорія, практика» (м. Київ, Україна, 2021 р.), IX International research & training conference «Public health – social, educational and psychological dimensions» (м. Люблін, Польща, 2022 р.), звітно-наукових конференціях УДУ імені Михайла Драгоманова (м. Київ, 2020-2023). Результати теоретичного та емпіричного дослідження впроваджено у навчально –

виховний процес Фахового коледжу Університету «КРОК» (№636a23 від 11.09.2023), Українського державного університету імені Михайла Драгоманова та Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (№339-01-12 від 07.09.2023).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження висвітлено у 11 наукових статтях і тезах автора, серед яких 3 – у фахових наукометричних виданнях України, 2 – у міжнародних фахових виданнях, 7 – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаної літератури (196 найменування, з них 116 – англійською мовою) та додатків. Основний текст дисертації викладено на 152 сторінках. Робота містить 8 таблиць, 10 рисунків. Загальний обсяг дисертації 293 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ МОРАЛЬНОГО ВИБОРУ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД ЮНОСТІ

1.1. Зміст і сутність морального вибору у філософсько – психологічних джерелах.

Людина змінюється постійно – зі зміною життєвих обставин, значущих осіб, віку, соціального статусу, і це відбувається не завжди усвідомлено. В умовах сьогодення, маючи складне соціально-економічне становище, напружену ситуацію на Сході країни, а тим паче в умовах пандемії, молоді надзвичайно складно будувати життєві плани та здійснювати свідомий вибір. Питання такого вибору постає перед молоді людиною кожного дня і вирішення нею тієї чи іншої проблемної чи екстремальної ситуації буде цілком залежати від правильності прийняття рішення. Тому ми ставимо перед собою завдання здійснити аналіз філософсько – психологічних джерел, щоби визначити зміст та сутність морального вибору.

Вибір особистості у зв'язку зі складними життєвими ситуаціями, які мають відбиток у житті абсолютно кожного громадянина України, потребує усвідомлення, переосмислення, виокремлення засобів його здійснення та впливу на особистісне зростання. У сучасній психологічній науці залишаються недостатньо вивченими аспекти морального розвитку особистості юнацького віку та процеси моральної саморегуляції нею власної діяльності та поведінки. Оскільки сучасній молоді властива тенденція щодо лібералізації моральних цінностей, моральності та моральної саморегуляції, то гостро постає питання саме про здійснення нею морального вибору. Проблема морального вибору постає в психології як одна з найскладніших і найактуальніших. Для вивчення специфіки цього

вибору важливо спочатку зануритися в контекст самого поняття, консолідувати увагу на змісті його здійснення особистістю як такою та особистістю юнацького віку.

Аналіз та детальне вивчення наукових доробків філософів, таких як Платон, Аристотель, Ф. Аквінський, Дж. Бруно, І. Кант та ін., показав, що здійснюючи моральний вибір, людина свідомо віддає перевагу певній лінії поведінки, керуючись особистими уявленнями про моральні цінності. Все життя людини складається з низки таких ситуацій, в яких формується як моральність особистості, так і її моральний простір [49].

З давніх часів моральний розвиток мислителі традиційно пов'язували зі становленням самої особистості й розглядали його в контексті таких проблем як: становлення моральних якостей, засвоєння моральних норм і правил поведінки, роль етичних ідеалів, зразків у вихованні людини.

Нині особлива увага належить розвитку наукової думки, що характеризується тенденцією вивчення складних феноменів людського буття, до числа яких належить і моральний вибір. Сьогодні це питання стає актуальним у зв'язку зі зростанням явища морального релятивізму (відносності) і нівелюванням моральних цінностей. Саме тому увага сучасних вітчизняних і зарубіжних вчених, що представляють різні галузі наук, зосереджується на вивченні природи моралі і моральності, необхідності формування в особистості загальнолюдських моральних якостей.

Щоб розкрити зміст та сутність поняття моральний вибір, передусім, необхідно зосередитися на головних засадах, що є основою його трактування. Саме тому наш науковий пошук полягає в аналізі філософської думки та наукових позицій психологів, щодо здійснення морального вибору та його психологічних детермінат.

Вивчення поняття морального вибору знаходить своє відображення у філософській думці періоду Античності.

Як ми знаємо моральний вибір постає перед людиною тоді, коли вона має обрати між добром та злом, тому багато наукових доробків присвячено темі добра та ототожнення цього поняття саме з моральністю та моральним вибором людини. Так, Демокріт вважав, що добродесний спосіб життя не є вродженим, а здатність розпізнавати добро і зло, обирати правильну поведінку залежить від виховання особистості: “Якби діти не примушувалися до праці, то вони не навчилися б ні грамоти, ні музики, ні гімнастики, ні того, що найбільше зміцнює добродесність, – сорому”. Очевидно, у цих словах ідеться про сором як результат мук сумління [84]. Крім того, важливим у працях Демокріта є вчення про найвище благо і чесноти. Чесноти, за його твердженнями, – це спосіб досягнення найвищого блага, мети життя. Найвище благо – щастя індивіда, тобто добрий стан духу, самовдоволеність, спокій, рівновага, блаженство. Мораль як одна з форм буття, самоутвердження людини існує для неї, а не навпаки.

Найважливішими чеснотами, на його думку, є мудрість і почуття міри, завдяки яким людина відрізняє те, що справді необхідне для досягнення доброго стану духу, тобто щастя. Демокріт вважав, що мудра людина завжди добродесна, а невіглас приречений на нещастя, оскільки має хибні уявлення про насолоди, щастя і мету життя [81].

Отже, основними засадами вчення Демокріта є раціоналізм; мудрість він вважав найвищою чеснотою, а розум розглядав як критерій правильності поведінки людини, тобто ці людські якості філософ розглядав як детермінанти моральної діяльності людини.

Щодо ролі Сократа в розумінні морального вибору побутують різні думки: одні вважали його першим великим моралістом, інші (зокрема, Г.-В.-Ф. Гегель та Ф.-В. Ніцше) – руйнівником канонів моралі. Етична філософія мислителя мала практичний, прикладний характер, оскільки він не бачив сенсу вивчати те, що не зумовлює корисних практичних змін. Сократ був проповідником і теоретиком моралі. Щоправда, не залишив по

собі жодної філософської праці [23].

Вчений не розглядав моральний вибір як такий, але у його працях є відображення психологічних детермінант здійснення морального вибору, зокрема, таких моральних якостей як справедливість, відповідальність, мудрість. Ототожнення Сократом доброчесності зі знаннями передусім означає свідоме й відповідальне ставлення індивіда до способу свого життя, моральної поведінки. Розум індивіда він вважає основним критерієм і детермінантою щодо моралі та морального вибору.

Основу моралі та морального вибору, Платон вбачав у таких чеснотах як правдивість, розумність і розсудливість громадян. На його думку, ці критерії мали вагомий роль при вирішенні протиріч, що становлять основу морального вибору людини [49].

Арістотель зміст і сутність морального вибору пов'язує з моральними якостями людини якими вона керується при його здійсненні. Характеризуючи їх, Арістотель вважав, що миислительні чесноти виникають і розвиваються завдяки навчанню, а етичні (моральні) породжуються звичкою. Також, він підкреслював важливу роль дитинства у формуванні людських чеснот і моральності людини. Однак знання чеснот ще не робить людину доброчесною, для цього необхідні відповідні моральні вчинки.

Крім того, він першим проаналізував *структуру людської поведінки*. Певний вид діяльності він визначав як мету, а волю – прагненням до мети. Досягнення мети передбачає вибір засобів, тому моральний характер мети зумовлює використання тільки моральних засобів. Процес вибору засобів полягає у деліберативній (зважуванні всіх “за” і “проти”, обдумуванні, власне виборі), а завершується наміром. Моральна цінність вчинку обумовлена характером мети і відповідністю результату наміру. Тільки та людина, яка навмисно, а не випадково здійснила справедливе чи добре, заслуговує на повагу і саме такий вибір, на думку Арістотеля є моральним.

В епоху Середньовіччя моральний вибір має свої витoki у працях Августина, що містять численні суперечності, основною з яких є несумісність людської моралі з визнанням божественної благодаті. Наприклад, наділяючи людину свободою волі, автономністю в діях, можливістю морального вибору, він водночас дискредитує моральну повноцінність особистості, негативно ставиться до активної життєвої позиції людини, визнає наперед визначену її долю. Людина, за концепцією Августина, не може бути господарем своєї долі, оскільки залежить від Творця, а не від своїх свідомих зусиль. Вона слабка, немічна, а Бог всемогутній, тому людина мусить цілковито довіритися Богу [81].

За переконаннями Ф. Аквінського, Бог є буттям, яке має раз і назавжди встановлений, координований і субординований порядок. Моральне життя індивіда полягає в дотриманні цього порядку в особистих і суспільних справах. У вченні про добродетель та окремі чесноти Ф. Аквінський розкривав шляхи і засоби їх досягнення, закономірно висловлюючи свій погляд на проблему свободи волі. Необхідною ознакою добродетельного вчинку вважав довільність. Проте не всі вчинки людини, в тому числі моральні, залежать від її волі, оскільки вона може сковуватися примусом, страхом, невіданням, жадобою, хтивістю [91].

Тож, Ф. Аквінський вважав, що людський рівень свободи у моральних вчинках починається тоді, коли їх детермінує розум. Він підкреслював важливу участь Бога в моральному житті людини, оскільки, на його думку, зміст моральної поведінки людини регламентовано Божими заповідями. До головних моральних чеснот зараховував розсудливість, справедливість, помірність, мужність. Їх наявність забезпечує людині можливість здійснення морального вибору. Найвищими вважав такі богословські чесноти, як віра, надія і любов.

Мислителі епохи Відродження також переймалися проблемами морального розвитку особистості та її морального вибору. Одним із таких

науковців був філософ Ф. Бекон. Він є одним із творців концепції природної сутності моралі. Головним у виборі він вважав волевиявлення людини, яке організовує і спрямовує її розум, приводить у дію афекти. Проте воно [волевиявлення] може бути і дезорієнтованим позірними благами. Віддаючи належне етичним вченням минулих епох, стверджував, що його попередники звертали недостатньо уваги на джерела моралі, засади моральних уявлень людини. Центральною категорією в осмисленні суспільного блага Ф. Бекон вважав “обов’язок”, який виявляється у приязні людини до інших людей, у спеціальних обов’язках, пов’язаних з фаховою діяльністю, становищем людини тощо. Крім того, чеснотами, які детермінують моральний вибір він називав доброту та альтруїстичне (безкорисливе) начало в людині.

Одним із найяскравіших представників раціоналізму був Р. Декарт, який, застосувавши закони механіки для пояснення фізичних та елементарних психічних функцій, істотно змінив традиційні уявлення про мораль. Він намагався розглядати пристрасті як фізик, тобто природничо-науково витлумачити мораль, виокремивши в людині тілесну і духовну функціональні сфери, які начебто протистоять одна одній. Між ними розташована сфера дії емоцій, до яких належать почуття любові і ненависті, радості і смутку, бажання і здивування. Почуття створюють систему важелів, що з’єднують дух з тілом і речами зовнішнього світу. Ці важелі як спонукальні сили душі і тілесного руху надають діям людини наполегливості і сталості. Завдяки емоціям душа, яка мислить, піклуючись про самозбереження, узгоджується з предметним світом [81].

Згідно з концепцією Р. Декарта сутність морального вибору він висвітлював через рівні діяльності (мислення, воля, почуття), які перебуваючи у взаємодії, залишаються самостійними чинниками.

Свободу людини філософ вбачав у здатності створити у власному внутрішньому світі сферу автономного розуму і підкорити йому емоції, а

вище благо – у самозадоволенні розуму. Людина, на його думку, нагадує автомат, який завдяки психічним процесам пристосовується до зовнішнього світу або вступає з ним у конфлікт, в тому числі, вирішуючи моральні протиріччя. Моральне виховання, на його думку, передбачає пізнання відповідних істин і вироблення позитивних звичок, які в подальшому детермінують моральний вибір особистості.

Нідерландський філософ Б. Спіноза, як і Декарт, дотримувався принципів раціоналізму і навіть намагався розкрити зв'язок між рівнями пізнання і моральної досконалості. Розуміння добра і зла філософ пов'язував із вченням про афекти. Вважаючи афекти причиною інтелектуальної і моральної обмеженості людини, він спрямовував вістря своєї етичної концепції на їх приборкання [135].

Зробивши аналіз вчення Б. Спінози, зазначимо, що на його думку, реалізація морального вибору виявляється в мотивованій індивідуальним почуттям дії. Моральність дії передбачає єдність намірів і їх реалізації, а для цього необхідно пізнати каузальні (причинні) зв'язки світу як цілого. Буденний рівень пізнання, афекти, що є стимулами поведінки, вносять розлад у взаємодію людини із зовнішнім світом. Моральність є пізнанням, що приборкує афекти, а свобода душі – пануванням розуму над ними [135].

Помітний внесок у розуміння морального вибору особистості зробив Д. Юм, який стверджував, що мету людських вчинків не можна пояснити, беручи до уваги тільки розум, оскільки вони повністю ґрунтуються на почуттях та уподобаннях людей, і зовсім не залежать від їх інтелектуальних здібностей. Тому мораль необхідно виводити з інстинктивної природи людини. За його переконаннями, людина має не тільки егоїстичні потяги, а й соціальні почуття, насамперед справедливості, доброзичливості, людинолюбства, а також чесноти, які приносять насолоду їй та іншим. Людині властива природна схильність симпатизувати іншим, сприймати в процесі спілкування їх почуття, навіть якщо до цього вони були

неприйнятні. Саме цю схильність індивіда Юм вважав головною детермінантою морального вибору людини [91].

Одним із мислителів, який репрезентував епоху Просвітництва і в якому визрів протест проти його ідейних засад, що став духовною предтечею французької революції, був Ж.-Ж. Руссо. Його етична концепція ґрунтується на ідеї рівності людей і свободи особистості. Мораль, стверджував Ж.-Ж. Руссо, взаємопов'язана з політикою, суспільним ладом. Жодна дитина не має вроджених порочних нахилів і рис, однак у несправедливому суспільстві, в якому панують беззаконня, деспотизм і нерівність, її кращі задатки, нахили пригнічуються і така дитина буде схильна до аморальних вчинків. На його думку, з прогресом культури занепадає моральність, а отже моральний вибір у таких умовах практично неможливий. Серед важливих чеснот, які становлять моральні якості людини він відносив лагідність, справедливість, поміркованість, милосердя, поблажливість [81].

Філософія І. Канта відома як етика “внутрішньої переконаності і доброї волі”, яку справедливо характеризують як ідеалістичну і формалістичну. Моральна діяльність, на його думку, відрізняється від усіх інших форм діяльності тим, що її необхідність випливає з максими, яка відповідає моральній заповіді, а не з будь-якого іншого мотиву. Моральною є лише дія, здійснена без участі будь-якої схильності людини, зумовлена моральним переконанням, а не продиктована усвідомленням обов'язку. Не мету дії, не її продуктивність, а лише намір, тобто відповідність категоричному імперативу, визначають як моральний критерій. Тож філософ вважав, що тільки повага до морального закону надає моральності вчинкам людини. І. Кант виділяв закон, обов'язок, волю, переконання, гідність, совість як основні категорії, за допомогою яких він описував процес переборення егоїзму і піднесення індивіда до такого рівня, на якому він орієнтується у своїй поведінці на рід, людство, соціально всезагальний

зв'язок і здійснює моральний вибір [96].

Мораллю Г. Гегель вважав другу стадію розвитку поняття “свобода”. Сфера моралі обіймає внутрішній аспект свободи волі людини – суб’єктивні переконання, мотиви поведінки, цілі і наміри. Г. Гегель ототожнює мораль з внутрішніми переконаннями людини як особливого суб’єкта, які породжують як добродійні (моральний вибір), так і аморальні дії. Вияв моральної волі, тобто здійснення морального вибору Г. Гегель називав вчинком, а вчинок, який збігається з попереднім умислом особливої волі людини, – виною. До вини не належать неадекватні умислу наслідки активної діяльності волі людини, спричинені випадковим впливом зовнішніх чинників. Моральну відповідальність людина несе тільки за вину, але не за дії, зроблені внаслідок відсутності знань. Важливо підкреслити, що моральнісна дійсність, життя народу здійснюється, на думку Г. Гегеля, у трьох формах: моральнісних відносинах сім’ї, громадянського суспільства і держави [135].

В межах філософської думки німецької класики А. Шопенгауер відзначав, що спрямована воля залежить від індивідуальної субординації цінностей. Вольовий мотив, а отже і цінність виявляються у межах певної ситуації. Кожен такий мотив породжує контр – мотив, від сили якого залежить чи буде воля наслідком таких дій. Тому в деяких моральних ситуаціях, згідно з цим визначенням, людина може суперечити сама собі та своїм діям [80].

Поділяючи погляди А. Шопенгауера, Ф.-В. Ніцше, однак, категорично виступив проти сучасної йому європейської моралі, за “переоцінку цінностей”, насамперед моральних. Вчений виділив рівні моралі, що дає нам змогу оцінити зміст морального вчинку та його детермінанти. Перший етап розвитку моралі є *доморальним* (коли цінність вчинку визначалася цілковито його наслідком), другий – *моральним* (коли критерієм цінності вчинку вважали характер наміру), третій

– *позаморальним* (йому властиві стосунки, вчинки, зумовлені не намірами, а чимось глибшим, ґрунтовнішим, стосовно чого наміри є зовнішнім виявом). Він підкреслював, що позаморальні вчинки здійснюються за відсутності ситуації морального вибору, роздвоєння “Я” людини, без орієнтації на певні норми. Вчинена людиною дія є самостимульованою, глибоко особистісною, виявом смислу її життя [23].

Питання свободи людини було основним для філософів екзистенціалістів і знайшло своє відображення у напрацюваннях А. Камю та Ж.-П. Сартра. Так, основним проявом екзистенції людини вони вважали свободу, яка визначається як відповідальність за результат свого морального вибору. А. Камю підкреслював, що людина відповідає за свої дії лише тоді, коли діє вільно, має свободу вибору і засоби його реалізації.

Французький мислитель Ж.-П. Сартр теж досліджував буття, насамперед “живу свідомість”, суб’єктивно-діяльний аспект свідомості, завдяки якому конкретний індивід, будучи “закинутим” у світ “конкретних ситуацій”, вдається до певних дій, вступає у стосунки з іншими людьми і речами, прагне до чогось, приймає життєві рішення, бере участь у суспільному житті тощо. Вихідним пунктом концепції Ж.-П. Сартра є проблема пошуку цінностей, оскільки індивіду самотужки потрібно обирати моральні цінності, він “проекує” своє життя, наповнює його змістом чи робить беззмістовним, порожнім. Людина приречена на свободу. Отже згідно його теорії, особистість керується абсолютною свободою здійснює моральний вибір, знаходить себе, ігноруючи суспільні норми та об’єктивні критерії [49].

Проблема сутності та змісту морального вибору знаходить своє відображення у працях сучасних українських філософів Ю. Москаленка та Є.А. Подольської. Так, на думку, Ю. Москаленка моральний вибір людини ґрунтується на морально-духовних цінностях особистості. Адже духовність, моральність так чи інакше передбачає вихід за межі егоїстичних інтересів,

особистої користі і зосередженість на морально-духовній культурі людства. Дослідник зазначав, що моральні цінності є імперативними (обов'язковими), причому не просто імперативними, а імперативними безумовно, а це означає, що їх необхідно наслідувати не тільки за певних обставин, а завжди і всюди. Ними потрібно керуватися у відносинах з усіма людьми, а не тільки з обмеженим колом родичів, друзів, колег. Моральні імперативи, як і утверджені ними моральні цінності, мають надситуативний і безособовий, а значить універсальний характер і тому, вони спрямовують моральний вибір особистості [66].

Моральні цінності орієнтують індивіда у його поведінці. Це виявляється можливим не внаслідок того, що людині вигідно і приємно приймати їх до уваги у своїх рішеннях і вчинках. Ці цінності, зазначає Є.А. Подольська «функціонують таким чином, що справляють вплив на волю людини. Наслідування моральних цінностей сприймається людиною як обов'язок. Невиконання обов'язку сприймається в докорах і муках сумління».

Таким чином, ми зробили аналіз філософської думки від античності до сьогодні і визначили, що основними напрямками дослідження серед філософів щодо сутності та змісту морального вибору були свобода вибору, феномен моралі, моральні цінності; виокремлення головних чеснот людини, які є детермінантами її морального вибору. Серед моральних цінностей особистості найчастіше виділяли доброту, чесність, справедливість, альтруїзм або ж емпатія. Мудрість та розум, також мали ключову роль у здійсненні морального вибору особистості. Крім того, рушієм морального вибору, на думку філософів, може бути як моральний обов'язок так і моральний мотив, тобто морально-духовна сфера особистості, що формується під впливом соціуму та залежить від особливостей виховання.

Аналіз зарубіжних та українських психологів, їх наукових доробків, дозволив нам зробити висновки про зміст та сутність морального вибору,

що має своє відображення у емпіричній частині нашого дослідження.

Серед психологів питанням вивчення морального вибору займалися дослідники різних підходів у психології. Так прибічники психоаналізу З. Фрейд, А. Адлер, К. Юнг були зосереджені на дослідженні свідомості, ототожнювали свідомість і психіку, розглядали прагнення особистості дотримуватися моральних норм реалізуючи моральний вибір, вивчали його як феномен залежності від інших (батьків, представників попередніх поколінь).

На думку, З. Фрейда, щоб людина ефективно функціонувала в суспільстві, вона повинна мати збалансовану систему цінностей, моральних норм, розумно поєднаних з моральними нормами у суспільстві. За допомогою розвитку такого компонента особистості як «Супер-Его», який поступово ускладнюється протягом онтогенезу і остаточно втілює інтеріарізовану версію суспільних моральних норм і стандартів поведінки, здійснюється врівноваження системи моральних цінностей людини [59]. Крім того, зазначимо, що трактування З. Фрейдом поняття «совість» дозволяє розглядати останнє як внутрішню інстанцію, що регулює моральну поведінку особистості та аналізує її кінцевий результат – моральні вчинки [158].

Будучи одним із прибічників психоаналізу, А. Адлер сформував власну школу індивідуальної психології. Як і З. Фрейд, він визнавав визначальну роль у психіці потягів і несвідомого, вважаючи, однак, що потяги мають соціальне спрямування. Зазначив важливість культурних і соціальних факторів у моральній сфері буття людини, Адлер критикував фрейдизм за перебільшення ролі сексуальності й підсвідомого в детермінації її моральної поведінки.

К. Г. Юнг звільнив психологічну теорію від сексуального підходу, витлумачив поняття “лібідо” як психічну енергію. Його теорія значну роль відводила морально – духовній сфері особистості. Оскільки значущими, на

нашу думку, є моральні цінності людини як психологічні детермінанти морального вибору, у свої наукових доробках К. Г. Юнг розглядав колективне несвідоме як джерело походження цінностей. Він підкреслював той факт, що – є смислове утворення, яке діє як на свідомому, так і на несвідомому рівнях. Тож можна зазначити, що К. Г. Юнг на перший план виносив процес індивідуалізації, оскільки певна значимість стає особистісною цінністю лише шляхом усвідомлення та переживання її особистістю. Вчений звертав увагу на психічні впливи, які лежать в основі духовно-релігійної установки, тож одним із факторів морального розвитку особистості від виокремлював задоволеність «релігійних запитів душі» [71].

Серед теоретичних розробок неофрейдистів особливої уваги заслуговує «гуманна етика самореалізації» Е. Фромма. Вчений дотримувався наукових поглядів, і зазначав, що джерелом моральних норм є сама особистість та її людська природа. Слід також зауважити, хоч ми поділяємо погляди щодо розуміння морального розвитку як розвитку індивідуальності, прояву людиною своїх моральних якостей, які сприяють розвитку та побудові конструктивних відносин з іншими людьми, в той же час необхідно зауважити, що в даній концептуальній моделі надмірно звеличується автономність особистості й виключається роль суспільства в процесі її формування і регулювання людських відносин, що в цілому характерно для класичних фрейдизму та неофрейдизму [116].

Таким чином, моральний розвиток людини Е. Фромм ототожнював з розвитком її індивідуальності. Доброчесною або моральною вважав ту людину, яка прагне до розкриття своєї самості, до самопізнання з метою успішної реалізації власних здібностей в ім'я добра. Моральність людини, що пов'язана із самозреченням і слухняністю, придушенням індивідуальності й частковим її розкриттям особистістю Е.Фроммом повністю відкидалася. Крім того, важливо зазначити, що проблему свободи морального вибору Е. Фромм пов'язував з особистісною відповідальністю

індивіда за власні вчинки. Оздоровити суспільство, на думку Е. Фромма, можна шляхом морального удосконалення людини, її індивідуального самопрозріння, яке досягається завдяки використанню методів гуманістичного психоаналізу [116].

Вагомий внесок у вирішення досліджуваного питання зробили й представники когнітивного напрямку. Його засновником вважається Ж. Піаже, основною темою досліджень якого стали питання, що пов'язані з розвитком пізнавальних здібностей дитини, їх впливом на її поведінку. Відповідно до поглядів науковця, інтелектуальний розвиток індивіда визначає рівень його моральних уявлень. Ж. Піаже вважав, що моральні почуття виникають у дітей дошкільного віку на ґрунті розвитку сенсомоторного інтелекту. У період від молодшого шкільного віку (7-8 років) до підліткового у дітей відбувається перебудова моральних суджень завдяки переходу до конкретної операціональної стадії розвитку інтелекту. Так мораль примусу змінюється на мораль кооперації. В цей же час розвивається і почуття справедливості [49].

У своїх дослідженнях Ж. Піаже зміг виділити три стадії розвитку морального мислення: «моральний реалізм» (10-11 років), «моральна кооперація» (підлітковий вік), «моральна рівність» (юність і дорослість). Він пояснював це тим, що люди розрізняються не тільки за об'ємом моральних знань та розумінням моральних принципів, але й за типом міркувань, що супроводжують їх діяльність та оцінку наслідків.

Таким чином, завдяки напрацюванням Ж. Піаже, ми підкреслюємо важливість засвоєння людиною моральних знань і переконань для власної моральної поведінки, починаючи вже з дитинства, адже від цього залежить подальший моральний вибір особистості.

Ідеї Ж. Піаже знайшли своє продовження в когнітивно-генетичній теорії морального розвитку Л. Кольберга. Значний внесок у розуміння змісту та сутності морального вибору психолога полягає у визначенні

рівнів морального розвитку та їх обґрунтуванні. Він виділяв такі рівні: *доморальний рівень*, коли дитина слухається, щоб уникнути покарання та виконує встановлені правила виходячи з егоїстичних мотивів; *рівень конвенційної моралі*, коли поведінка орієнтована на зовнішні заохочення, норми та судження оточуючих; *рівень автономної моралі*, коли спочатку відбувається усвідомлення відносності та умовності моральних правил, існує потреба в їх логічному поясненні та корисності, надалі релятивізм змінюється на визнання деякого вищого закону, що виражає інтереси більшості. Лише після цього формуються стійкі моральні принципи, дотримання, яких забезпечується власною совістю, безвідносно до зовнішніх обставин та розумових інтенцій [135].

Тож, теорія Л. Кольберга має важливе значення для дослідження проблеми морального вибору особистості та її моральної поведінки, оскільки, учений розглядає мораль як особливий феномен. Крім того в його теорії представлена розгорнута характеристика моральних якостей особистості, знання яких корисно при виборі методів виховного впливу та для розуміння психологічних особливостей здійснення морального вибору особистості.

Послідовник теорії Л. Кольберга американський психолог М. Блетт, висунув гіпотезу стимулювання у дітей вищого ступеня розвитку моралі, якщо їх систематично вводити в область суджень на моральні теми на ступінь вищі ніж їх особисті, вони поступово переймуться привабливістю цих суджень, і це слугуватиме стимулом. На думку М. Блетта, найбільш ефективним і дієвим способом представлення дітям таких роздумів є включення їх у групове обговорення моральних дилем. Узагальнюючи його припущення, можна сказати, що завдяки обговоренню моральних дилем відбувається стимулювання підвищення рівня моральних суджень, а також полегшення морального вибору в різних життєвих ситуаціях [143].

Критики Л. Кольберга і, водночас, його послідовники, одним з таких

є У. Деймон, акцентували увагу на тому, що наявність моральних суджень не гарантує моральної поведінки.

Зокрема, наукова позиція У. Деймона полягала у тому, що рівень морального судження у кожної людини не визначає її погляди на місце моралі в її житті. Щоб дізнатися, як людина визнає роль моралі, ми повинні знати, не тільки про її моральні переконання, а й про її розуміння і ставлення до цих моральних переконань, адже саме цей аспект буде виступати детермінантою морального вибору особистості [135].

Взявши за основу ідею Л.Кольберга про трьохрівневу структуру морального розвитку, американська дослідниця К. Гіллган обґрунтувала емпатійний підхід до морального розвитку особистості. Авторка також зробила спробу обґрунтувати гендерні відмінності цього процесу. Основна її ідея полягала у тому, що моральний розвиток чоловіків і жінок має різне спрямування, обумовлене специфікою статтєво-рольових стереотипів: моральний розвиток чоловіків орієнтований на дотримання принципу справедливості і прав всіх людей (нормативний тип моральної орієнтації), тоді як у фокусі морального розвитку жінки – установка на турботу і реальне благополуччя конкретних людей (емпатійний тип моральної орієнтації). Це дає нам підстави для обґрунтування змісту морального вибору, оскільки зі слів дослідниці, психологічними детермінантами у чоловіків виступають такі моральні якості як справедливість та рівноправ'я, тоді як у жінок це емпатія та альтруїзм [81].

Через призму морального розвитку розглянемо наукові постулати представників гуманістичного напрямку. Гуманісти (А. Маслоу та ін.) розуміли моральний розвиток як результат реалізації здібностей особистістю, яка прагне ототожнення своїх інтересів з інтересами інших людей, дотримується принципу справедливості та гармонії. Вищими сутнісними, а отже й моральними проявами людини, на думку А. Маслоу, є любов, творчість і духовні цінності, що існують у вигляді вроджених

потенцій, які актуалізувалися під впливом соціальних умов. На його думку, ці та інші прояви визначають моральний вибір особистості. У розумінні А. Маслоу моральна поведінка людини та її особистісний розвиток детермінуються передусім широким спектром потреб (фізіологічних, безпекових, соціальних, потреб поваги) [153].

Важливо підкреслити, що у своїх роботах Х. Ремшмідт, доводив, що саме в юнацькому віці перглядаються ціннісні уявлення, відбувається їх деперсоніфікація. На думку вченого, на перший план виходить принцип взаємності моральних зобов'язань, молодь починає застосовувати до себе ті ж критерії оцінки, що й до інших; починають з повагою ставитися до потреб та інтересів оточуючих; приймають на себе моральну відповідальність з врахуванням суспільних цінностей; поглиблюється самооцінка[55].

Таким чином, ми можемо зробити висновок про те, що Х. Ремшмідт ключовим рушієм моральної поведінки та морального вибору особистості в юнацькому віці вважав моральні цінності людини та повагу до потреб та інтересів інших людей.

Отже, зроблений аналіз доробків різних представників зарубіжних психологічних шкіл і підходів, дозволив стверджувати, що у багатому теоретичному й емпіричному матеріалі, відбито особливості змісту та сутності морального вибору особистості, виявлено чинники, що впливають на її моральний розвиток, а також проаналізовано особливості ціннісної сфери індивіду.

Цінним доробком у вчення про моральний вибір особистості є праці науковців радянської доби. У роботах С.Л. Рубінштейна, Л.С. Виготського та ін. Сформульовано положення, які розкривають моральний розвиток як результат інтеріоризації соціальних норм діяльності і відносин. С.Л.Рубінштейн підкреслював роль внутрішньої мотивації в моральному розвитку та моральній поведінці людини. Він наголошував на тому, що зовні моральний вчинок, а отже і вибір, може вважатися тільки тоді істинно

моральним, коли він здійснений не під впливом загальноприйнятих норм, а обумовлений внутрішньою моральною мотивацією[70].

В свою чергу Л. Виготський відзначав, що моральною можна вважати тільки таку поведінку, яка пов'язана з вільним вибором соціальних норм поведінки. «Уникати чогось із остраху не значить робити моральний вчинок. Усяке несвободне ставлення, усякий страх і залежність уже означають відсутність морального почуття. Моральне в психологічному плані завжди вільне» [64]. Дані ідеї Л.Виготського з приводу моральної поведінки особистості є важливими, оскільки дозволяють розкрити як психологічну природу досліджуваного феномена, так і його сутність.

Отже, науковці психологічної школи минулого сторіччя так чи інакше розглядали моральний вибір через призму морального розвитку та становлення особистості: від «привласнення» дитиною моральних норм до інтеріоризації моральних здобутків і цінностей суспільства.

Питання морального вибору особистості знайшло своє відображення і в працях багатьох сучасних психологів: М.Й.Боришевського, Г.О. Балла, І.Д. Бега, І.С. Булах, Р.В. Павелківа, Л.М. Сокол, та ін.

Теоретичні засади до розуміння природи морального вибору особистості знаходимо у науковій спадщині М.Й. Боришевського. Так, він неодноразово звертався до цієї теми у контексті проблеми виховання духовності особистості. Рівень розвитку моральності, ціннісних орієнтацій, внутрішніх моральних інстанцій, за його словами, є одиницями аналізу наявності та міри розвиненості духовності у людини [11]. Таким чином, моральний вибір особистості невід'ємний від її духовного розвитку та є показником останнього.

Гуманістичні ідеї морального вибору особистості чітко проглядаються у працях Г.О.Балла. Зокрема, обгрунтовуючи сутність раціогуманістичної орієнтації у розв'язанні ціннісних колізій (суперечностей), він підкреслював, що важлива роль у моральному

розвитку та моральній поведінці людини належить «... досвіду розв'язання задач у певній галузі, розуму (а краще – мудрості) і волі» [3]. Тож, для вченого моральний вибір особистості нерозривно пов'язаний з її розумовим та вольовим розвитком.

Важливий вклад у розвиток наукової думки про природу морального вибору особистості належить фундатору особистісно-орієнтовного підходу – І.Д. Беху. Він визначив чинники розвитку моделі морально зрілої особистості: рівень здоров'я, рівень розвитку моральної свідомості й самосвідомості (моральної чутливості до себе та відповідальності перед собою), багатство морально-громадянських, професійних зразків та прикладів у найближчому та більш віддаленому оточенні, ступінь підтримки її прагнень, домагань і діяльності з боку оточуючих [4]. Таким чином, І.Д. Бех виходить на обґрунтування поняття морально-духовної творчості, як провідного психологічного механізму розвитку особистості в умовах особистісно-орієнтованого виховання. Цей тип творчості базується на унікальності життя кожної окремої людини та містить в собі значний потенціал активності особистості щодо вибору цінностей, їх творчого співвіднесення, гармонізації та детермінації морального вибору[7].

Цінну науково засадничу базу дослідження морального розвитку особистості становлять праці І.С.Булах. Дослідниця аналізує окремі аспекти морального розвитку у контексті проблематики психологічних основ особистісного зростання. Спираючись на позиції гуманістичної психології, І.С. Булах визначила стратегії особистісно орієнтованого підходу як провідного у вирішенні питань морально-духовних змін і зростання особистості. Особистісне зростання, зазначила науковець, являє собою поєднання в свідомості людини загальноприйнятої системи моральних цінностей з системою особистісних цінностей та базується на процесах становлення моральної самосвідомості як простору самоусвідомлення[15]. Враховуючи вищезазначене, ми робимо висновок

про вагому роль становлення моральної самосвідомості особистості для здійснення нею морального вибору.

Безпосередньо питання морального вибору особистості є предметом наукових досліджень Р.В. Павелківа. Він охарактеризував моральний розвиток, як складний системно детермінований феномен, у якому важливу роль відіграє моральна рефлексія [63]. Саме моральна рефлексія є психологічною умовою здатності особистості до усвідомленого морального вибору на основі співвіднесення власних суб'єктивних інтересів з інтересами та благополуччям іншої людини. Спираючись на твердження вченого можемо зробити висновок, що моральний вибір відображає ціннісне ставлення до себе та інших.

На нашу думку, розгорнуте визначення та характеристику змісту морального вибору обгрунтувала вітчизняна дослідниця Л.В. Лохвицька. Вона зазначила, що моральний розвиток людини відображає рівень засвоєння особистістю уявлень про моральні норми, їх узагальнення та перетворення у внутрішні «моральні інстанції», сформованості моральних почуттів і моральної поведінки [47].

Моральний вибір Л.М. Сокол вбачає в усвідомленому, осмисленому, дієвому наданні переваг в альтернативних умовах (добро-злого) загальнолюдським моральним цінностям з лінією поведінки, коли особистість вільно і відповідально приймає довільне рішення, завершуючи його добрим вчинком [78].

Таким чином, теоретичний аналіз науково-психологічних досліджень дозволив визначити зміст та сутність морального вибору, який розглядається як складний акт діяльності, який полягає у можливості відповідально та самостійно визначити одну з можливих альтернатив, що детермінується рівнем морального розвитку та складною системою моральних цінностей особистості. Крім того, важливим є вмінням аналізувати та давати оцінку власним діям, володіти здатністю до

децентрації, ціннісним ставленням до іншого, емпатією, навичками моральної саморегуляції. Моральний розвиток, як процес активізації свідомості і самосвідомості здійснює залучення особистості до системи цінностей, допомагає формувати здатність людини керуватися моральними переконаннями, підпорядковувати вчинки вищим суспільним моральним нормам і принципам людського співіснування.

1.2 Етапи морального вибору в період дорослішання.

У період дорослішання людина опиняється у різноманітних моральних ситуаціях, які вимагають від неї здійснення морального вибору між різними принципами, нормами чи/або цінностями. Цей процес можна розглядати як послідовність етапів, які характеризуються зростанням рівня морального розвитку особистості.

Моральний вибір є одним із найважливіших аспектів людської життєдіяльності. У період дорослішання в особистості формується власна система моральних цінностей, що регулює її поведінку та спілкування з оточуючими. Дослідження етапів морального вибору серед українських та зарубіжних вчених дозволяє краще зрозуміти цей процес та визначити його основні етапи.

Серед зарубіжних вчених, які займалися вивченням мотивів морального розвитку та морального вибору особистості був З. Фрейд. Вчений розглядав моральний вибір як боротьбу між двома протилежними мотивами – Его та Супер-Его. Він вважав, що людина повинна мати збалансовану систему цінностей, щоб вона могла легко функціонувати у соціумі. Вчений підкреслював, що все це досягається за допомогою розвитку моральних мотивів інстанції «Супер-Его». Саме найвищою інстанцією у структурі особистості, яка поступово ускладнюється протягом

онтогенезу і втілює інтерналізовану версію стандартів поведінки та суспільних моральних норм [75].

Психолог більше вдавався до пояснення мотивів морального вибору особистості ніж самих етапів його здійснення. Проте, в його роботах чітко прослідковується етап виникнення моральної ситуації, яка актуалізується на засадах внутрішнього конфлікту завдяки боротьбі моральних мотивів. Наступний етап, який вчений виокремлював це – переважання одного з моральних мотивів. Важливо також підкреслити, що З. Фрейд ключову роль як детермінанті морального вибору надавав совісті. Остання виступає вирішальною у момент здійснення морального вибору особистості, що власне, на його думку, і є завершальним етапом цього феномена.

Окрім З. Фрейда цим питанням займався австрійський психолог В. Франкл. Він вважав, що етапи морального вибору особистості неподільні із пошуком сенсу життя та прагненням до самореалізації. Вчений у своїх дослідженнях відходив від класичної моделі етапів морального вибору та виокремлював такі три етапи: етап пошуку сенсу життя, етап внутрішньої свободи та етап самореалізації.

У напрацюваннях В. Франкла перший етап морального вибору, точніше, усвідомлення ситуації вибору, проаналізовано не досить глибоко, вчений його лише означив. Втім, у роботах чітко прослідковується етап боротьби мотивів, який він вбачав у визначенні суперчностей між цілями та пріоритетами. Наступним етапом морального вибору було визначено орієнтацію на певні норми суспільства та моральні цінності особистості як детермінанти морального вибору. Ці детермінанти, як доводив вчений, спрямовані або на досягнення цілей, або певних пріоритетів, визначених особистістю на попередньому етапі. Вибір цінностей, на думку вченого, відображає світогляд особистості. І останній етап сформульовано стисло – це прийняття рішення та його реалізація [66].

Крім того, важливо підкреслити, що психолог наголошував на темі

свободи вибору. В. Франкл розглядав цю проблему як здатність особистості реалізувати власний вибір цінностей, тому рішення, яке приймає особистість є тим показником, що визначає особливості розвитку її моральної свідомості. Зміст розуміння свободи, за В. Франклом, це вміння взяти на себе відповідальність за власний вибір, здатність «чути свою совість» та приймати належне рішення [66].

Теорія Л. Кольберга має важливе значення для дослідження етапів морального вибору особистості. Вчений розглядав моральний вибір як процес, який передбачає формування в особистості моральних принципів та їх застосування нею у різних ситуаціях.

Механізм здійснення морального вибору в теорії Л. Кольберга передбачає розвиток моральних принципів у людини та їх застосування у різних моральних ситуаціях. Психолог виділяв наступні етапи морального вибору: 1) етап виникнення ситуації вибору та її усвідомлення; 2) боротьба мотивів; 3) визначення мотиву, в залежності від стадії розвитку моральної свідомості особистості; 4) власне моральний вибір (прийняття рішення). Завершуються ці етапи вольовою дією та оцінкою наслідків моральної поведінки. З останнім етапом у людини може бути пов'язане почуття провини, яке виникає як емоційна реакція на порушення нею соціальних норм або ж як реакція її совісті, коли детермінантами морального вибору стали негативні моральні цінності та принципи [140].

Згідно з теорією Л. Кольберг, моральний вибір базується на розвитку когнітивних та емоційних здібностей особистості. Вчений вважав, що моральний вибір залежить від того, на якому етапі розвитку моральних принципів перебуває людина. За його моделлю, існує шість етапів розвитку моральних принципів особистості, кожен з яких характеризується певними уявленнями у людини про моральність та принципи, які регулюють моральні вчинки. Так, на етапі, так званого, «попереднього моралізму» моральний вибір залежить від зовнішніх обставин, на етапі «субординації

особистості» - від засвоєних правил та норм моралі, на етапі «відносності» - від різних поглядів особистості на моральність, на етапі «конвенційної моралі» - від соціальних норм та очікувань, на етапі моральної автономії - від особистих принципів та цінностей людини, на «універсальному етапі» – від індивідуальних принципів моральності [140].

Таким чином, здійснивши аналіз наукових позицій вчених, ми бачимо, що вони розглядали етапи морального вибору з різних аспектів. Одні акцентували увагу на системі цінностей особистості, оскільки баланс системи важливий для детермінації її морального вибору. Крім того, для формування такої системи у людини, важливий розвиток у неї найвищої інстанції - «Супер-Его». Інша позиція полягає в актуалізації свободи вибору особистості, оскільки вона, на думку вчених, є визначальною для його здійснення. Свобода, згідно їх уявлень, визначає рівень відповідальності у людини за правильно прийняті нею рішення.

Розглянувши різні погляди дослідників, можна підкреслити важливість розвитку моральних принципів особистості, які є вирішальними в момент здійснення нею морального вибору. Дослідивши етапи вибору, ми обрали серед перелічених у більшості наукових праць наступні: 1) етап виникнення ситуації вибору та її усвідомлення; 2) боротьба мотивів; 3) визначення мотиву, в залежності від стадії розвитку моральної свідомості особистості; 4) власне моральний вибір (прийняття рішення); 5) вольова дія та оцінка наслідків моральної поведінки.

Серед вітчизняних психологів вивченням питання морального вибору та його етапів в період дорослішання займалися такі вчені як М.Й. Боришевський, О.В. Киричук, О. І. Кошелівська та інші. Згідно позиції першого, вагома роль у реалізації морального вибору особистості належить моральним цінностям людини, мотивації та самоконтролю. М.Й. Боришевський вважав, що центральною функцією самоконтролю є ступінь збігу між моральними нормами, цінностями та мотивами

морального вчинку. Завдяки самоконтролю особистість може оцінювати мотиви, що передують моральному вчинку [13].

Перший етап вибору, вчений описував як усвідомлення ситуації морального вибору. Наступний етап – це боротьба мотивів, яка відбувається у людській свідомості між моральними мотивами та засобами досягнення цілей конкретних моральних вчинків. На думку М.Й. Боришевського, на цьому етапі запускаються механізми корекції, які гальмують, стримують асоціальні дії людини й повертають їх у нормативне русло, тому в такому випадку, вчинок не буде вважатися аморальним. Як зазначав психолог, моральна саморегуляція поведінки людини має певні особливості, оскільки включає в себе здатність до вибору (між добром або злом) та моральний вчинок, який є основою моральної поведінки особистості. Після того, як буде визначений мотив діяльності та будуть підібрані засоби реалізації мети, поступово з'явиться новий етап – оцінка обраного мотиву, завдяки самоконтролю особистості. Наступний етап психолог виокремлював як прийняття рішення, тобто сам вибір, що завершується моральним вчинком[14].

У свою чергу, О.В. Киричук трактував етапи морального вибору через обґрунтування морального вчинку, який він визначав як спосіб існування особистості у світі, а також як всезагальний філософський принцип, який допомагає тлумачити природу людини і світу в пізнавальному та практичному відношеннях. На думку вченого, вчинок психологічно і морально зрілої особистості завжди передбачає у своїй основі її ставлення до іншої людини, як до такої ж особистості [32]. Вчений зауважив, що моральний вчинок може бути актуалізований дією чи бездіяльністю особистості; позицією, презентованою словами; ставленням людини до чого-небудь, що відображається у вигляді жесту, погляду, тону мови, змістового підтексту; дією, що спрямована на подолання фізичних перешкод та пошук істини. Даючи оцінку вчинку слід враховувати систему

соціальних норм та правил, які прийняті у певному суспільстві. Також для такого вчинку, на його думку, важливе значення має моральний зміст дії, яку виконує людина.

Дослідник у своїх роботах висловлював думку про те, що моральному вчинку завжди передують моральний вибір, який розглядають як духовно-практичну ситуацію самовизначення особистості у відношенні принципів, рішень і дій. Поява такої ситуації та її усвідомлення особистістю, вчений вважав першим етапом вибору. О.В. Киричук зауважив, що в момент здійснення морального вибору в людини виникає боротьба мотивів, яка відбувається завдяки вольовій сфері особистості. Він зазначав, що боротьба мотивів є другим етапом. Як зауважив дослідник, така боротьба характеризується одночасним існуванням у психіці особистості взаємовиключних мотивів та їх «зіткненням». Мотив, на його думку, є внутрішньою рушійною силою моральної поведінки особистості, він складається з уявлення та почуття, яке підсилює його значущість; одному уявленню протистоїть інше (або інші), оскільки відповідні їм почуття не завжди сумісні одне з одним. Так, боротьба мотивів може викликати у людини стан нерішучості. Наступним етапом вчений виділив вибір необхідних засобів досягнення мети. За ним слідує етап прийняття рішення, тобто власне моральний вибір особистості. Завершується такий вибір, на думку дослідника, моральною оцінкою дій та фіксацією в особистому досвіді людини наслідків такого вибору, за умови успішної реалізації прийнятого рішення [33].

О. І. Кошелівська у своїх дослідженнях здійснила значний внесок у розвиток та дослідження питання морального вибору й виокремила його етапи. Головним для визначення цих етапів, вчена вбачала у ступені розвитку моральних цінностей та норм суспільства. На її думку, моральний вибір особистості має комплексну структуру та циклічний характер. Ця комплексна структура включає в себе потреби людини (можуть бути як

внутрішні, так і зовнішні), спонуки, мотиви, які є важливою складовою морального вибору і формують окремий етап. Крім того, дослідниця зробила важливий акцент на мотивах особистості, що є рушійними силами вибору (важлива роль тут належить моральним цінностям людини). О. І. Кошелівська означила наступні етапи вибору особистості: як ситуація вибору та її усвідомлення; боротьба мотивів, якому слідує прийняття рішення. Завершальним етапом морального вибору людини є вчинок. Останній етап включає в себе результат морального вчинку людини та його оцінку, в тому числі й самооцінку.

Крім того, О. І. Кошелівська зазначала, що моральний вибір містить в собі потенційну здатність до саморозвитку, яка реалізується при збагаченні досвіду моральної поведінки людини в ситуаціях вибору. Також, психологиня вперше визначила критерії морального вибору: когнітивний, мотиваційний, дійовий, оцінний, за якими виявила та охарактеризувала рівні його розвитку в дітей [40].

Інша вчена, О.В. Богач, у своїх дослідженнях детально описала етапи морального вибору особистості та встановила їх послідовність. Нею було висвітлено їх через особливості ситуації морального вибору особистості, яка виникає в певний момент часу. Важливо підкреслити, що ситуація морального вибору може бути як позитивною для особистості і сприяти виникненню моральної дії, так і негативною, тобто несприятливою для виникнення таких дій. Тож, у своїх напрацюваннях, О.В. Богач звернула увагу на такі етапи:

- особливості поєднання зовнішніх умов, обставин, які висувають особистості моральні вимоги щодо її поведінки;
- конфлікт, основою якого є зіткнення різноспрямованих цінностей, одна з яких, за своїм змістовним показником, обов'язково повинна бути моральною;

- необхідність вибору людиною однієї із конфліктуючих моральних цінностей;
- боротьба мотивів (здійснюється остаточний ціннісний вибір);
- здатність особистості активно виступити у ролі суб'єкта ситуації.

У роботах О.В. Богач ми прослідкували відсутність причини та не зовсім чіткий механізм переходу від однієї стадії морального розвитку особистості до іншої. Також важливо зазначити, що одна і та ж моральна цінність може абсолютно по-різному сприйматися, залежно від вікових особливостей чи індивідуального розвитку особистості. Наприклад, моральна цінність «пошани та турботи до батьків» є значущою для однієї людини, а для іншої – знеціненою [9].

Такої ж думки, як О.В. Киричук, дотримувався і психолог А.А. Чернов. Він вважав, що моральний вибір починається тоді, коли особистість попередньо усвідомлює ситуацію вибору, після чого розпочинається боротьба мотивів. Після того, як мотив буде сформований розпочинається новий етап. Оскільки мотив є внутрішньою силою людини, що спонукає до виконання дії, він перетворюється на мету. Метою називають передбачення у свідомості людини результату, на здобуття якого буде спрямована її діяльність. Вона тісно пов'язана із засобами її досягнення, тому цей етап має назву – створення необхідних засобів досягнення мети. Після сформування мети та засобів для її реалізації, на думку, А.А. Чернова виникає внутрішній план знаходження дій, що дозволяє особистості прийняти обґрунтоване рішення та здійснити моральний вибір. Він полягає у передбаченні наслідків прийнятого рішення для особистості та її оточення. Таким чином, психолог дотримувався логічної послідовності та чітко обґрунтував етапи морального вибору особистості [33].

Ми зробили аналіз наукових доробків ще однієї сучасної дослідниці

Л. М. Сокол. У своїх роботах, вчена презентувала моральний вибір як необхідну умову становлення моральної самосвідомості у підлітковому віці. Одним з найважливіших етапів вибору вона вважала боротьбу мотивів, яка включає в себе довільне рішення підлітка, що виявляється у наданні переваг в альтернативних умовах моральному вчинку.

Одним з важливих етапів морального вибору особистості, на думку Л.М. Сокол, є готовність до його здійснення. Саме цей етап визначає смисловий контекст процесу морального вибору особистості. Готовність дослідниці пов'язувала з певним рівнем розвитку моральної самосвідомості, що теж є надзвичайно важливо для реалізації морального вибору людини в період дорослішання. У підлітковому віці такий вибір, як зазначала Л.М. Сокол, вирізняється послідовністю подолання протиріч між різними складовими «Я»-концепції підлітка та системою його ціннісних взаємин з іншими людьми [78].

Таким чином, у своїх дослідженнях психологиня підкреслила, що в момент здійснення морального вибору в підлітковому віці спрацьовує механізм моральної децентрації, який вона вбачала у виборі між установкою на норму (інтереси суспільства) та установкою на конкретну людину (особистісні цінності) – перехід до внутрішніх детермінант. Серед етапів морального вибору особистості можна виділити такі: 1) усвідомлення моральної ситуації; 2) готовність до морального вибору (самовизначення при наявності декількох моральних альтернатив); 3) боротьба мотивів (осмислення цінностей); 4) визначення мотиву; 5) здійснення вибору; 6) саморегуляція (прогнозування вчинків, моральної поведінки та наслідків діяльності).

Згідно наукових позицій сучасних дослідників, визначальним і найголовнішим етапом морального вибору є боротьба мотивів, яка виникає як протиріччя між моральними цінностями особистості. Вчені підкресливали, що для реалізації такого вибору в людини, важливий кожен

його етап. Крім того, вагоме значення вони надавали вольовій сфері особистості, адже саме вона є рушієм актуалізації етапу боротьби мотивів.

На думку сучасних психологів, ступінь розвитку моральних цінностей та норм суспільства також належить до детермінант морального вибору особистості. Деякі дослідники приділяли значну увагу вивченню особливостей ситуації морального вибору та означили її як систему зовнішніх відносно особистості умов, що спонукають її виступити суб'єктом моральної поведінки. В такій ситуації, особистість проявляє свою активну позицію щодо усвідомлення умов, які постали перед нею для вирішення ціннісного конфлікту, подолання «боротьби мотивів» та розгортання вчинку. Особливе значення для реалізації морального вибору є мотиви поведінки людини, які на думку дослідників, визначають її моральну поведінку. Також, важливим аспектом реалізації всіх етапів морального вибору є готовність людини до його здійснення. Л.М. Сокол трактувала його як самовизначення при наявності декількох моральних альтернатив. Отже, загалом сучасні вчені виокремлювали такі етапи: поява та усвідомлення ситуації морального вибору; боротьба мотивів; вибір необхідних засобів досягнення мети; прийняття рішення; здійснення морального вибору; моральна оцінка дій та фіксація в особистому досвіді людини наслідків такого вибору.

Враховуючи наукові роботи М.Й. Боришевського, С.Д. Максименка, Р.В. Павелківа, І.Д. Беха, І.С. Булах, А.Р. Зим'янського, О.М. Молчанової та І.Ю. Наконечного, ми виділили такі критерії морального вибору особистості в період дорослішання:

- моральна рефлексія;
- почуття відповідальності;
- моральна саморегуляція.

І.Д. Бех означив, що моральна рефлексія є основою моральної самосвідомості особистості, її моральних установок та переконань. Пізніше

Р.В. Павелків назвав її функціональною складовою когнітивного компоненту моральної самосвідомості особистості [63]. Він підкреслював, що завдяки моральній рефлексії людина здатна передбачати наслідки своїх вчинків як для себе самої, так і для інших людей. Тобто, щоб відібрати серед моральних цінностей найважливіші, ті, які будуть детермінувати вибір особистості, потрібно їх рефлексувати. Це дає можливість прорахувати наслідки свого майбутнього вибору. Таку позицію підтримувала у своїх дослідженнях й І.С. Булах. Вчена розглядала моральну рефлексію як осмислення та переосмислення людиною взаємодій (взаємин, спілкування) з точки зору належного і ціннісного, яке буде визначати інший рівень осягнення нею соціального простору [15]. Важливо підкреслити, що на думку Р.В. Павелківа, рефлексія дозволяє оволодіти власною поведінкою, а отже забезпечити «усвідомлення себе як цілості суб'єкта думки та дії», що відповідає першому етапу морального вибору – усвідомлення ситуації такого вибору [63].

В період дорослішання актуалізується самоконтроль особистості в діяльності, зростає потреба у посиленні відповідальності за власні дії та вибори. О.М. Молчанова зазначала, що відповідальність особистості проявляється у суб'єктивному сприйнятті світу та в її здатності оцінювати особистісне ставлення до свого морального обов'язку. Крім того, у своєму дослідженні вчена констатувала підвищення рівня відповідальності в особистості юнацького віку. Як стверджував С.Д. Максименко, моральні почуття, зокрема відповідальність, є невід'ємною частиною оцінки вчинків та можуть регулювати взаємини з іншими людьми, визначати її вибір. Тому, почуття відповідальності є результатом суспільного життя людей і здатне визначати мотиви їх моральних вчинків [53]. Таким чином, почуття відповідальності є важливим компонентом для реалізації етапу «боротьби мотивів», оскільки воно, разом із детермінантами, буде визначати ціннісні мотиви морального вибору людини.

Одним із критеріїв морального вибору є моральна саморегуляція. Оскільки етап «прийняття рішення» полягає у виборі одного з альтернативних варіантів поведінки людини, то важливо врегулювати сам процес вибору таких варіантів у вербальному та смислово контекстах. М.Й. Боришевський стверджував, що в період дорослішання у людини фіксують найвищий рівень розвитку її моральної саморегуляції. Вчений підкреслював, що вона є відносно зрілою та стійкою системою. Крім того, саморегуляція може визначати спрямованість нашої моральної поведінки та забезпечувати включеність обраних мотивів у широкий соціальний контекст. Він вважав, що на основі функцій саморегуляції поведінки особистості, поступово виникають такі утворення як переконання, ідеали та інші еталони особистості, що надалі виступають в ролі механізмів її саморегуляції [12]. А.Р. Зим'янський зазначав: «Коли людина опанує моральні якості, це знаменує процес становлення її як суб'єкта саморегуляції поведінки. Така особистість здатна самостійно приймати рішення, визначати пріоритетність своїх моральних цінностей, ставити адекватні цілі та окреслювати шляхи їх досягнення [28]. Психолог І.Ю. Наконечний також досліджував процес саморегуляції та визначав його як активність, що спрямована на зміну діяльності у відповідності із завданнями суб'єкта та умовами в яких він діє. Вчений підкреслював, що моральна саморегуляція забезпечує людині появу таких характеристик як цілеспрямованість, ініціативність та наполегливість, які є визначальними для здійснення нею цілеспрямованої діяльності (наприклад, моральний вибір). Оскільки в період дорослішання у людини з'являється прагнення до самоактуалізації та визначення домінуючих моральних цінностей, процес саморегуляції вважають показником її особистісного зростання.

Таким чином, ми підкреслюємо вплив вищезазначених критеріїв на моральний вибір особистості. Вони лежать в основі спрямованості зростаючої особистості та визначають її особистісний і моральний

розвиток. Вчені доводять важливість вивчення цих критерії та їх причетність до здійснення людиною морального вибору. Дослідники визначали рефлексію як важливий елемент моральної свідомості людини, завдяки якій вона здатна прогнозувати наслідки своїх дій. Почуття відповідальності допомагає людині оцінювати особистісне ставлення до власних вчинків, обов'язків та світу, а також допомагають регулювати міжособистісні відносини з іншими людьми. Моральна саморегуляція, на їх думку, знаходить своє місце у вчинках людини, її діяльності та реалізується за умови наявності мотивації, високим рівнем розвитку волевих якостей та віри у свої сили.

За результатами теоретичного аналізу доробків вчених-психологів нами було запропоновано власну модель етапів морального вибору особистості. Вона відображена на рис. 1.1

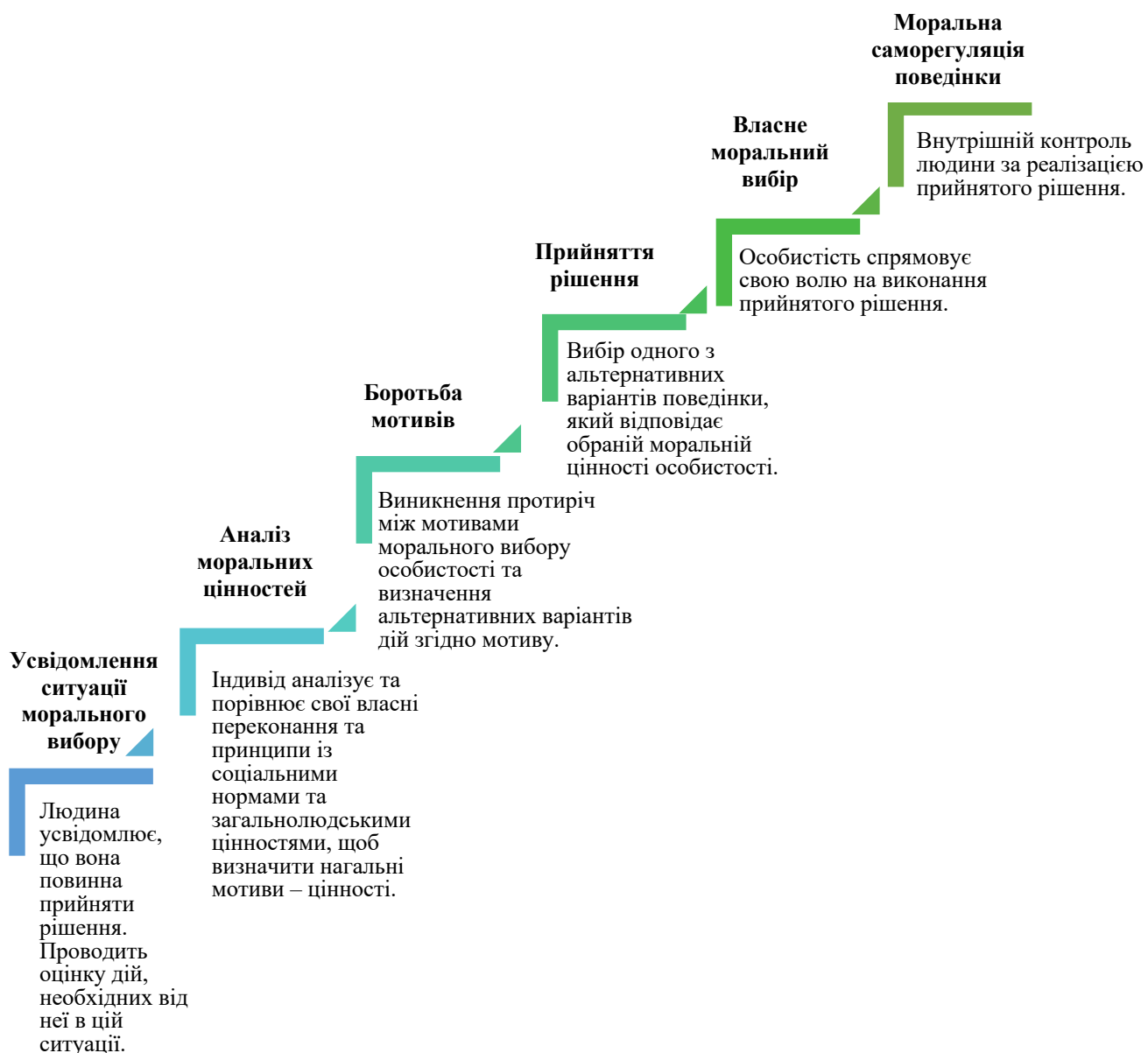

Рис. 1.1. Етапи морального вибору та їх характеристика

Таким чином, ми виокремили наступні етапи: 1) усвідомлення ситуації морального вибору; 2) аналіз моральних цінностей; 3) боротьба мотивів; 4) прийняття рішення; 5) власне моральний вибір; 6) моральна саморегуляція поведінки. На конкретному прикладі покажемо новостворену модель етапів морального вибору, як вона відображена і застосована в реальній життєвій ситуації.

Приклад моральної ситуації: чоловік працює у великій компанії і став

свідком того, як його колега краде товари зі складу, щоб продати їх за гроші. Він знає, що це порушення етики та правил компанії, і що ця поведінка може призвести до серйозних наслідків для компанії та для самого колеги. Моральний вибір полягає в тому, що людина має вирішити як вчинити в цій ситуації. Ось декілька можливих варіантів:

- * Повідомити керівництво компанії про поведінку свого колеги. Цей варіант може бути важким, оскільки він може призвести до неприємних наслідків для колеги, таких як втрата роботи або навіть юридичні наслідки. Але це може бути найбільш морально правильним вибором, оскільки це допоможе зберегти інтереси компанії та запобігти подібним порушенням правил у майбутньому.
- * Поділитися своїми спостереженнями зі своїм колегою та попросити його припинити таку поведінку. Цей варіант може бути менш важким, оскільки він не призводить до негативних наслідків для колеги, але це також може бути менш морально правильним вибором, оскільки це не допоможе зберегти інтереси компанії та не гарантує, що колега перестане красти товари.
- * Промовчати і не робити нічого. Цей варіант може бути найлегшим, оскільки він не потребує від чоловіка ніяких неприємних дій, але це також може бути найменш морально правильним вибором, оскільки це не допоможе зберегти інтереси компанії та може підірвати власну моральність.
- * Спробувати допомогти колезі зрозуміти наслідки його дій і переконати його зупинити свою поведінку. Цей варіант може бути важким, але він може допомогти зберегти інтереси компанії та змінити поведінку колеги, не завдаючи йому шкоди.
- * Поговорити зі своїм керівництвом і запропонувати інший розвиток подій.

Якщо людина, наприклад, обрала перший варіант, а саме повідомити керівництво компанії про поведінку свого колеги, цей вибір може бути здійснений таким чином: людина може ретельно проаналізувати ситуацію та зрозуміти, які моральні норми та правила були порушені колегою, які можуть бути наслідки цієї поведінки для компанії та колег, і як ця поведінка ставить її саму в складну моральну ситуацію. Наступним кроком буде виявлення і визначення моральних цінностей: людина може ретельно обдумати свої моральні переконання та цінності, щоб визначити, які дії будуть морально правильними в такій ситуації. Далі відбудеться пошук альтернатив: людина може знайти і проаналізувати різні альтернативні варіанти дій, такі як нагадування колезі про правила компанії або спроба переконати його змінити свою поведінку без повідомлення керівництва. Наступний етап – прийняття рішення: з урахуванням всіх знайдених альтернатив і відповідно до своїх моральних переконань, людина може прийняти рішення повідомити керівництво про поведінку свого колеги. І останній етап – це реалізація рішення: людина може виконати своє рішення і повідомити керівництво про поведінку свого колеги, дотримуючись встановлених процедур та правил компанії.

Також, важливо зазначити, що процес дорослішання особистості має свої особливості і справляє потужний вплив на моральний вибір особистості. Тож, О.В. Гудима, наголошував на тому, що процеси морального та особистісного становлення дитини мають тісний зв'язок. Він підкреслював, що моральний розвиток дитини визначається моральним вихованням, показником якої є моральні риси особистості, які надалі визначатимуть її моральний вибір [21]. Формуються ці якості, завдяки засвоєнню знань про норми моралі, закріплення в пам'яті людини позитивного ставлення до них та отримання досвіду моральної поведінки. Тому, розвиток моральних цінностей є важливою умовою як морального,

так і особистісного розвитку особистості, які в подальшому визначатимуть її моральний вибір.

У свою чергу, М.І. Заміщак підкреслювала, що завдяки індивідуальному досвіду індивіда, в якому відображені певні моральні дії та вчинки, формуються моральні риси особистості, які поступово впорядковуються і відображаються у нових життєвих ситуаціях. Дослідниця вважала, що пізнаючи моральні якості іншої людини, особистість отримує необхідну інформацію, яка дозволяє сформувати власну моральну самооцінку. Знаючи дещо про себе, дитина аналізує поведінку інших людей, порівнюючи із собою та на основі цих даних здійснює моральну поведінку, яка є результатом її вибору [19].

Отже, аналіз етапів морального вибору на основі вивчення наукових праць вчених дозволив сформувати наступні висновки. Моральний вибір є складним процесом, який має багато етапів та вимагає від особистості ретельно продуманих рішень. Аналізуючи роботи вчених, можемо стверджувати, що вони знаходяться в пошуку чіткої послідовності та ієрархії цих етапів. Ми вважаємо, це може бути пов'язано з тим, що моральний вибір є індивідуальним для кожної особистості і залежить від багатьох важливих факторів.

На основі теоретичного дослідження, ми виокремили основні етапи морального вибору особистості:

- Перший етап морального вибору - це усвідомлення ситуації, в якій знаходиться особистість. Це означає, що людина має розуміти, що вона повинна прийняти рішення, тобто оцінити, які дії вимагає від неї ситуація.
- Другий етап - це аналіз моральних цінностей, які можуть бути порушені або захищені в результаті вибору. Людина має врахувати свої власні переконання та принципи, а також соціальні норми та цінності, щоб прийняти морально обґрунтоване рішення.

- Третій етап - це боротьба мотивів, виникнення протиріч між мотивами морального вибору особистості та визначення альтернативних варіантів дій згідно мотиву. Особистість має проаналізувати різні варіанти поведінки та оцінити наслідки кожного з них, включаючи останні і для інших людей.
- Четвертий етап - це прийняття рішення. Це означає вибір одного з альтернативних варіантів поведінки, який відповідає моральним цінностям та здатен забезпечити баланс між власними інтересами та інтересами інших людей.
- П'ятий етап – це власне моральний вибір особистості. Коли особистість спрямовує свою волю на виконання прийнятого рішення.
- Шостий етап – моральна саморегуляція поведінки, пов'язана з реалізацією прийнятого рішення. Це може включати в себе різні види діяльності, від зміни власної поведінки до звернення з проханням або вимогою до інших людей.

Підкреслимо, що вищезазначені етапи можуть існувати лише за умови успішного здійснення морального вибору особистості.

1. 3. Дослідження психологічних детермінант здійснення морального вибору в юнацькому віці

Юнацький вік є особливим періодом у житті людини. Вибір, який особистість здійснює має визначальний вплив не тільки на неї саму, а й на її оточення. Щоб означити головні детермінанти морального вибору особистості в період юності, нам необхідно здійснити теоретичний аналіз наукових позицій психологів та створити власну модель психологічних детермінант, щоб дослідити їх вплив на моральний вибір молоді.

Як нам відомо, засвоєння моральних цінностей людиною є показником оволодіння законами моралі (сукупність знань про моральні

норми та правила). Крім того, воно виявляється у здатності особистості розпізнавати добро і зло, а значить здійснювати моральний вибір завдяки розвитку своїх моральних якостей.

Досліджуючи питання психологічних детермінант морального вибору в юнацькому віці, фокус уваги ми спрямовуємо на розгляд таких питань як моральні цінності, їх класифікація та вплив на розвиток моральної сфери особистості, зокрема, на моральний вибір; особливості ціннісної спрямованості особистості юнацького віку.

Підкреслимо, що юнацький вік є сензитивним для морального самовизначення індивіда. Людина усвідомлює власні цінності, починає критично оцінювати суспільні норми. В такому випадку, можна стверджувати, що моральне становлення особистості в період юності носить свідомий характер.

Насамперед важливо визначити, які властивості чи риси особистості можна вважати детермінантами морального вибору та чітко окреслити саме поняття. Відповідно з нашою позицією, *психологічні детермінанти морального вибору* – це внутрішні чинники особистості, які визначають спрямованість її морального вибору. Багато вчених, такі як С.Д. Максименко, М.Й. Боришевський, І.П. Маноха, Н.В. Павлик, розглядали психологічні детермінанти вибору як моральні цінності людини, які визначають її моральність та поведінку.

С.Д. Максименко визначав сформованість позитивного емоційноціннісного ставлення людини до себе та світу як критерій її психологічного здоров'я. Вчений підкреслював, що психологічно здорова особистість здатна самостійно та відповідально ставити цілі і приймати рішення, що припускає наявність у неї розвинутої моральної сфери. Крім того, він стверджував, що така особистість володіє достатнім рівнем стресостійкості, вибудовує довірливі взаємини з оточуючими, має розвинуте вміння справлятися з життєвими проблемами та як результат –

здійснювати свідомий моральний вибір [53].

За результатами своїх досліджень М.Й. Боришевський наголошував про ціннісну детермінацію особистісного становлення, точніше про моральні цінності особистості як детермінанти її морального вибору. Психолог підкреслював, що складність оволодіння цінностями для будь-якої людини полягає у їх зв'язку з різними аспектами її поведінки та діяльності. На його думку, моральний розвиток особистості є результатом засвоєння нею моральних цінностей. Саме це, зазначав вчений, і визначає здатність людини до морального вибору, який М.Й. Боришевський трактував як суперечливий процес зіставлення цінностей різних ієрархічних рівнів [12].

Вивчаючи феномен цінностей, І.П. Маноха пов'язувала його з духовністю людини та розглядала як засіб реалізації творчого потенціалу особистості, так звану «ціннісну творчість». Дослідниця зазначала, що можна стверджувати про наявність певних духовних рівнів ціннісної творчості, які реалізуються особистістю у її вчинках [56].

Н.В. Павлик, вивчаючи питання моральних цінностей, підкреслювала взаємовплив особливостей моральної сфери людини, особистісних рис та її ціннісних детермінант. Разом вони створюють психологічні умови, що мають безпосередній вплив на їх засвоєння особистістю та актуалізацію в момент її морального вибору. Основою моральності людини вчена вважала її реальні вчинки. В момент вибору, на її думку, особистість прагне відстоювати справедливість у відносинах між суб'єктами діяльності, враховуючи при цьому загальнодержавні інтереси та піклуючись про суспільне благо. В цей час у людини виявляється чуйність і такт у ставленні до інших. Як зазначала Н.В. Павлик, вони утворюються на основі її моральної свідомості, доброзичливих почуттів та гуманістичного мислення[64].

Таким чином, на основі зробленого аналізу можна зазначити, що на

розвиток моральної сфери особистості суттєво впливає сформованість її ціннісної сфери. Загальнолюдські цінності та моральні установки людини відображають різні аспекти її морального зростання та детермінують її моральний вибір.

Для кращого розуміння впливу психологічних детермінант на моральний вибір особистості в юнацькому віці необхідно розглянути різні позиції вчених щодо загальної класифікації детермінант та їх значення для людини.

Е.Шпрангер запропонував свою класифікацію цінностей та здійснив обґрунтування її специфіки. Цінність визначається ним як основна характеристика особистості, завдяки якій вона пізнає світ. Вчений виділив 6 типів цінностей: теоретичні, естетичні, економічні, соціальні, політичні та релігійні. Ця ієрархія побудована за принципом домінуючої життєвої цінності. Перший тип, *теоретичні цінності* – вчений трактував як теоретичні знання щодо осмислення людиною світу та його закономірностей (цінності інтелекту та пізнання). Другий тип – *естетичні цінності*, визначаються шляхом пізнання світу через виявлення в естетичній формі (цінності естетики, творчості та краси). Наступні презентуються так: *економічні* – базуються на пошуку людиною користі в пізнанні (матеріальні та прагматичні цінності); *соціальні* – визначають життя людини заради любові до людей (цінності дружби, любові, спілкування); *політичні* – актуалізують схильність людини до духовної влади над іншими (прагнення до самоствердження) та *релігійні* – орієнтація людини на пошуки вищого сенсу життя (вищі духовні цінності, віра, любов до Бога) [64]. Таким чином, Е.Шпрангер у своїй класифікації підкреслював важливу роль цінностей у житті людини, та наголошував на тому, що вони є детермінантами моральної поведінки особистості.

Психолог Ю. Козелецький визначав 5 типів ціннісних ієрархій, які детермінують не лише моральний вибір особистості, а й визначають її

загальну спрямованість. Вчений окреслив такі типи цінностей: *Діонісійська* ієрархія – має в основі гедоністичну спрямованість особистості на постійне споживання ресурсів, розваги, комфорт та задоволення своїх забаганок. *Геркулесівська* ієрархія – тут виявляються прагматичні цінності, прагнення людини до самоствердження та влади. *Прометеївська* – визначає підпорядкованість людини суспільним та моральним цінностям. *Аполонівська* ієрархія базується на цінностях творчості, інтелекту та почуттях краси, *Остання*, *Сократівська*, ставить за мету саморозвиток людини, саморозуміння, самоудосконалення. Згідно вище зазначених положень, людина, яка приймає останню ієрархію, прагне керуватися власними ідеалами та усталеними моральними цінностями [64].

Психолог С.Д. Максименко, запропонував таку ієрархію ціннісних детермінант морального вибору особистості:

- Індивідуальні – такі цінності належать до індивідуальної свободи, самовизначення та самореалізації. До них належать свобода, незалежність, креативність.
- Колективні – цінності спільноти, колективу та соціального благополуччя (взаємодопомога, колективізм, традиції, гуманізм).
- Релігійні – цінності, які пов’язані з релігією та духовністю (благочестя, святість, милосердя, молитва та покаєння).
- Етичні – цінності, що виокремлюються з моральних принципів та правил поведінки (справедливість, чесність, відповідальність та доброчесність).
- Естетичні – цінності, які належать до сфери краси та естетичного сприйняття світу (гармонія, естетична культура та творчість).

Такий розподіл цінностей є важливим для розуміння морально-духовної сфери особистості. Знаючи принципи розподілу таких якостей

особистості, можна глибше дослідити моральні проблеми та краще розуміти людей, що мають різні цінності та переконання.

Займаючись вивченням моральної сфери особистості, М.Й. Боришевський визначив ряд важливих положень щодо моральності людини та її системи цінностей, що детермінує моральний вибір. Вчений відмічав, що в основі спрямованості людини лежить система цінностей. Наявність такої системи допомагає їй вибудовувати зрілі взаємини з іншими людьми, надавати адекватні оцінки життєвим ситуаціям та мати власні переконання. Він виокремив деякі групи цінностей, які мають найбільший вплив на моральний вибір особистості. Серед них моральні, духовні, інтелектуальні, естетичні, валеологічні, патріотичні та релігійні. М.Й. Боришевський зробив акцент на релігійних цінностях і стверджував, що віра в безсмертя людської душі може тісно зв'язуватися у свідомості особистості з вірою в Бога. Цей зв'язок на гуманістичних і моральних засадах є джерелом активності людини [14].

Психолог підкреслював, що детермінантами морального вибору виступають не лише *цінності* людини, але й *переконання* (які спираються на внутрішній потенціал людини, що означає самооформлення їх у процесі життя); *емоції* (які впливають на моральний вибір, оскільки в процесі набуття досвіду транслуються у моральні почуття та певні реакції на деякі складні ситуації); *соціальні фактори* (визначають залежність культурних та історичних традицій, етичних норми та правил, прийнятих у суспільстві, також впливають на формування моральних переконань та цінностей людини і визначають її моральний вибір); *особистісні властивості* (такі як самооцінка, самоконтроль, воля, емпатія).

Отже, М.Й. Боришевський підкреслював, що моральний вибір особистості залежить від взаємодії різних детермінат. Крім того, важлива наявність цілісної, чіткої системи цінностей. Якщо ж людина не усвідомлює до кінця власної ціннісної ієрархії, то у такої особистості виникає ряд

порушень, що пов'язані з регуляцією поведінки, вони вирізняються імпульсивністю, непослідовністю, суперечливістю та неадекватністю рішень.

І.Д. Бех наголошував, що формування свідомої, морально зрілої особистості відбувається тоді, коли вольові задатки людини поєднуються з альтруїзмом. Вчений запропонував чотири види цінностей:

- 1) Цінність сама по собі (радість, певні дрібні задоволення). Викликають в особистості піднесений емоційний стан.
- 2) Цінність заради обмежених наслідків (щедрість, вірність, дружелюбність). Такі цінності особистості несуть позитивний контекст і будуть схвально прийняті її оточенням.
- 3) Цінності, до яких відносяться допомога, лікування хворих, піклування про інших тощо. Психолог підкреслював, що ці дії можуть бути обтяжливими для людини, але вона їх реалізує, оскільки вони дають їй певні переваги (повагу, винагороду, почесні).
- 4) Цінності, які людина схвалює самі по собі і в загальнодержавному масштабі. Вони становлять основу духовної структури особистості (справедливість, розсудливість, відповідальність, піклування).

Згідно позиції І.Д. Беха, ціннісна структура особистості повинна включати в себе всі чотири види цінностей для повноцінного формування її морально-духовної сфери [8].

Дослідниця Н.В. Павлик продовжила вивчення ціннісної сфери особистості як детермінанти її морального вибору. Нею була розроблена власна типологія цінностей, яку вона використовувала у своїх дослідженнях. Їх ми розглянемо у таблиці 1.1.

Типологія цінностей

Ієрархічний кластер цінностей	Назва особистісної цінності
Буттєві цінності	Духовність
	Моральні цінності
	Саморозвиток, самоактуалізація
	Творчість
	Естетика
	Інтелект
Загальнолюдські цінності	Робота
	Родина
	Спілкування
	Здоров'я
Дефіцитарні цінності	Матеріальні цінності
	Цінність прагматичного самоствердження
	Гедонізм

Згідно такій ієрархії, моральні та духовні цінності людини є одними з найважливіших аспектів її моральної поведінки. Вчена підкреслювала, що матеріальні, гедоністичні та прагматичні цінності також мають місце у визначенні спрямованості людини та її ставленні до світу [64].

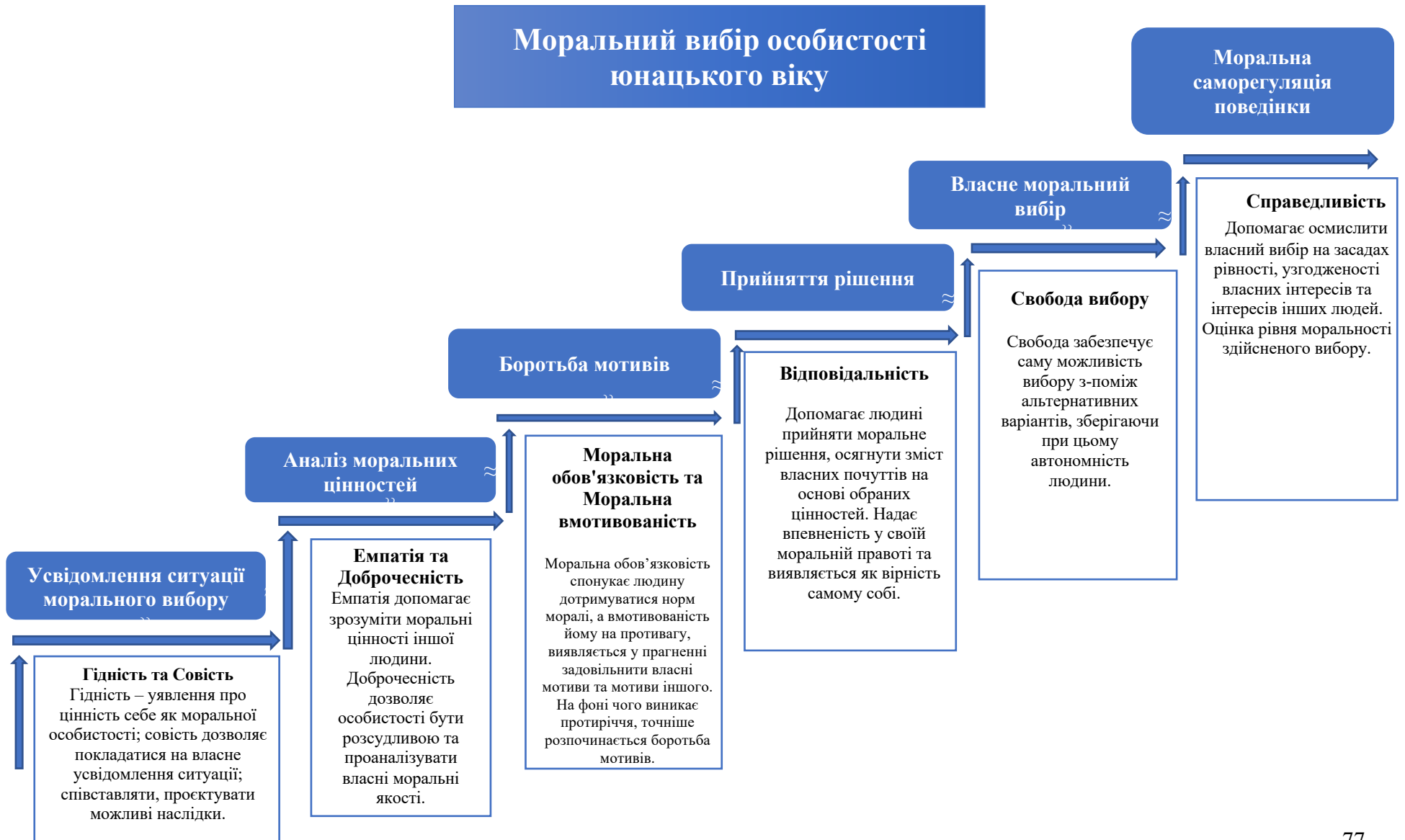
Аналізуючи напрацювання психологів щодо розробленої ними ієрархії цінностей людини, можна виділити декілька основних ціннісних детермінант, що згідно досліджень Е.Шпрангера, Ю. Козелецького, С.Д. Максименка, М.Й. Боришевського, І.Д. Беха та Н.В. Павлик мають найбільше значення для реалізації її морального вибору. Це такі цінності як релігійні, соціальні, духовні (етичні або моральні цінності) та індивідуалістичні.

Вчені підкреслювали, що визначальна роль у детермінації морального вибору особистості юнацького віку належить саме моральним цінностям людини. Серед таких цінностей переважають: гідність (І.Д. Бех), совість (В. Вундт, В. Франкл, І.С. Булах), свобода волі (І.Д. Бех, Г.Г. Ващенко, К.О. Журба, В.А. Чернобровкіна), емпатія(Н.В. Вишнівська), моральна вмотивованість (І.В. Кравченко, Н.В. Павлик), відповідальність

(О.І. Кульчицька, І.Д. Бех, М.В. Савчин), доброчесність (Теофраст, В.М. Кравчук, С.В. Глущенко), моральна обов'язковість (А.Р. Зим'янський) та справедливість (Л.В. Клочек, К.О. Журба).

Нашим завданням є з'ясування сутності цих психологічних детермінант та визначити їх вплив на моральний вибір особистості в юнацькому віці. Щоб узагальнити проаналізований матеріал, ми розробили схематичну модель впливу психологічних детермінант на моральний вибір особистості (Рис. 1.2).

Рис. 1.2. Вплив психологічних детермінант на становлення етапів морального вибору особистості юнацького віку.

Розглянемо детальніше кожну моральну цінність особистості та її вплив на моральний вибір.

Перший етап *усвідомлення ситуації морального вибору* пов'язаний з актуалізацією таких моральних цінностей особистості як гідність та совість.

І.Д. Бех, розглядаючи почуття гідності, зазначив, що воно визначається як моральне ставлення особистості до світу і поступово трансформується у ставлення людини до самої себе, перетворюючись у самоствавлення. Гідність, на його думку, можна розглядати як усвідомлення і переживання особистістю самої себе у сукупності морально-духовних цінностей, що викликають повагу оточуючих. Важливо зауважити, що інколи внутрішні утворення особистості, як її якості й риси, не викликають поваги до неї. Причиною цього може бути ступінь суспільної значущості певних ознак або ж недостатня моральна вихованість тієї людини, яка взаємодіє з носієм почуття гідності [7].

Вчений підкреслював, що зміст гідності слід розуміти як сукупність моральних якостей особистості. Коли вони досягають свого найвищого розвитку, вони стають ціннісними утвореннями, перетворюючись на смислоутверджувальні імпульси морально-духовної активності індивіда та скеровують його діяльність. І.Д. Бех виділяв декілька важливих компонентів гідності, які відіграють ключову роль у формуванні цього почуття. Ці компоненти (когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий) містять в собі знання про конкретні етичні норми та на основі самопізнання, самосхвалення, самооцінки визначають їх значущість для особистості, виступаючи при цьому моральними мотивами до відповідного вчинку. Мотив гідності як морально-духовна цінність посилює процес усвідомлення ситуації. Коли така цінність набуває більшої сили значущості порівняно з будь-якою іншою якістю, то зростає вірогідність вияву її як основної спонуки в ході реалізації морального вибору [7].

Таким чином, детермінантою усвідомлення ситуації морального

вибору виступає гідність, яка сприяє розвитку уявлень людини про саму себе як моральну особистість. Завдяки компонентам гідності людина може оцінити ситуацію, де вона виявлятиме свої людські цінності, визначаючи моральнісний бік цієї ситуації. Загалом людина осмислює себе в контексті розгортання ситуації та її подальшого вирішення. Отже, це й забезпечує ступінь усвідомленості ситуації вибору.

Совість також детермінує процес усвідомлення ситуації, в якій опинилася людина. Зробивши аналіз наукових робіт, ми виокремили декілька різних трактувань поняття совість. Так, В. Вундт визначав совість як різновид чуттєво-психічного стану особистості. В. Франкл вважав, що совість спрямовує особистість, а також така людина вирізняється індивідуальним, специфічним характером [96]. Підкреслимо, що совість людини в процесі реалізації морального вибору буде виступати її значущою моральною цінністю.

І.С. Булах означила поняття совісті та виокремила його значущі для особистісного зростання сторони. Совість, на думку вченої, це духовне осягнення особистістю з позиції моральної самооцінки цілісності власних життєвих звершень [15]. Як підкреслювала дослідниця, голос сумління з'являється у глибинах людського єства – у самості та скеровує дії і вчинки «Я» особистості. Також важливо зазначити, що в критичних ситуаціях, совість може спонукати людину до появи протиріччя між «етикою закону» та особистісними переживаннями. Крім того І.С. Булах зазначала, що особистість в період дорослішання дуже часто ототожнює почуття совісті з власними переживаннями, що дає можливість їй оцінити ситуацію, покладаючись на власну позицію. Голос совісті працює тоді, коли людина починає усвідомлювати, що вона порушує загальнолюдські норми, точніше, коли внутрішні мотиви не відповідають зовнішнім вимогам. Таким чином, внутрішній конфлікт особистості може бути подоланий лише тоді, коли воля людини керується совістю. Остання визначає духовні закони і може не

активізуватися, коли особистість ще не має чітко сформованої ієрархії цінностей [15].

Таким чином, ця особистісна цінність регулює процес осмислення змісту та умов тих обставин, які змушують людину робити вибір. Завдяки таким конструктам совісті як розпізнавання добра чи зла, почуття обов'язку, моральна рефлексія вчинків, самоконтроль та самоусвідомлення поведінки актуалізується особистісний ресурс людини для виокремлення належного (морального) чи неналежного (аморального) в конкретній ситуації. Отже, щоб допомогти людині зробити правильний вибір та скерувати її моральну поведінку, совість виступає внутрішнім «моральним суддею» і може викликати або почуття провини за аморальний вчинок, або почуття гордості за моральний вчинок. Совість, як моральна якість особистості, дозволяє проєктувати позитивні чи негативні наслідки та покладатися на власне усвідомлення ситуації.

Вищезазначені моральні цінності людини становлять окремі складові її цінної ієрархії та скеровують її моральну поведінку. Спонукають її до усвідомлення та оцінки своїх дій у певних життєвих ситуаціях, пов'язаних з моральним вибором, реалізуючи таким чином *етап усвідомлення ситуації морального вибору*.

Наступний етап *аналіз моральних цінностей* особистості в юнацькому віці детермінують такі моральні цінності як емпатія та доброчесність. Емпатія є моральною якістю особистості, яка має на меті розуміння емоційного стану іншої людини, її почуттів та переживань, а також прагнення до дієвої допомоги іншим людям. Оскільки емпатія має сприяти благополуччю іншої людини, то її вважають альтруїстичним мотивом моральної поведінки людини. Є.В. Єгорова, продовжуючи думку зарубіжних вчених, зазначала, що емпатія є джерелом гармонії між людиною та її оточенням, а основою її психологічного здоров'я є ідеал безкорисливого ставлення до оточуючих [24].

Таким чином, емпатія як моральна цінність особистості скеровує її діяльність так, щоб вона могла осмислити власну ієрархію цінностей та обрати найбільш відповідні цінності для здійснення морального вибору. Оскільки обрані нею цінності матимуть вплив на іншу людину, яка теж є учасником моральної ситуації. Отже, завдяки емпатії, людина здійснює аналіз моральних цінностей і здатна розуміти стан іншої людини та її цінності.

Моральний закон виступає для людини орієнтиром на добро та визначає її моральну свідомість. Доброчесність як складова моральної свідомості спрямовує поведінку людини. Ця чеснота скеровує особистість до здійснення нею добра. Ще Теофраст у своїх працях порівнював доброчесних та порочних людей та описував, як вони поводять себе в різних життєвих ситуаціях. На основі цього, він визначив, що певний тип характеру особистості, з такою рисою як доброчесність, визначає психологічні механізми керування своїми вчинками.

Дослідниця В.М. Кравчук підкреслювала, що доброчесність є вимогою до моральності та спонукає людину дотримуватися етичних норм, визначених у конкретному суспільстві. Вчена означувала доброчесність як цінність, що спонукає людину аналізувати власні дії та здійснювати правильні вчинки з позиції моралі, дозволяє їй бути справедливою у ставленні до оточуючих [42]. Інший науковець, С.В. Глущенко, ототожнював доброчесність із морально-етичним фундаментом, який ґрунтується на моральній рефлексії взаємин однієї людини з іншими людьми, суспільством та виявляється в аналізі власних моральних цінностей та побудові, на їх основі, певного способу життя [20].

Отже, можна стверджувати, що доброчесність відіграє ключову роль у здійсненні людиною аналізу моральних цінностей. Доброчесність як детермінанта вибору дозволяє людині бути розсудливою та проаналізувати

власні моральні якості, враховуючи обставини моральної ситуації та зважаючи на цінності іншої людини.

Етап боротьби мотивів актуалізується за допомогою таких моральних цінностей особистості як моральна обов'язковість та моральна вмотивованість.

Обов'язок, на думку А.Р. Зим'янського, який спрямовує людину творити добро, є найважливішим моральним мотивом [27]. Моральний мотив вчений означив як добровільне емоційне ставлення особистості до дотримання моральних норм. Він підкреслював, що в такому мотиві відсутній примусовий характер. Обов'язок і гуманізм А.Р. Зим'янський визначав як усвідомлене прийняття морального закону та водночас як прагнення творити добро. Він зауважив, що ці мотиви взаємодіють та підтримують один одного [29].

Таким чином, дотримання моральних норм лежить в основі етапу боротьби мотивів, коли людина зважує всі «за» та «проти», щоб пізніше прийняти рішення. Моральний обов'язок є спонукальним мотивом особистості в момент реалізації нею третього етапу морального вибору, щоб забезпечити дотримання нею норм моралі, на відміну від почуття любові.

Про моральну вмотивованість як важливу детермінанту морального вибору особистості писали сучасні дослідниці І.В. Кравченко та Н.В. Павлик. І.В. Кравченко визначала моральну вмотивованість як безпосередню причину моральних вчинків підростаючої особистості. За позицією вченої, моральна вмотивованість включає погляди та переконання особистості, які виступають мотивом її поведінки лише за умови, що вони відповідають внутрішнім потребам та моральним ідеалам особистості. На думку Н.В. Павлик, моральною вмотивованістю в молодій людині може виступати любов до близької людини, коли вона не може залишатися байдужою у складних ситуаціях вибору. Любов вчена розглядала як

інтегральне виявлення моральної якості особистості, що також є основним мотивом її духовності. Дослідниця підкреслювала, що любов є найвищою духовною чеснотою, вона забезпечує духовний зв'язок однієї людини з іншою і реалізується на етапах її морального вибору. Мотивом вибору особистості також може бути любов до людей і виявлятися як прагнення догодити тому, кого любиш [64]. В.Ф. Давиденко висловлював думку про те, що розвиток у людини всіх «здібностей духу»: розуму (моральні переконання); почуттів (моральна вмотивованість, любов, емпатія); свободи волі (рішучості, сміливості) – удосконалюють характер зростаючої особистості.

Отже, завдяки моральній мотивація, що може виявлятися в любові до інших, природи чи світу в цілому в молодій людини формується відчуття цінності кожної особистості, які доповнюються інтегрованими духовними антиноміями, що захищають її від ідеалізації будь-якої людини (З. Фрейд у свій час, описував феномен ідеалізації як вид психологічного захисту невротичної особистості) чи то зовнішнього світу. Узагальнивши, ми підкреслили, що моральний обов'язок спонукає людину дотримуватися моральних норм, а моральна вмотивованість може виявляється у прагненні задовільнити власні мотиви та мотиви іншого. Тому як результат виникає протиріччя і розпочинається етап боротьби мотивів.

Визначальними моральними цінностями морального вибору особистості також є відповідальність та справедливість. Саме завдяки достатньому рівню сформованості відповідальності розпочинається наступний етап морального вибору – *етап прийняття рішення*.

О.І. Кульчицька, спираючись на дослідження Ж. Піаже, Л. Кольберга та інших вчених, визначала відповідальність як особливу форму активності особистості. Дослідниця ототожнювала це поняття з іншими категоріями, такими як стратегії життя, ініціативність, довіра, обов'язок, свобода волі, життєвий вибір [44]. Важливо підкреслити, що індивід виявляє

відповідальність через бажання не допустити і своєчасно передбачити негативні наслідки своїх дій.

Наукові роботи М.В. Савчина, присвячені дослідженню питань свободи та відповідальності особистості. Вчений підкреслював нерозривність зв'язку між цими двома поняттями. Він зауважив, що відповідальність особистості безпосередньо пов'язана зі свободою вибору та прийняття рішень, а також з вибором цілей та способів їх досягнення. Відповідальність, на його думку, актуалізує вибір людини між зовнішніми та внутрішніми можливостями поведінки в певній ситуації. М.В. Савчин зазначав, що свобода людини постає для відповідальності мотивом та засобом реалізації діяльності [77]. Тож, свобода та відповідальність онтологічно обумовлюють одна одну. Це означає, що відповідальність реалізується через свободу і навпаки. Психолог наголошував, чим більше свободи хоче реалізувати особистість у своїх вчинках, тим більшу відповідальність повинна на себе покласти.

На думку І.Д. Бега, відповідальність людини окреслює її причетність до соціального та природного світу. Ця причетність особистості є результатом оцінки її власних переконань, моральних принципів, самоусвідомлення. Внутрішній світ особистості, як зауважив вчений, постійно відкритий для соціальних потреб, людських цінностей та пріоритетів [5].

Отже, почуття відповідальності як моральна цінність особистості має місце серед рушійних сил етапу прийняття рішення, оскільки це почуття викликає у людини потребу звітуватися у своїх діях і покласти на себе провину за можливі наслідки власних дій. Відповідальність дозволяє людині відчувати впевненість у своїй моральній правоті, бути вірним собі та досягнувши зміст власних почуттів, прийняти моральне рішення.

Наступна цінність, що детермінує п'ятий етап *власне моральний вибір* – це внутрішня свобода особистості або свобода вибору.

В.А. Чернобровкіна визначила внутрішню свободу особистості як смислове переживання, що акумулює в собі досвід відносин людини зі світом, взаємин з іншими людьми та самоствавлення, набутий упродовж життя. За результатами її наукових досліджень, свобода має індивідуально-психологічні кореляти, такі як самосвідомість особистості, механізми психологічного захисту, рівень автономії, суверенності, життєстійкості, а також наявність самоактуалізації особистості та когнітивно – смислові особливості ставлення до життя. Крім того, вчена підкреслювала, що внутрішня свобода особистості залежить від гендерного та вікового чинника [79]. На думку Г.Г. Ващенко, свобода залежить від характеру людини і разом з тим є її найважливішою смисложиттєвою цінністю.

Дослідниця К.О. Журба стверджувала, що метою свободи людини є здійснення морального вибору, а також самостійне досягнення цілей та творча реалізація. Крім того вчена визначила різні форми свободи: соціальна (регулюється нормами і правами суспільства); особистісна (вибір мети, життєвих цінностей, самостійний та усвідомлений моральний вибір, прийняття рішень); духовна свобода (звільнення від негативних якостей, шкідливих звичок, пристрастей). У юнацькому віці важливо, щоб вона була спрямована у людини на розширення можливостей, усвідомлення відповідальності за прийняті рішення, джерелом боротьби за власну автономію [26].

На основі вищезазначеного зробимо узагальнення. Свобода є умовою самодостатності людини, її духовним стрижнем. Завдяки ній, особистість може обрати з-поміж двох протиріч, те, яке забезпечить найправильніше і логічне з моральнісного боку, завершення процесу вибору. Свобода забезпечує саму можливість людини обирати, зберігаючи при цьому автономність людини і реалізує таким чином моральний вибір особистості в юнацькому віці.

Останній етап морального вибору – *моральна саморегуляція діяльності*. Л.В. Клочек розглядала її як складову моральної свідомості особистості; як якість, що в процесі зростання людини, її соціалізації обумовлює об'єктивний вимір ставлення до світу. З набуттям життєвого досвіду, поведінка людини має за основу почуття справедливості. Це почуття формується індивідом в результаті осмислення буття, завдяки закарбуванню в пам'яті моральних знань та навичок, які пізніше виявляються в уявленнях про справедливість. Тож вона має вагоме значення для гармонізації людських взаємин та бере участь у розвитку моральної свідомості в онтогенезі, оскільки вона є одним з компонентів останньої. Справедливість як моральна цінність впливає на оптимізацію виховного та навчального процесу в зростаючого покоління [37]. Тому справедливість може таким чином скеровувати поведінку людини і виступає регулятором вибору. Знання про справедливість у людини виникають зі здобуттям життєвого досвіду. Погляди юнаків та юнок на справедливість формуються в процесі зіставлення їх моральних установок із життєвими ситуаціями [36].

К.О. Журба також висловлювала думку про справедливість як характеристику усвідомленого вибору людини, її поведінки у взаємодії з оточуючими. Така поведінка має забезпечувати гідність у ставленні до людей, свободу, визнання прав інших, відповідальне виконання обов'язків, які б мали узгоджуватися з власними принципами, можливостями та бажаннями [26].

Таким чином, можна стверджувати, що особливе місце серед вище зазначених моральних якостей індивіда посідає справедливість. Вона супроводжується осмисленням власного вибору на засадах рівності, узгодженості власних інтересів та інтересів інших людей. Людина оцінює та визначає рівень моральності здійсненого нею морального вибору. В

такому випадку індивід отримує знання щодо вирішення моральної ситуації, які закарбовуються в її досвіді і відображатимуться в особистому досвіді.

Здійснивши аналіз наукових доробків вчених, ми дійшли висновку, що моральні цінності особистості визначають її моральну свідомість. Зміст останньої розкривається у вище зазначених морально-духовних якостях людини, які є детермінантами її морального вибору в юнацькому віці. Цілісність та чіткість системи цінностей людини визначає її моральну поведінку, впливає на прийняті нею рішення та ставлення до самої себе, оточуючих і світу.

Також важливо підкреслити, що юнацький вік є особливим періодом у житті людини, де сформованість її моральної сфери буде визначати подальші моральні рішення та дії. Ми вважаємо за необхідне визначити особливості цього вікового етапу людини та його вплив на вибір, що здійснюють молоді люди. Це питання набуває актуальності, оскільки в юнацькому віці у людини відбувається активне вирішення моральних дилем та проблеми смислового самовизначення, будуються життєві плани, майбутні перспективи.

Дослідивши це питання, ми виокремили декілька важливих, на нашу думку, позицій психологів щодо сформованості моральних цінностей у молоді та їх вплив на моральний вибір.

Л. Кольберг у своїх напрацюваннях відзначав, що юнацький вік характеризується переходом від конвенціонального рівня мислення до принципового. Вчений підкреслював, що це обумовлено моральним самовизначенням особистості в період юності [140].

Питання формування ціннісної ієрархії постає в цей період для людини доволі гостро, оскільки для вирішення вищезазначених завдань потрібна наявність чітких позицій та ідеалів, системи цінностей на основі моральних переконань. Адже саме вищі духовні цінності людини здатні

надавати сенсу її існуванню та спрямовують до загальнолюдських моральних норм.

У юнацькому віці перед особистістю постають нові вимоги до прийняття себе з позиції дорослого та системи моральних цінностей, оскільки вони будуть виступати для молодого людини підґрунтям щодо прийняття розумних та раціональних рішень; побудови гуманних міжособистісних стосунків з іншими людьми і здійснення морального вибору.

На думку В.М. Галузьяка, людина з високим рівнем моральної свідомості, яка має чітку ієрархію цінностей, керується власними універсальними моральними принципами, прийнятими внаслідок глибокого самостійного аналізу. Отже, вчений зазначив, що для такої людини не існує людського чи божественного авторитету, які могли б перешкодити дотриманню цих універсальних принципів. Такого рівня розвитку молода людина прагне досягти в юнацькому віці. Життя для юнаків виступає як самоцінність. Ці молоді люди дотримуються власних моральних переконань, навіть, коли це може суперечити суспільним нормам і законам чи їх вважатимуть диваками [19].

Отже, морально зрілі особистості обирають не підпорядковуватися суспільним правилам і вимогам. Вони керуються внутрішніми моральними якостями та обирають не зважати на тиск зовнішніх обставин.

М.Й. Боришевський відзначав, що моральний вчинок людини зумовлений її вольовою діяльністю, суть якої в подоланні внутрішнього опору та відмові від егоїстичних прагнень. Вчений зауважив, що зміст моральності полягає у ставленні особистості до інших людей і гармонійних взаємодій з ними і забезпечуються завдяки її моральним цінностям. Він підкреслював, що ціннісні детермінанти актуальні протягом всього життя людини і впливають на її особистісне становлення. В юнацькому віці посилюється роль самоактивності, завдяки чому молодь опановує моральні

цінності [13].

Е.О. Помиткін стверджував, що ціннісно-смилова сфера виступає основою для емоційно-вольової саморегуляції особистості. Дослідник наголошував, що в сучасних умовах поведінка, вчинки та взаємодії людей із соціумом, обов'язково мають вивчатися в їх безпосередньому взаємозв'язку із психологічними детермінантами. Він зауважив про перехід від зовнішнього контролю дій молодого людиною до поведінки, що контролюється її внутрішніми силами. Крім того, Е.О. Помиткін виокремлював різні типи духовних потреб в юнацькому віці, оскільки їх незадоволення може викликати появу в юнаків та дівчат кризового стану. Серед них такі потреби як бажання бути корисним для інших, потреба в приналежності до групи, поглиблення стосунків з оточуючими [67].

Гостро, на думку вчених, у період юності постає питання гедоністичної спрямованості особистості. В сучасних умовах дослідники спостерігають падіння моральності, через що особистість прагне шукати розумні форми взаємодії з людьми та адаптуватися у «новому» суспільстві. Л.М. Кулагіна відмічала, що гедоністично спрямована особистість не здатна до морального вибору чи до відповідальності, побудови сталих взаємостосунків, оскільки її рішення визначаються тільки гедоністичною установкою [78]. Така спрямованість людини в юнацькому віці розвиває у неї порушення самоконтролю, інфантилізм, відсутність адекватної рефлексії, що відзначається на формуванні світогляду особистості. Це в свою чергу, призводить до конфліктів, сварок та різних негараздів між людьми.

Н.В. Павлик, у своїх роботах поділяла наукову позицію Е. Фромма про духовну кризу особистості в юнацькому віці та побудову прагматичних мотивів (престиж, влада, кар'єра). Вчена підкреслювала, що прагматизм перешкоджає встановленню якісних довірливих взаємин з іншими людьми. У такої людини відбувається формування прагматичних рис характеру,

таких як корисливість, егоцентризм, лицемірство та ін. Таким чином, зазначені якості людини визначають різні форми егоїстичного спрямування її діяльності в юнацькому віці. Часто взаємостосунки між молодими людьми зводяться до прагматичних мотивів («зручність» у спілкуванні, меркантильність, корисливість). У реальному житті у таких юнаків та дівчат переважають мотиви самоствердження та орієнтації на матеріальне, що унеможлиблює побудову здорових взаємин з людьми [64].

Щодо духовної кризи у масовій культурі, то вона полягає у відсутності в особистості чітких моральних критеріїв. У зв'язку з цим людина часто будує взаємини з іншими саме на прагматичних мотивах. Тож самовизначення молодої людини піддається впливу зовнішніх умов. Якщо узагальнити психологічні особливості в період юності щодо формування та використання її ціннісної сфери, то можна виокремити наступне: відсутність чітких моральних ідеалів та критеріїв у суспільстві; гедоністична та прагматична орієнтація особистості; розмитість ціннісних орієнтирів в унаслідок впливу різних субкультур; діджиталізація, мобільність, глобалізація та ін. Надання переваг прагматичним мотивам накладає відбиток на вирішення психологічних проблемах молоддю, в результаті чого порушується становлення морально-духовної сфери особистості, що нівелює розвиток здатності молодої людини до побудови гуманних, здорових взаємостосунків.

Згідно проведеному теоретичному дослідженню, ми можемо зробити висновки про вплив психологічних детермінант у юнацькому віці на моральний вибір особистості. Ми визначили, що моральні цінності людини, такі як совість, гідність, емпатія, доброчесність, моральний обов'язок, моральна вмотивованість, відповідальність, свобода та справедливість визначають спрямованість людини та регулюють процес здійснення нею морального вибору. Ці цінності формують уявлення людини про добро та зло, справедливість та правильність прийнятих рішень.

Коли людина опиняється у ситуації морального вибору, вона приймає рішення як має вчинити в такій ситуації, внутрішніми мотивами в цей момент виступають саме її моральні цінності. Останні, є ключовим елементом моральних переконань молоді та впливають на її моральну поведінку. Крім того, цінності молоді людини відображають її особистісні моральні установки та принципи, а також соціальні впливи зовнішнього середовища. Несформованість морально-духовних якостей у людини відображається на гармонійній побудові взаємин з іншими людьми. Часто такі взаємодії супроводжуються недоброзичливістю, корисливістю, агресивністю та егоцентризмом, викликаючи різного роду конфлікти та труднощі у спілкуванні з однолітками. Іноді вплив прагматизму настільки потужний, що в людини посилюються внутрішні конфлікти, які прирікають особистість на самотність. Тож втрата або несформованість системи ціннісних ієрархій призводять до деструктивних для особистості наслідків і викликають у неї високий рівень тривожності, психологічний дискомфорт, роздратованість; унеможлиблює побудову здорових, міцних міжособистісних взаємостосунків та прийняття адекватних моральних рішень.

В процесі науково-психологічного дослідження ми будемо спиратися на особистісно-орієнтований підхід, впроваджений у вітчизняному освітньому вимірі відомим психологом І.Д. Бехом. Сутність його полягає, в тому, що епіцентром виховного впливу та взаємодій є особистість, якій притаманні індивідуальні властивості та цінності. Ці внутрішні ресурси вона спроможна вільно й відповідально реалізувати у власному життєвому просторі.

У нашому дослідженні, ми виходимо з позиції розуміння і прийняття особистості юнацького віку з сукупністю її індивідуальних та моральних цінностей, актуалізуватимемо свободу вибору, підтримуватимемо у неї почуття відповідальності за здійснювані моральні вибори.

Висновки до першого розділу

В ході теоретичного дослідження, ми здійснили аналіз наукових доробків філософів та психологів, які займалися вивченням морального вибору особистості. Згідно наукових позицій вчених, моральний вибір розглядається ними як складний етичний акт діяльності, спрямований на визначення одної з можливих альтернатив на засадах відповідальності та свободи. Це відбувається завдяки достатньому рівню розвитку моральної свідомості та системи моральних цінностей. Для здійснення такого вибору важливим є вміння рефлексувати, прогнозувати поведінку та надавати оцінку власній діяльності.

За результатами опрацювання наукових джерел, важливо підкреслити, що юнацький вік є сензитивним для морального зростання особистості та здійснення нею морального вибору. В цей віковий період індивід усвідомлює власні моральні цінності, які визначають її вибір та поведінку. Юнаки та юнки співвідносять власні моральні принципи із моральними нормами та загальноприйнятими правилами суспільства, критично їх оцінюють. Їх моральне становлення в цьому віці досить осмислене.

Грунтуючись на наукових працях дослідників, ми окреслили основні психологічні детермінанти здійснення морального вибору в юнацькому віці. Такий вибір обумовлюють наступні моральні цінності: гідність, совість, емпатія, доброчесність, моральна обов'язковість, моральна вмотивованість, відповідальність, автономія та справедливість.

В результаті глибокого аналізу наукових тверджень психологів щодо етапів морального вибору, дозволив нам виокремити такі з них: перший етап – усвідомлення морального вибору; другий етап – аналіз моральних якостей; третій етап – боротьба мотивів; четвертий етап – прийняття рішення; п'ятий етап – власне моральний вибір; шостий етап – моральна саморегуляція поведінки. Підкреслимо, що вчені не дійшли остаточної думки про послідовність етапів морального вибору особистості, тому було

вирішено означити ці етапи у нашому дисертаційному дослідженні.

Таким чином, нам вдалося встановити причинно обумовленість кожного етапу. В свою чергу, перший етап детермінують такі моральні цінності як гідність та совість; другий етап – емпатія та доброчесність; третій етап – моральна обов’язковість та моральна вмотивованість; четвертий етап – відповідальність; п’ятий етап – свобода; шостий етап – справедливість. На основі вищезазначеного нами було обґрунтовано концептуальну парадигму та гіпотезу нашого дослідження.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ МОРАЛЬНОГО ВИБОРУ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

2.1. Організація дослідження та психодіагностика психологічних детермінант та морального вибору юнаків та дівчат.

Дослідження проблеми морального вибору сучасної молоді набули особливої значущості, оскільки їх результати визначають моральний розвиток молоді людини, відображають її моральний досвід та підвищують потенціал її психологічного здоров'я. У період дорослішання формуються ціннісні орієнтації та індивідуальні якості особистості, які визначають мотиви поведінки, її спрямованість. Розуміння норм і правил моралі, свідомо їх оцінка, веде не тільки до вияву автономності особистості при здійсненні морального вибору, але й зумовлює становлення у неї системи цінностей, ідентифікацію з омріяним ідеалом майбутнього у дорослому віці.

У реаліях сьогодення питання морального вибору стає надзвичайно важливим, особливо серед молоді. Карантин, спричинений COVID-19, широкомасштабне вторгнення російських військ на територію нашої країни та соціально-економічні й політичні негаразди мали значний вплив на розвиток моральної свідомості людей – все це зумовило нагальну потребу актуалізувати відносини в суспільстві на моральних засадах. Саме юнаки та юнки, котрі «входять» у доросле життя, особливо гостро відчують на собі неузгоджені та невизначені впливи складних суспільних ситуацій, які, завдяки осмисленню й проживанню в них, відтворюють у молоді диференційовану систему цінностей. При цьому в складні періоди життєіснування людей трапляється так, що соціальні норми українського суспільства і вчинки дорослих, часто суперечать загальнолюдським

імперативам, що породжує міжособистісні та внутрішньоособистісні конфлікти. Виходить, що молодь стоїть перед дилемою вибору власних орієнтирів на полюсах «добра та зла», моралі та аморальності. Процес входження молодих людей у доросле життя пов'язаний з розвитком та опануванням нових моральних цінностей. Останні мають стати предметом постійної уваги широкого загалу спеціалістів різних галузей.

У юнацькому віці актуалізується процес складних життєвих виборів у молодій людини. У цей час також особлива увага приділяється професійному вибору, самовизначенню та суб'єктивній спрямованості у процесі діяльності. Як було зазначено вище, в особистості юнацького віку відбувається переосмислення ціннісного «Я», що впливає на її моральний вибір. Завдяки моральній саморефлексії, юнаки та юнки усвідомлюють себе та оточуючих, співвідносять власні почуття й переживання з почуттями та переживаннями інших людей, прогнозують наслідки власного вибору чи діяльності та аналізують власну поведінку загалом.

Отже, теоретичний аналіз наукових джерел щодо специфіки здійснення морального вибору особистості в юнацькому віці дав змогу зробити висновок, що такий вибір актуалізується за наявності об'єктивних умов, що орієнтують молоду людину на здійснення вибору з-поміж різних варіантів дій та вчинків, які вона оцінює з позиції добра чи зла. Крім того, в процесі вибору особистістю з-поміж кількох варіантів дій виникає моральна необхідність, точніше, обумовленість поведінки людини діючими в суспільстві моральними нормами і цінностями. Щоб визначити особливості впливу виокремлених в першому розділі психологічних детермінант на моральний вибір особистості юнацького віку нами було проведено емпіричне дослідження.

Констатувальний експеримент був організований на базі таких закладів вищої освіти як: Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Фаховий коледж Університету «КРОК», Інститут

психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Вибіркова сукупність досліджуваних склала 183 особи.

Констатувальний експеримент проводився упродовж 2019 – 2022 рр. у декілька етапів, а саме:

перший етап дослідження – підготовчий: нами було підбрано методичний інструментарій, який апробовано в процесі пілотажного дослідження. Вивчення особливостей здійснення морального вибору особистості юнацького віку проводилось на основі валідних та надійних психологічних методів (методик, шкал, опитувальників, технік та ін.), а визначені кількісні та якісні показники перевірялися також в процесі апробації. Добираючи їх, ми проаналізували наявний досвід теоретичних та емпіричних наукових досліджень присвячених моральному вибору особистості та особливостям його реалізації на різних вікових етапах;

другий етап дослідження – розробка комплексної дослідницької процедури. Вона була спрямована на вивчення специфіки морального вибору та його психологічних детермінант (гідності, совісті, емпатії, доброчесності, морального обов'язку, моральної мотивації, відповідальності, свободу вибору, справедливості) і ґрунтувалася комплекс психодіагностичних методик. Проведення запланованих методик дало можливість скласти цілісне уявлення про рівень сформованості ціннісної сфери у юнаків та дівчат та дослідити особливості здійснення морального вибору в період юності;

третій етап дослідження – це кількісна та якісна обробка даних, отриманих у результаті проведеного експерименту. Здійснювалася статистична обробка кількісних даних за допомогою критерію Ст'юдента, будувалися кореляційні матриці.

На початковому етапі з метою вивчення специфіки здійснення морального вибору особистості в юнацькому віці було застосовано методику «Вибір» (авт. Бех І.Д.). Метою цієї методики є дослідження

психологічних особливостей поведінки особистості юнацького віку в ситуації морального вибору. Вона дозволяє активізувати моральний досвід особистості юнацького віку завдяки спеціальним твердженням, які містять кілька альтернативних варіантів відповіді, а також визначити її ставлення до загальнолюдських моральних норм та правил. За допомогою цього методичного засобу науковець може визначити рівень розуміння юнаками та дівчатами моральних принципів та понять, їх рівень відповідальності за прийняті рішення, схильність до саморегуляції та критичної оцінки власної моральної поведінки.

Методика дозволить виявити домінуючі моральні установки та принципи особистості юнацького віку, ставлення до власних рішень та вчинків, оцінку моральних якостей інших людей. Отримані в результаті проведення методики дані будуть свідчити про рівень розвитку моральної поведінки особистості в юнацькому віці (див. Додаток А).

Наступна методика «**Моральний вибір**» (авт. Сокол Л.М.) була застосована з метою виявлення рівня розуміння особистістю юнацького віку моральних понять та їх здатності до моральної рефлексії та саморефлексії, що свідчить про готовність юнаків та дівчат до здійснення ними морального вибору.

Ця методика дозволяє аналізувати ступінь засвоєння моральних знань у юнаків та дівчат, вказує на рівень оперування моральними поняття, що виявляється у їх здатності розрізняти такі поняття, узагальнювати, визначати їх зміст та сутність. Таким чином, виокремлюють *три рівня усвідомлення* моральних понять та *вміння застосовувати їх* в процесі морального вибору особистості юнацького віку (див. Додаток Б).

З метою визначення впливу психологічних детермінант на моральний вибір особистості в юнацькому віці, було застосовано наступний блок психодіагностичних методик.

Оскільки перший етап морального вибору ми виокремили як етап усвідомлення ситуації морального вибору, нами було використано дві методики **«Визначення рівня усвідомлення поняття «Гідність» (авт. Я.С. Топало та О.І. Костащук) та «Шкала совісності» (авт. Р. Кеттел, модиф. Л.В. Клочек)**, для визначення впливу цих психологічних детермінант на моральний вибір особистості в юнацькому віці. Метою першої психодіагностичної методики є виявлення рівня сформованості та усвідомлення почуття гідності в особистості юнацького віку. Це дає нам змогу, в подальшому, підтвердити вплив гідності як моральної цінності на моральний вибір особистості юнацького віку.

В залежності від розуміння сутності моральних якостей та вміння гідно ставитися до себе та інших людей, в цій методиці, виокремлюють такі рівні – високий, середній та низький. Ці рівні включають уявлення особистості про себе як гідну людину; здатність до саморефлексії; ставлення до інших людей на засадах гідності; прагнення до рівноваги власних інтересів з інтересами інших людей; вміння боротися за власну гідність; захищати свої інтереси, коли це необхідно та гідно проживати невдачі та поразки (див. Додаток В).

Другий методичний засіб був застосований з метою вимірювання ступеня сформованості почуття совісті та вміння застосовувати його у складних життєвих ситуаціях, де обставини спонукають особистість юнацького віку до визнання соціальних норм та слідування етичним вимогам.

Методика дозволяє визначити осіб з високим, середнім та низьким значенням фактору совісності. Ці показники впливають на моральну мотивацію поведінки особистості в юнацькому віці, почуття відповідальності, сумлінність та стійкість її моральних принципів. Крім того, поведінка людини суттєво залежить від «почуття боргу» перед іншими

людьми, прагнення до задоволення соціальних вимог та дотримання етичних стандартів (див. Додаток Г).

На другому етапі здійснення морального вибору особистості в юнацькому віці – етапі аналізу моральних цінностей, актуалізуються такі моральні цінності як емпатія та доброчесність. Тому наступний крок – це застосування методик **«Діагностика рівня емпатії» (авт. А. Меграбян, М. Епштейн)** та **«Психодіагностичний тест «Добро і зло»» (авт. Л.М. Попов, А.П. Кашин, модиф. Л.В. Клочек).**

Методика перша спрямована на визначення рівня емпатії особистості юнацького віку, що дає змогу проаналізувати вплив емпатії на моральний вибір особистості в юнацькому віці. Вона дозволяє прослідкувати загальні емпатійні тенденції респондентів, рівень вияву емпатійного відгуку на переживання іншої людини. Об'єктом емпатії може бути як інша людина, так і життєва (моральна) ситуація.

Цей методичний інструмент відображає такі особливості юнацтва як: здатність співчувати іншій людині, ідентифікувати себе з іншими пов'язана із станом здоров'я людини, соціалізацією особистості та виявляє рівень комунікативних навичок, що має важливе значення для вирішення складних життєвих ситуацій. Підкреслимо, що емпатія важлива моральна якість особистості, але іноді в неї може формуватися емоційна залежність від інших людей, хвороблива вразливість, що унеможлиблює моральний вибір особистості в юнацькому віці. Тому, слід приділяти достатньо уваги для формування емпатійних здібностей у дітей та молоді (див. Додаток Д).

Щоб виявити, якими моральними переконаннями керується особистість юнацького віку під час вирішення складних життєвих ситуацій, що потребують морального вибору, ми використали методику метою якої є виявлення ступеня спрямованості особистості в бік добра, що свідчить про сформованість доброчесності як моральної цінності особистості.

Оскільки добро та зло перебувають на протилежних полюсах, вони демонструють тяжіння людини до добра, що відображає високий рівень розвитку моральної сфери особистості, або, навпаки, до низького рівня, що суперечить загальнолюдським нормам моралі. Доброчесність підтримується переконаннями людини, рівнем моральної мотивації та ціннісною системою поглядів. Тож, цей методичний засіб, дозволяє виявити основні моральні переконання молоді на підставі яких вони здійснюють аналіз моральних цінностей (див. Додаток Е).

Далі нами був застосований інший методичний блок, щоб виявити роль морального обов'язку та моральної вмотивованості у детермінації етапу боротьби мотивів. Він включав дві методики **«Прогноз поведінки людини у проблемній ситуації»** (авт. Д.В. Ронзін) та **«Діагностика моральної вмотивованості»** (адапт. І. В. Кравченко). Метою цих методик є визначення спрямованості особистості юнацького віку на виконання морального обов'язку або в бік моральної вмотивованості, в основі якої лежить любов до інших людей, до природи, Батьківщини тощо. Вищезазначене актуалізує виникнення протиріччя між ними.

Метою першого діагностичного інструментарію є визначення рівня сформованості та усвідомлення почуття морального обов'язку особистості юнацького віку. Крім того, на основі запропонованих ситуацій можна виокремити показники стійкості моральних установок респондентів та якості їх системи цінностей. Чим краще людина усвідомлює власні цінності та почуття, тим краще оперує моральними знаннями, які грають ключову роль в боротьбі мотивів (див. Додаток Ж).

Друга методика спрямована на виявлення показників сформованості у юнаків та дівчат моральної вмотивованості до здійснення вчинків, проявів моральної поведінки. Результати свідчать про домінування в особистості юнацького віку системи поглядів, що ґрунтується на внутрішніх потребах

та етичних ідеалах, яка й виявляється у моральних вчинках особистості (див. Додаток К).

Вчені (І.Д. Бех, М.В. Савчин, О.І. Кульчицька та ін.) наголошують, що на етапі прийняття рішення, основний акцент важливо ставити на почутті відповідальності. Вирішення різних життєвих питань, прийняття рішення вимагають від особистості відповідальності. Для визначення рівня цього почуття особистості в юнацькому віці, ми застосували методику **«Визначення відповідальності»** (авт. М.А. Осташева). Мета цієї методики виявити ступінь розвитку цієї важливої моральної цінності, з можливістю удосконалення цього почуття за потреби. Цей методичний засіб дає змогу визначити приналежність особистості юнацького віку до високого, середнього чи низького рівня відповідальності.

Почуття відповідальності впливає на взаємини з іншими людьми, досягнення особистістю власної мети, від нього залежить процес прийняття нею важливих моральних рішень. Саме в юнацькому віці відбувається становлення особистості та розвиток зрілої відповідальності, оскільки людина має певний досвід моральної саморегуляції, то вона має здатність відповідально ставитися до своїх рішень та вчинків (див. Додаток Л).

П'ятий етап – власне моральний вибір, детермінується на нашу думку, такою моральною цінністю як свобода вибору. На цьому етапі ми застосували методику **«Опитувальник особистісної автономії для підлітків та юнаків»** (М. Нум, адапт. і стандарт. І. В. Корчікової). Метою цієї методики є визначення рівня автономності особистості юнацького віку та домінуючого виду автономії. Це дає можливість підтвердити, що свобода вибору як моральна цінність людини причинно-обумовлює п'ятий етап – власне моральний вибір у процесі здійснення особистістю юнацького віку такого вибору.

Завдяки особистісній автономії реалізується усвідомлений вибір людини в період юності. Вона сама обирає способи дій та спрямованість

моральної поведінки, враховуючи при цьому як внутрішні прагнення, потяги, так і зовнішні, як соціальні умови життя. Автономія особистості юнацького віку ґрунтується на механізмах саморегуляції та самодетермінації. Молодь з високим рівнем автономії здатна робити вибір керуючись власними внутрішніми критеріями (почуттями, принципами, правилами тощо). В різних життєвих ситуаціях, автономна особистість вільна у своїх діях та вчинках, в одному випадку вона може приймати існуючі норми чи правила, в іншому – діяти згідно власних інтересів, відстоювати свою точку зору. Методика дає можливість визначити рівень узгодженості особистості з власним Я, що реалізується в процесі здійснення її морального вибору (див. Додаток М).

Завершується моральний вибір – етапом моральна саморегуляція поведінки. Цей етап актуалізує така моральна цінність як справедливість. Для дослідження цієї детермінанти ми використали методику **«Визначення рівня усвідомлення поняття «Справедливість»»** (авт. Л.В. Ключек). Метою цієї методики є визначення рівня розуміння та сформованості поняття «справедливість». Результати методики дають нам можливість оцінити моральну поведінку респондентів у складних життєвих ситуаціях та за потреби вносити певні корективи у процес виховання в особистості юнацького віку цієї моральної якості.

Завдяки справедливості особистість юнацького віку буде конструктивні, збалансовані взаємини з людьми на засадах рівності. Справедливість є однією з найбільш загальних моральних норм, які прийняті у певному суспільстві. Крім того, це поняття використовують як критерій оцінки моральної поведінки людей, що дає можливість особистості оцінити власні моральні дії та вчинки. Вищезазначене є логічним завершенням морального вибору особистості в юнацькому віці (див. Додаток Н).

Зрештою, ми застосували ще одну авторську методику **«Моральний**

вибір особистості» (авт. Т.А. Некіз), оскільки на час проведення дослідження наша країна опинилася у надзвичайно складних життєвих обставинах у зв'язку із повномасштабним вторгненням російських силовиків на територію України. Методика спрямована на визначення особливостей системи цінностей особистості та ключових мотивів її моральної поведінки, які стали актуальними у вирішальний момент їхнього життя, коли молодь як і інші люди, мала робити вибір, що кардинально міг змінити їх звичну діяльність. Обставини, що склалися, мали суттєвий вплив на моральний вибір деяких респондентів.

Побудована методика із кількох відкритих запитань, що дають можливість більш глибоко оцінити відповідь респондента, встановити ключові моральні цінності особистості та їх вплив на моральну поведінку. До прикладу: «У яких ситуаціях морального вибору опинилися українці в умовах війни в Україні? (Наведіть приклади)» або «Який, на вашу думку, визначальний чинник здійснення людиною морального вибору в умовах військового стану в Україні?».

Інтерпретація результатів здійснюється шляхом оцінки рівня засвоєння моральних понять та знань, сформованості ієрархії цінностей в особистості юнацького віку, частота використання моральних норм та правил чи/або моральних цінностей як ключових у ситуаціях морального вибору. Це дає можливість оцінити спрямованість моральної поведінки респондентів. Грунтуючись на вищезазначених показниках було виокремлено три рівні: високий, середній та низький.

Валідність та надійність методики підтверджена шляхом її апробації. Конкретні результати та інші особливості методики висвітлені у наступних підрозділах.

Таким чином, всі презентовані методики спрямовані на цілісне вивчення морального вибору в юнацькому віці та дослідження впливу психологічних детермінант на кожному етапі його здійснення. Виявлення

на основі цих методів показників розвитку моральної свідомості, необхідних знань, якостей, вмінь, мотивації до реалізації морального вибору, емоційно-ціннісного ставлення до діяльності, ціннісного її прийняття, моральної саморегуляції та готовності до здійснення морального вибору дає змогу дослідити психологічні детермінанти та довести, що вони є ключовими складниками у процесі реалізації кожного етапу морального вибору особистості в юнацькому віці.

2.2. Дослідження етапів здійснення морального вибору в юнацькому віці.

Емпіричне дослідження, що включає констатувальний експеримент, ми розпочати із аналізу результатів за методикою «Вибір» (авт. І.Д. Бех). Ця методика спрямована на виявлення *особливостей здійснення морального вибору* особистістю юнацького віку. Критерії та показники здійснення морального вибору юнаками та дівчатами були виокремлені та обґрунтовані нами в ході експерименту. Якісні показники здійснення вибору презентовані у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Якісні показники здійснення морального вибору особистістю юнацького віку

Рівні	Критерії
Високий	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Мають сформовану систему моральних знань; ▪ Такі молоді люди виявляють совісність, емпатійність, добротність у ставленні до інших; ▪ Поважають людську гідність; ▪ Глибоко осмислюють ситуацію морального вибору; ▪ Вільно оперують моральними поняттями, вміють розрізняти моральні цінності та їх рефлексувати;

	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Дотримуються власних моральних принципів та норм суспільства; ▪ Усвідомлюють власні потреби та мотиви; ▪ Несуть повну відповідальність за свою поведінку; ▪ Виявляють свободу рішень та дій в процесі вибору; ▪ Моральна саморегуляція; ▪ Розрізняють моральні та аморальні дії, надають їм оцінку; ▪ Діють справедливо, на засадах рівності, приймає вірні, моральні рішення; ▪ Відзначаються послідовністю та ініціативністю дій.
Середній	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Мають розвинену систему моральних знань, яка ще продовжує формуватися; ▪ У ставленні до інших часто виявляють повагу, добротність, емпатійність, совісність, поважають людську гідність; ▪ Розуміють сутність та зміст моральних понять, можуть їх розрізняти, але використовують лише найпоширеніші з них; ▪ Усвідомлюють ситуацію вибору; ▪ Розрізняють моральні цінності, але час від часу можуть виникати труднощі з їх аналізом; ▪ Дотримуються моральних норм та правил суспільства; ▪ Беруть відповідальність за прийняті моральні рішення та вибір, але інколи можуть розділяти її з іншими людьми; ▪ Вміють самостійно визначати свої потреби та моральні мотиви, проте іноді орієнтуються на позитивне схвалення оточуючих; ▪ Діють вільно, справедливо із врахуванням інтересів обох сторін;

	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Їм часто вдається прогнозувати наслідки своє поведінки та надавати їй оцінку.
Низький	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Осмислення складної ситуації вдається вкрай рідко; ▪ Зрідка виявляють такі моральні цінності як гідність, совість, справедливість, емпатійність, добродієність у ставленні до інших учасників ситуації; ▪ Розуміють та вміють розрізняти деякі моральні поняття, система моральних знань потребує удосконалення; ▪ Вона слабо рефлексують моральні цінності, через не достатній розвиток ієрархії цінностей; ▪ Часто виникають труднощі із визначенням мотивів поведінки; ▪ Не часто беруть на себе відповідальність та рідко діють на засадах свободи та справедливості; ▪ Спостерігається деяка неузгодженість між цінностями та мотивами поведінки; ▪ Виявляється схильність до варіантів дій, які будуть прийняті іншими людьми та відповідати їх очікуванням; ▪ Виникають труднощі в прогнозуванні та оцінюванні власної поведінки; ▪ Лише зрідка здатні до моральної саморегуляції поведінки.

Кількісні результати методики розміщені нижче (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Кількісні показники морального вибору особистості юнацького віку

N=183

Рівні	Кількість респондентів	Показники у %
Високий	48	25,86%
Середній	104	57,12%
Низький	31	17,02%

Якісні показники свідчать про те, що четверта частина респондентів, а саме 25,86% можуть здійснювати свідомий моральний вибір на *високому рівні*, керуючись при цьому власними моральними мотивами, вони виконують свій моральний обов'язок. Ці юнаки та юнки вміють розрізнити моральні та аморальні вчинки, здатні давати моральну оцінку собі та іншим людям в ситуаціях морального вибору. Вони виявляють суб'єктивну позицію щодо справедливості, демонструють власну гідність. Таким молодим людям властиві почуття совісті, емпатійності, відповідальності, що трансформується у ціннісне ставлення до себе і до інших людей. У ситуаціях морального вибору ці молоді люди здатні не лише брати на себе відповідальність, але й покладати її на інших учасників складної ситуації. Крім того відчувати провину за власні дії, виявляти доброту та приязне ставлення до інших людей. Завдяки моральній мотивації вибір цих досліджуваних ґрунтується на засадах свободи, на що вказують їх вміння відповідально рефлексувати моральні ситуації, концентрувати увагу на позитивних моральних цінностях людини, знаходити різні варіанти вирішення протиріч і приймати вільне, істинне рішення та здійснювати вибір. Такі юнаки та дівчата демонструють здатність до моральної

саморегуляції. Вони інтегрують моральні знання інших людей у власний моральний досвід, що свідчить про осмислене здійснення ними морального вибору та розвиненість моральної свідомості.

Середній рівень констатовано у 57,12% досліджуваних, що свідчить про менш глибоке осмислення ситуації морального вибору, їх орієнтацію на зовнішні мотиви. Вони більшою мірою прагнуть до схвалення їх поведінки оточуючими. Такі молоді люди вміють виокремлювати моральне від аморального, проте їм не завжди вдається надавати моральну оцінку вчинкам інших людей у складних, суперечливих ситуаціях. Такі юнаки та юнки рідше дотримуються морального обов'язку, але виявляють емпатію, сумлінність та добротність у ставленні до інших людей. Вони інколи вдаються до «перекладання» відповідальності на оточуючих за власний вибір. Ці хлопці та дівчата, як правило, приймають загальнолюдські імперативи, однак частіше дотримуються соціальних законів і норм, які більшою мірою є основою їх моральної мотивації. У ситуаціях протиріччя рідше виявляють свободу в процесі прийняття рішення та здійснення морального вибору. При цьому намагаються зосереджуватися на позитивних моральних цінностях та знаходити різні варіанти врегулювання суперечливої ситуації. Ці молоді люди на етапі морального вибору вдаються до моральної саморегуляції. Іноді в них спостерігається неузгодженість моральних мотивів. Вони вміють засвоювати моральний досвід інших людей, але роблять це вибірково. У них достатньо розвинена моральна свідомість.

Низький рівень притаманний 17,02% опитуваних. Цим юнакам та юнкам майже не вдається робити глибокий аналіз ситуації морального вибору та осмислювати її. Вони значною мірою залежні від зовнішніх обставин та керуються думкою інших людей. Часто не здатні прогнозувати наслідки вибору та надавати йому оцінку. Як правило, в ситуаціях морального вибору такі юнаки та юнки мало коли виявляють почуття

совісті, гідності та відповідальності, майже не схильні до емпатійності та щирості у взаєминах з іншими людьми, виявляють лицемірство. Доброчесність та гідність у ситуаціях морального вибору виявляють вибірково. Крім того ці молоді люди лише іноді дотримуються морального обов'язку та мають слабку моральну мотивацію та саморегуляцію, не вміють вирішувати протиріччя. У них виникають труднощі із використанням власного морального досвіду та досвіду інших людей у ситуаціях морального вибору.

Таким чином, результати методики вказують на те, що значна частина респондентів вміють прогнозувати наслідки своїх дій та давати їм оцінку в різних складних життєвих ситуаціях. Вони можуть виокремлювати для себе ті моральні цінності (відповідальність, справедливість, гідність, емпатію, совість та ін.), що мають вагомий вплив на їх моральний вибір. Такі особистісні ресурси досліджуваних вказують на здатність молодих людей здійснювати моральний вибір на засадах свободи, власної моральної мотивації, нести відповідальність за власний вибір, дотримуватися морального обов'язку. Одна п'ята частина досліджуваних не здатна оперувати моральними поняттями та застосовувати свої моральні знання в складних життєвих ситуаціях, це може бути пов'язано з недостатньою сформованістю системи моральних цінностей та вміннями їх застосовувати у процесі здійснення морального вибору особистістю в юнацькому віці. Тому, для підвищення усвідомленості ситуації морального вибору, потрібен ряд психологічних інструментів, які дозволять поглибити моральні знання та підвищити компетентності застосування їх у життєвому досвіді.

З метою визначення рівня розуміння юнаками та дівчатами моральних понять, їх ставлення до моральних норм та правил, а також здатність до моральної рефлексії ми використали методику «Вибір» (авт. Сокол Л.М.). Кількісні дані презентовано в діаграмі (див. рис. 2.1).

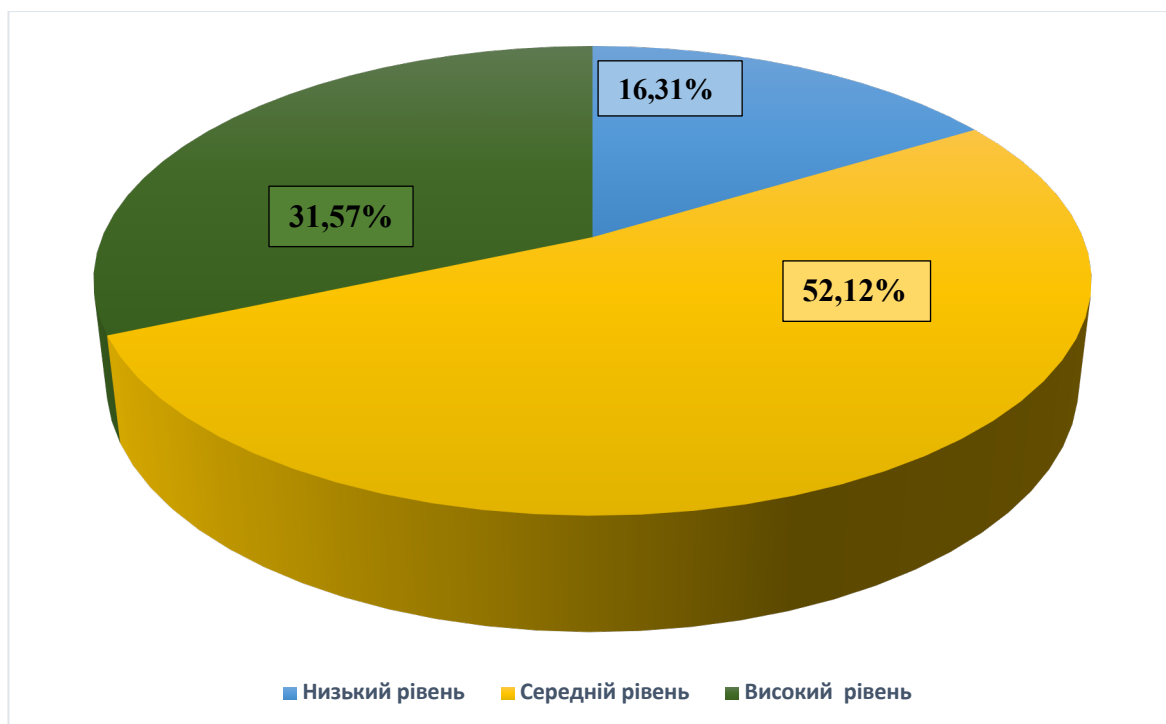

Рис. 2.1. Кількісні показники морального вибору особистості юнацького віку.

За результатами цієї методики *високий рівень* виявлено у 31,57% досліджуваних. Це свідчить, що в ситуаціях морального вибору юнаки та юнки правильно й осмислено використовують моральні поняття. Молоді люди мають сформоване позитивне ставлення до загальноприйнятих моральних норм, які дають можливість приймати правильні рішення та стимулюють процес вибору. Вони виявляють почуття морального обов'язку, відповідальності за здійснений вибір. Майже завжди орієнтуються на цінності доброчесної людини. У процесі вирішення протиріч, завдяки актуалізації моральних знань виявляють совісність та емпатійність. Їх вибір ґрунтується на засадах свободи та справедливості. Крім того для таких юнаків та дівчат важливо бути частиною групи, де вони можуть вільно виявляти свою моральну мотивацію та демонструвати моральні цінності. Вони вміють прогнозувати наслідки власних дій, приймати виважені, самостійні рішення в ситуаціях морального вибору.

Трохи більше половини респондентів 52,12% знаходяться на *середньому рівні* розуміння моральних понять та ставлення до них. Ці юнаки та дівчата добре орієнтуються в моральних поняттях, вміють активно їх застосовувати, проте їх ціннісне ставлення до цих норм не є стійким, що вказує на можливі компроміси. Іноді з їхнього боку можливе ігнорування морального обов'язку, при цьому більш-менш сильно виявляється моральна мотивація. Інколи у ситуаціях морального вибору вони беруть відповідальність на себе лише за необхідності, але часто виявляють почуття гідності та совісті. Зважено демонструють емпатійність та добротність відносно інших. Такі молоді люди вміють прогнозувати свою поведінку, керуються, як правило, власними мотивами, але іноді підтримують рішення референтної групи та орієнтуються на думку інших людей.

Низький рівень присутній у 16,31% опитуваних. Така молодь демонструє негативне ставлення до моральних норм, не досить сформовану систему моральних цінностей. Вони часто намагаються не брати на себе відповідальність за здійснений вибір, зрідка виявляють почуття справедливості. У цих молодих людей слабка моральна мотивація, тому, як правило, їх вибір лише час від часу супроводжується почуттями гідності, совісті та емпатії. Ці хлопці та дівчата часто керуються вказівками інших людей, не висловлюючи власної думки. Вони часто займають пасивну позицію в ситуаціях морального вибору.

На основі якісного аналізу можна констатувати, що серед більшої частини досліджуваних юнацького віку переважає глибоке розуміння моральних понять, вони розрізняють моральні цінності та здатні застосовувати власний моральний досвід у ситуаціях морального вибору. Трапляється, що іноді молоді люди дотримуються пасивної позиції. Все ж їм важливо виявляти відповідальність та здійснювати моральний вибір на основі почуттів гідності, совісності та емпатійності. Незначна частина респондентів має показники, які вказують на невпевненість у правильності

здійсненого вибору, що також пов'язано із безвідповідальністю за свої моральні дії та несформованою моральною рефлексією.

Виходячи з наукового положення про те, що здійснення морального вибору юнаків та юнок розпочинається з етапу – усвідомлення ситуації морального вибору ми використали дві методики для дослідження його психологічних детермінант – гідності та совісті.

Спочатку ми застосувати методику «Визначення рівня усвідомлення поняття «Гідність» (авт. Я.С. Топало та О.І. Костащук), щоб визначити показники рівня усвідомлення поняття «Гідність» в особистості юнацького віку. Результати цього методичного інструментарію подані нижче у діаграмі (див. рис. 2.2).

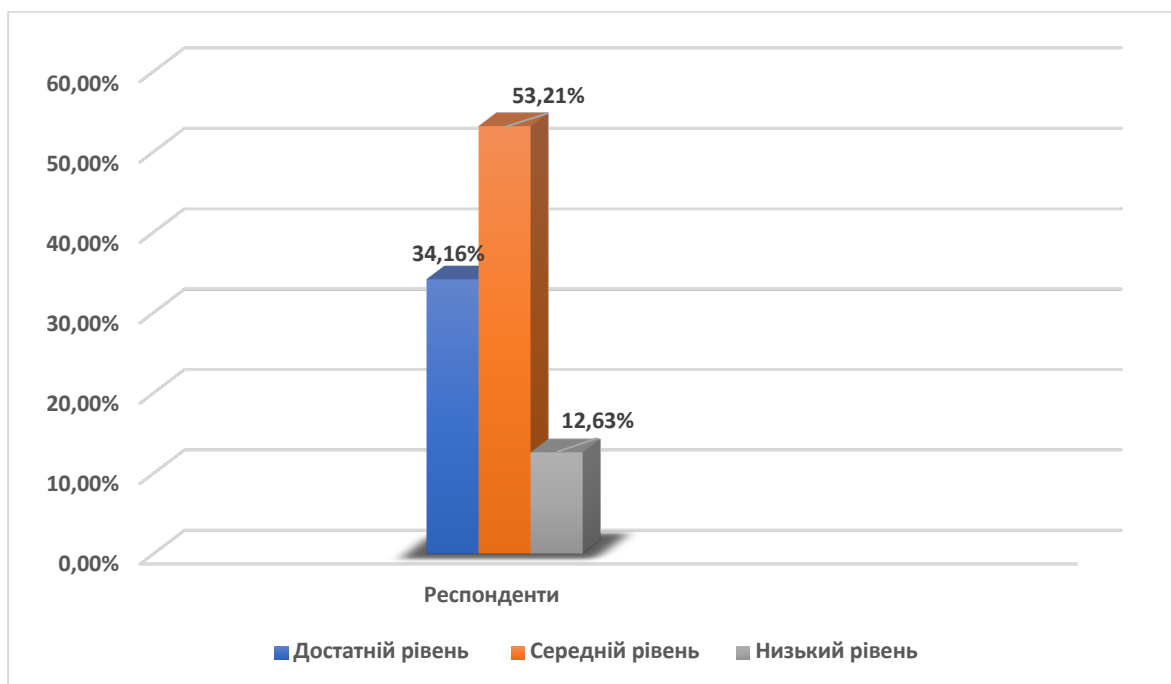

Рис. 2.2. Кількісні показники рівнів усвідомлення поняття «Гідність» юнаками та дівчатами.

За результатами методики виявлено, що трохи більше третьої частини досліджуваних 34,16% мають *достатній рівень* усвідомлення поняття «гідність». Вони визначали це поняття як особливе ціннісне ставлення людини до себе, що виявляється в усвідомленні своєї самоцінності й моральної рівності з іншими людьми. Так, досліджуваний К.Л. (21,5р.)

надав таку відповідь: «Відчуття себе самого в середині – це те, що ти вважаєш правильним та те, що приймається в сучасному суспільстві. Гідність включає в себе ідею того, що кожна людина має право на повагу, гідне ставлення та рівноправність». Інший досліджуваний М.Т. (18,7р.) інтерпретував це поняття наступним чином: «Поняття, яке характеризує уявлення про цінність кожної людини як особистості, а також суб'єктивне ставлення людини до самої себе та до інших людей, яким визначається відповідність її певним параметрам». Ці юнаки та юнки дотримуються моральних норм та законів, виявляють повагу до себе та до інших, діють на засадах свободи, справедливості, демонструють відповідальність. Крім того, вони мають позитивну моральну мотивацію, завдяки якій ці молоді люди чітко формують власні моральні цілі. Все вищезазначене допомагає їм глибоко усвідомлювати ситуацію морального вибору та діяти з позиції гідної людини, яка не здатна на підлість, вміє приймати важливі моральні рішення.

Трохи більше половини респондентів 53,21% отримали *середній рівень* усвідомлення поняття «Гідність». Про це свідчать обмеження у трактуванні цього поняття. Вони часто дають узагальнені відповіді на запитання. Так, гідність досліджувані визначають як: «Моральну цінність або як ставлення до себе та інших людей». Ці хлопці та дівчата демонструють обов'язковість, емпатійність, совісність у власних вчинках. Вони вважають, що їх внутрішні моральні твердження не завжди відповідають етичним нормам суспільства. Одна з досліджуваних підкреслила це свідчення такими словами: «Я дозволяю собі спізнюватися на роботу, не порушуючи при цьому ефективність виконуваних завдань, проте в корпоративній культурі таке забороняється». Юнаки та юнки здатні діяти свідомо, з позиції добра та поваги до інших людей у ситуації морального вибору.

Низький рівень відслідковується у 12,63% досліджуваних. Такі молоді

люди не повністю усвідомлюють поняття гідність, розуміють його досить вузько, їм важко відрізнити це поняття від понять честь, справедливість чи порядність. Разом із тим, вони можуть описувати риси та/або вчинки гідної людини, рідко демонструють повагу до інших в процесі здійснення морального вибору. Їх моральні установки часто не відповідають етичним імперативам суспільства, бувають не гнучкі та важко долають життєві труднощі. Зрідка дотримуються власної думки, частіше піддаються впливу оточуючих у ситуаціях морального вибору.

Отже, результати дають можливість стверджувати, що опитувані з високими показниками осмислюють поняття гідність та вирізняють його з-поміж інших і використовують цю моральну цінність для реалізації першого етапу – усвідомлення ситуації морального вибору. Респонденти, які мають середні показники здатні окреслити риси гідної людини та надати оцінку її діям, завдяки моральному досвіду, знання та навички якого вони інтегрують у нові життєві ситуації. А от досліджувані з низьким рівнем потребують удосконалення системи знань про гідність як важливої моральної цінності особистості та розвитку особистісних якостей, цінностей, вмінь гідної людини, що забезпечить їм глибоке усвідомлення ситуації морального вибору в юнацькому віці.

Наступна методика «Шкала совісності» (авт. Р. Кеттел, модиф. Л.В. Клочек) використана нами з метою виявлення рівня сформованості совісті в особистості юнацького віку. Результати презентовані в діаграмі нижче (див. рис. 2.3).

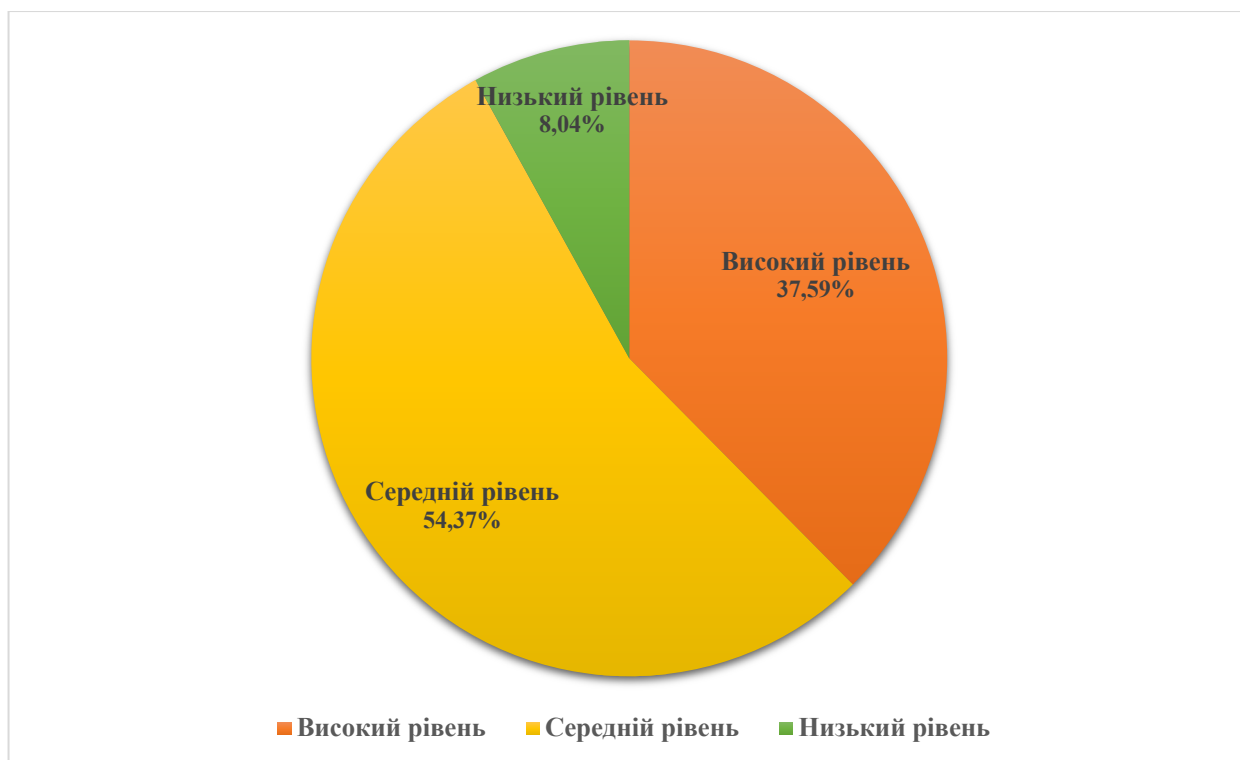

Рис. 2.3. Кількісні показники рівня вияву совісності в осіб юнацького віку.

За результатами цієї методики було констатовано, що серед досліджуваних 37,59% отримали *високий рівень вияву совісності*. Це підкреслило позитивну спрямованість молоді на усвідомлення ситуації морального вибору. Такі юнаки та дівчата сумлінно виконують свої професійні обов'язки, завдяки добре сформованим моральним цінностям. Вони позитивно та з прийняттям ставляться до соціальних норм та моральних імперативів. Крім того, легко контролюють свій емоційний стан, гуманно ставляться до інших людей, виявляючи при цьому повагу до їх світогляду. Здатні самостійно оцінювати ситуацію морального вибору, засуджують неприйнятну поведінку в соціумі. Такі досліджувані відчувають сором за невірно прийняті рішення, виявляють твердість у дотриманні власних моральних принципів.

Трохи більше половини опитуваних 54,37% отримали *середні показники вияву совісності*. Цим юнакам та юнкам властиві вибірковість та

обмеженість у виявах ціннісного ставлення до соціальних та моральних норм, вони визнають лише ті, які безпосередньо мають вплив на них «тут і тепер». Приймають власні вчинки та демонструють відповідальність у ситуаціях морального вибору. Намагаються якісно та сумлінно виконувати свої професійні обов'язки, мають сформовану систему моральних цінностей. Їм значною мірою вдається контролювати свій емоційний стан. Здатні розрізнити та надати оцінку моральній чи аморальній поведінці. Почуття сорому відчують не так часто, але моральних принципів дотримуються.

Опитуваних з *низьким рівнем прояву совісності* виявлено лише 8,04%. Юнаки та дівчата, що мають такий показник виявляють у своїх діях безвідповідальність та неповагу до більшості соціальних та моральних норм. Як правило, вони часто нещирі та не відчують сорому у ставленні до оточуючих та до себе. Їм не ефективно вдається виконувати свої професійні обов'язки, оскільки, на думку цих респондентів, совість – це моральна цінність особистості, яка є важливою для виконання поставлених завдань і комунікації з іншими людьми. Рідко засуджують аморальні дії інших людей. У них виникають труднощі з контролем власного емоційного стану. Цим молодим людям лише інколи вдається дотримуватися власних моральних принципів.

Таким чином, результати методики дозволили підкреслити, що совість як моральна цінність особистості є важливим інструментом для першого етапу – усвідомлення особистістю ситуації морального вибору юнаками та дівчатами. Маючи високі показники, особистість юнацького віку виявляє ціннісне ставлення та відповідальність до власних вчинків та вчинків інших людей, відчуває сором. Підтримує належну комунікації з оточуючими на засадах рівності, щирості та сумлінно виконує власні обов'язки. Ми припускаємо, що середні та низькі показники можуть бути пов'язані з не досконалим засвоєнням моральних знань та не значним розумінням

моральних і соціальних норм, помірністю засвоєння мисленневих операцій, таких як узагальнення, абстрагування, синтез, порівняння тощо.

Наступні дві методики були використані з метою підтвердження, що на другому етапі морального вибору – *аналізі моральних цінностей* в особистості юнацького віку відбувається рефлексія моральних цінностей завдяки емпатії та доброчесності.

Ми провели методику «Діагностика рівня емпатії» (авт. А. Меграбян, М. Епштейн) для визначення рівня емпатії особистості юнацького віку. Результати методики презентовані нижче (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Кількісні показники рівня емпатії особистості в юнацькому віці

N=183

Рівень емпатії	Кількість учасників	Кількісний показник %
Яскраво виражена глибина сформованості емоційної емпатії	75	40,89%
Виражена глибина	87	47,16%
Невиражена глибина сформованості емоційної емпатії	21	11,95%

Результати дослідження дали можливість констатувати, що у 40,89% респондентів *яскраво виражена глибина сформованості емоційної емпатії*, яка в свою чергу засвідчує, що у них актуалізуються вияви альтруїзму в процесі моральної поведінки. Вони роблять акцент на позитивних соціальних рисах, орієнтуються на моральні оцінки інших людей. У міжособистісному спілкуванні виявляють довіру до співбесідника, рідко знаходяться в центрі конфліктних ситуацій та часто демонструють позитивне співчутливе ставлення до інших людей. Взаємини з людьми засновані на засадах щирості, справедливості та співчуття. Так,

досліджувана В.А. (18,2 р.) висловила таку думку:« Я болісно переживаю моменти, коли мені потрібно повідомити іншим людям неприємну для них звістку». Часто приймають близько до серця проблеми та переживання інших людей, вміють радіти за їхні успіхи. Довго можуть розмірковувати над прочитаною книгою, онлайн сюжетом на моральну тематику чи переглянутим фільмом. Вдаються до глибокого аналізу власних моральних цінностей.

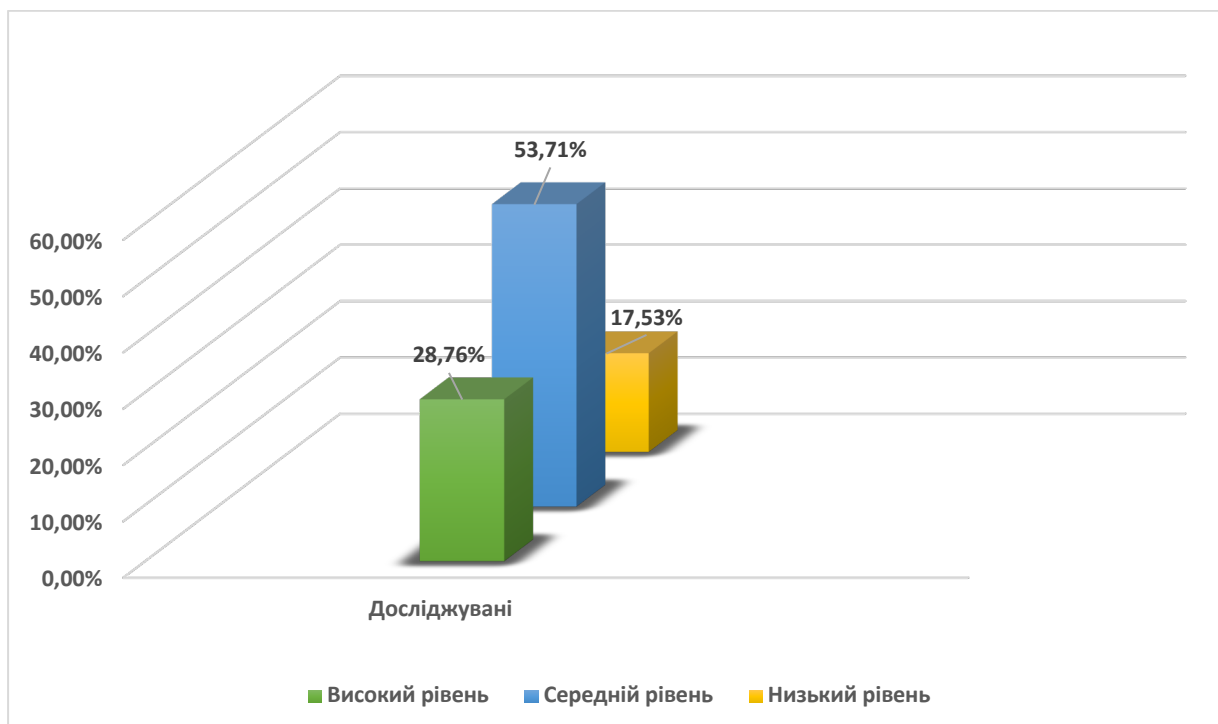
Середні показники виявлено майже у половини опитуваних, а саме 47,16%. Такі хлопці та дівчата мають *виражену глибину сформованості емоційної емпатії*. У міжособистісній взаємодії вони намагаються давати оцінку іншим людям відповідно до їхніх вчинків, майже не керуюся відчуттям довіри до співбесідника, досить добре контролюють власні емоційні вияви. Ці молоді люди здатні співпереживати іншим людям, виявляють підтримку в складних життєвих ситуація, проте, хвилюватися за гострий сюжет прочитаної онлайн-книги вважають безглуздом. Можуть здійснювати аналіз моральних цінностей, які необхідні для правильного прийняття рішення з врахуванням стану та потреб інших учасників ситуації морального вибору.

Невиражену глибину сформованості емоційної емпатії мають 11,95% респондентів, це свідчить, що таким юнакам та дівчатам важко регулювати свої емоційні вияви, їм важко зрозуміти поведінку іншої людини в складних життєвих ситуаціях, складно оцінити моральні якості іншої людини. Ці юнаки та юнки часто мають труднощі у взаємодії з іншими, оскільки такі взаємини не можуть ґрунтуватися на довірі, відкритості та чуйності. Їх тільки зрідка хвилюють проблеми інших людей, тому вони часто бувають байдужими. Таким юнакам та юнкам складно аналізувати моральні цінності та застосовувати їх в процесі здійснення морального вибору.

Ми припускаємо, що отримані результати свідчать про сформовану емоційну емпатію, респонденти виявляють емпатійність у ставленні до

інших. Проте рівень її вираженості відрізняється у досліджуваних завдяки особливостям їх системи моральних цінностей, переконань та морального досвіду. Крім того, це почуття може бути підсилене включеністю у проблеми оточуючих, складним соціально-економічним становищем в країні, емоційною нестабільністю після пандемії та загрози життю, що спричинена широкомасштабним вторгненням російських військ у нашу країну. Все вищезазначене негативно відображається на взаємодії із людьми, побудові довірливих взаємин та можливості зрозуміти дії та вчинки іншої людини, що, в свою чергу, впливає на аналіз моральних цінностей як власних, так і оточуючих.

Для аналізу моральних цінностей була застосована методика «Психодіагностичний тест «Добро і зло»» (авт. Л.М. Попов, А.П. Кашин, модиф. Л.В. Клочек). З метою визначення впливу доброчесності на моральну рефлексію цінностей та реалізацію другого етапу морального вибору використовувався вищезазначений тест. Його кількісні результати відображені у діаграмі нижче (див. рис. 2.4).

**Рис. 2.4. Кількісні показники рівня сформованості поняття
доброчесність.**

У ході проведення методики було констатовано певні якісні та кількісні результати. Серед досліджуваних *високий рівень сформованості поняття доброчесність* отримали 28,76%, що показало глибоку позитивну спрямованість молодих людей у бік добра. Вони вміють легко вирізняти це поняття серед інших та втілювати його основні принципи у власний життєвий досвід. Впевнені у необхідності дотримуватися моральних імперативів. Ці юнаки та юнки застосовують моральні ідеї, засновані на засадах доброчесності, справедливості, добропорядності, що дає можливість здійснювати рефлексивний аналіз моральних та аморальних вчинків. Вони розглядають доброчесність як одну з найвищих людських цінностей, їх соціальні та моральні переконання трансформуються в основні моральні установки, що забезпечують справедливі рішення та вчинки.

Середній рівень сформованості поняття доброчесність виявлено у 53,71% респондентів, що підтвердило спрямованість на позитивну поведінку. Такі юнаки та дівчата усвідомлюють необхідність дотримання соціальних та моральних норм, хоча не завжди реалізують це у взаємодіях. Вони переконані, що моральні імперативи важливі для врегулювання відносин у суспільстві, проте за певних обставин іноді можуть ігнорувати загальноприйняті норми. Ці юнаки та дівчата виявляють доброчесність, порядність, відповідальність у взаєминах з іншими людьми. Інколи вони віддають перевагу простішому і зручнішому варіанту вирішення моральної дилеми, ніж своїм моральним переконанням. Мають сформовану систему цінностей, серед яких важливе місце займає доброчесність, що дозволяє рефлексувати ці цінності.

У 17,53% досліджуваних виявлено *низькі показники сформованості*

поняття доброчесність. Це свідчить про необ'єктивну спрямованість на аналіз моральних цінностей, що перешкоджає їх цілісному усвідомленню. Такі юнаки та юнки часто нехтують соціальними та моральними нормами, хоч і знають їх. Моральні принципи нестійкі, адже ґрунтуються на моральних знаннях, які були лише поверхово засвоєні. Вони мало коли аналізують моральні цінності, майже не акцентуючи уваги на виявах доброчесності, справедливості, відповідальності. Їм не часто вдається приймати правильні рішення та будувати конструктивні взаємини з іншими людьми.

Таким чином, якісний аналіз тесту показав, що у більше ніж у четвертої частини молодих людей існує вміння розрізняти моральні поняття, виокремлювати серед них доброчесність і здійснювати правильний аналіз. У половини респондентів є чітке усвідомлення моральних імперативів, втім це не завжди допомагає у процесі побудови належної поведінки. Ще одна частина опитуваних потребує удосконалення навичок моральної рефлексії, підвищення ефективності засвоєння моральних знань та цінностей, вирішення моральних завдань на основі доброчесності, оскільки остання забезпечує актуалізацію ціннісного ставлення особистості до моральних норм та реалізацію другого етапу морального вибору – аналізу моральних цінностей.

В процесі рефлексії моральних цінностей виникають протиріччя між моральною обов'язковістю особистості та її моральною вмотиваністю, завдяки чому реалізується третій етап морального вибору – *боротьба мотивів.* Для вивчення цих моральних цінностей ми застосували дві методики «*Прогноз поведінки людини у проблемній ситуації*» (авт. Д.В. Ронзін) та «*Діагностика моральної вмотивованості*» (адапт. І.В. Кравченко).

З метою дослідження морального обов'язку та виявлення морально-етичних орієнтацій молоді й осмислення ними моральних понять була

використана перша методика. Кількісні дані відображено у діаграмі нижче (див. рис. 2.5).

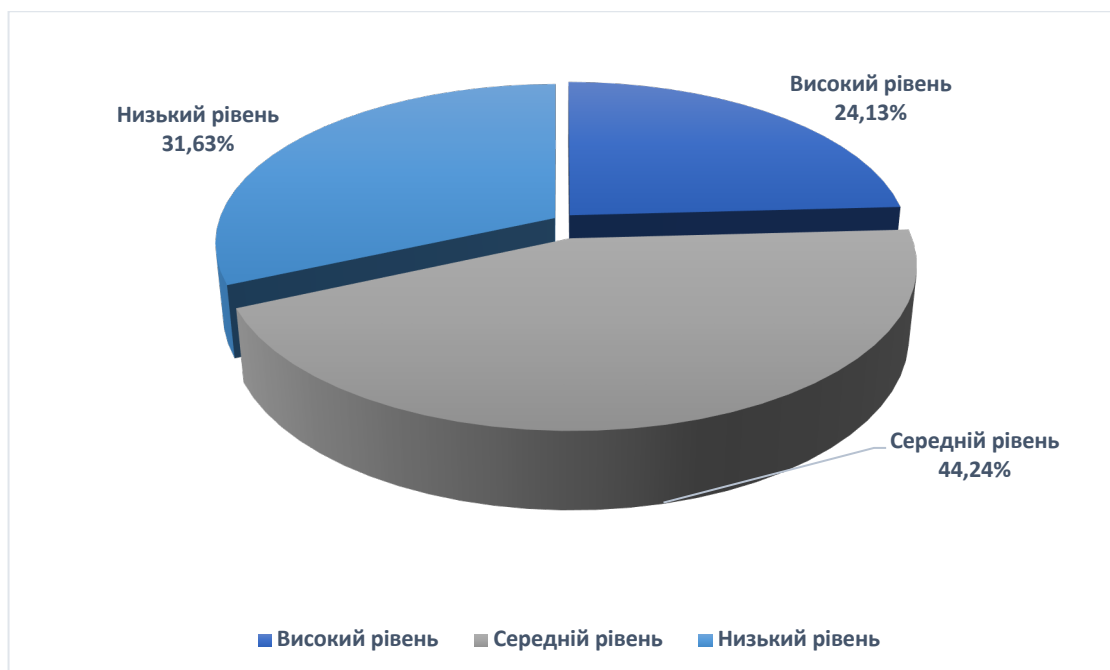

Рис. 2.5. Кількісні показники вияву моральної обов'язковості в особистості юнацького віку.

Результати методики свідчать про те, що у майже четвертій частини досліджуваних, а саме – 24,13% констатовано *високий рівень вияву морального обов'язку*. Ці молоді люди глибоко усвідомлюють моральні поняття, правильно їх використовують та дотримуються моральних норм. Вміють дати адекватну оцінку власним вчинкам та вчинкам близьких друзів, інших людей, з якими стосунки неузгоджені. Для них є важливими якість близьких взаємин та почуття обов'язку перед людиною. Тож у процесі вирішення проблемних ситуацій юнаки та дівчата керуються почуттям морального обов'язку, справедливості та власним досвідом. Підтвердимо вищезазначене висловом однієї з опитуваних П.В. (22,3 р.): «Якщо людина вибачилася, то я прийму її вибачення і не буду розгортати конфлікт». Ці хлопці та дівчата знаходять позитивний альтернативний варіант

агресивним формам поведінки, виявляють стриманість та спокійно реагують на непередбачувані ситуації в їхньому житті. Вибудовують довірливі взаємини.

Середній рівень вияву морального обов'язку визначено у 44,24% респондентів. Ці юнаки та юнки мають достатній розвиток морально-етичних орієнтацій, розуміють моральні поняття та вміють застосовувати свої моральні знання. Часто роблять акцент на зовнішній обставинах ситуації, ніж на почуттях морального обов'язку та справедливості. Проте у складних життєвих ситуаціях вони намагаються контролювати свій емоційний стан та вчиняти згідно моральних законів суспільства. Реакція на ситуацію зрідка залежить від того, чи були порушені чи ні власні кордони та цінності. Такі молоді люди можуть давати оцінку вчинкам інших людей з позиції справедливості та відповідальності. Наприклад, досліджуваний А.С. (20,6 р.) відреагував на ситуацію наступним чином: «Давай цінувати час один одного. Я розумію, що бувають різні випадки...якщо це просто твоя безвідповідальність і ти не цінуєш мій час, я маю повне моральне право не цінувати твій і теж спізнюватися на зустріч». Вони не так часто виявляють стриманість до інших людей, але намагаються дотримуватися морального обов'язку, виявляючи повагу до моральних і соціальних норм. Хоч взаємини з людьми ще потребують удосконалення, але вони намагаються робити їх конструктивними та утверджувати власну моральну позицію у складних ситуаціях.

Низький рівень вияву морального обов'язку виявлено у 31,63% опитуваних. Ці юнаки та дівчата лише поверхово засвоюють моральні знання, проте їм вдається розрізнати основні моральні поняття. Часто демонструють нестриманість, відсутність самоконтролю та поваги до інших людей. Підтвердимо це словами одного з учасників опитування С.Г (19,8 р.): «Я не люблю, коли люди спізнюються. Я б розлютився, якщо б чекав ще довго. Згадував би про запізнення цій людині при кожній нагоді».

Моральний обов'язок рідко виступає мотивом поведінки цих респондентів, оскільки на першому місці знаходяться власні егоїстичні інтереси. Можуть виявляти агресивні форми поведінки, але це буде залежати від певних обставин. Лише зрідка втручаються у конфліктну ситуацію, щоб допомогти іншим. Конструктивні, довірливі взаємини їм вибудовувати складно.

Таким чином, методика дала можливість виявити особливості засвоєння юнаками та юнками моральних знань та спрямованість їх поведінки на виконання морального обов'язку. Досліджувані з високим рівнем вияву морального обов'язку вміють легко та правильно вирішувати проблемні ситуації, завдяки вихованості моральних поглядів, наявності розуміння, досвіду та емоційної зрілості. Тож ці молоді люди в процесі виникнення протиріч віддають перевагу моральному обов'язку. Респонденти із середніми показниками намагаються звертати увагу на поклик совісті та виконувати свій моральний обов'язок, проте у складних ситуаціях спрямованість їх поведінки часто залежить від суб'єктивних обставин та ціннісного ставлення до інших учасників. Це заважає їм прийняти раціональне та зважене рішення. Опитувані, що мають низькі показники потребують покращення навичок емоційного контролю, виховувати почуття відповідальності, терпіння, розширити базу моральних знань. Вищезазначене допоможе їм діяти задля виконання морального обов'язку, спокійно реагувати на різні проблемні ситуації, знаходити компроміси та долати протиріччя, що виникають.

Наступна методика «Діагностика моральної вмотивованості» (адапт. І.В. Кравченко) була застосована для визначення рівнів моральної вмотивованості особистості юнацького віку та особливостей обумовленості цією мотивацією третього етапу морального вибору – *боротьба мотивів*. Кількісні дані методики презентовані у діаграмі нижче (див. рис. 2.6.).

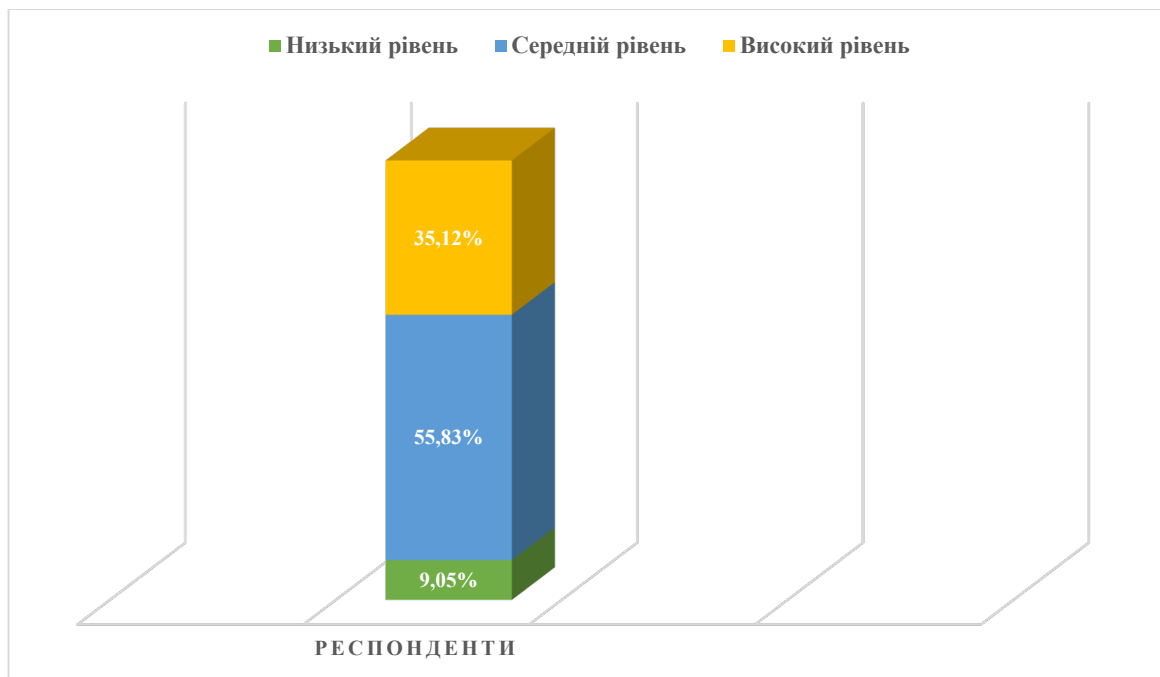

Рис.2.6. Кількісні дані моральної вмотивованості особистості юнацького віку.

Результати методики свідчать про те, що 35,12% опитуваних мають *високий рівень моральної вмотивованості*. Завдяки сформованій системі моральних цінностей, ці юнаки та юнки вдаються до глибокого аналізу цих цінностей, що призводить до пошуку внутрішніх мотивів моральної поведінки у ситуації вибору. Ці свідомі мотиви можуть переважати в боротьбі, оскільки вони підсилені рішучістю, самостійністю, справедливістю та ініціативністю. Такі молоді люди активно пред'являють свою життєву позицію, прагнуть боротися за свої внутрішні ідеали, що підсилює їх мотивацію. Готові завжди допомагати іншим, особливо, якщо цього потребують близькі люди.

У трохи більше половини респондентів 55,83% виявлено *середній рівень моральної вмотивованості*. Досліджувані цього рівня мають розвинені моральні цінності, вміють їх аналізувати, що дозволяє їм орієнтуватися на свої внутрішні мотиви. Проте ці мотиви не завжди стійкі, хоча й носять більш-менш свідомий характер. Ці молоді люди виявляють

альтруїзм та любов до навколишнього світу, що часто спрямовує їх моральну поведінку в ситуаціях вибору. При цьому любов до інших може виступати їх внутрішнім мотивом та актуалізувати появу протиріч – боротьбу мотивів.

Низький рівень моральної вмотивованості констатовано у 9,05% досліджуваних. Це свідчить про те, що система моральних цінностей ще продовжує розвиватися. Респонденти не вдаються до глибокого аналізу цінностей, що призводить скоріше до зовнішньої мотивації, ніж внутрішньої. Моральні мотиви не достатньо стійкі, тому в боротьбі можуть переважати власні егоїстичні інтереси, які досить часто не будуть відображати ні морального обов'язку, ні любові до близьких людей.

Ми припускаємо, що високі показники пов'язані з потужним розвитком моральної свідомості цих досліджуваних, різностороннім наповненням їх ієрархії цінностей. Вони вміють визначити власні потреби та мотиви, що є важливим для правильної реалізації третього етапу морального вибору – боротьби мотивів. Респондентам із середніми показниками не вистачає вихованості таких моральних якостей як самостійність, відповідальність, справедливість та ін. Досліджувані, що мають низький рівень моральної вмотивованості мають обмежену систему моральних знань про соціальні та моральні норми, тому їм важко зрозуміти роль морального обов'язку та моральної вмотивованості в процесі прийняття рішення. Крім того, їм складно брати відповідальність за свої рішення, аналізувати власні моральні цінності та опиратися внутрішні мотиви поведінки.

Здійснення морального вибору включає етап – прийняття рішення, тому необхідно вказати на важливу роль відповідальності як моральної цінності, що детермінує цей етап. Для цього ми застосували методику «Визначення відповідальності» (авт. М.А. Осташева). Ця методика дала можливість констатувати сформованість вияву почуття відповідальності в

особистості юнацького віку. Кількісні дані відображено нижче (див. табл. 2.4.).

Таблиця 2.4

Кількісні показники рівня сформованості відповідальності в особистості юнацького віку

N=183

Вид відповідальності	Рівень вияву	Відсотки %
ДВ	Високий	21,08
	Середній	60,19
	Низький	18,73
ВС	Високий	35,17
	Середній	53,19
	Низький	11,64
ВІ	Високий	27,06
	Середній	44,78
	Низький	28,16

Умовні позначки: ДВ – дисциплінарна відповідальність; ВС – відповідальність за себе; ВІ – відповідальність за іншого.

Результати методики показали, що 21,08% досліджуваних мають *високий рівень дисциплінарної відповідальності*, що свідчить про активну позицію в момент прийняття рішення. Вони дотримуються установлених норм та правил у міжособистісних взаєминах, що дозволяє логічно й швидко діяти в ситуаціях морального вибору, незважаючи на зовнішні впливи.

Середній рівень за цим видом відповідальності виявлено у більше половини 60,19% респондентів. Це характеризує юнаків та юнок як схильних до відповідальності, що слідує установленим моральним

імперативам. Вони більшою мірою здатні самостійно виконувати різні доручення, але іноді можуть виявляти відповідальність в залежності від значущості для себе тої чи іншої ситуації.

Низький рівень дисциплінарної відповідальності притаманний 18,73% опитуваних, що вказує на досить часте уникнення відповідальності за свою діяльність. Виконання поставлених завдань вдається їм складно. Такі юнаки та юнки не часто виявляють дисциплінарну відповідальність, тому процес прийняття рішення викликає у них особистісні труднощі.

Відповідальність за себе на високому рівні було виявлено у 35,17% респондентів. Вони вирізняються впевненістю в собі та у своїх рішеннях. Активні та мають високу працездатність у навчальній та практичній діяльності. Відповідальність за себе дозволяє їм чітко визначатися у будь-яких складних справах та доводити їх до кінця якісно.

Показники *середнього рівня відповідальності за себе* мають 53,19% досліджуваних, що свідчить про наявність у них цього почуття, однак інколи вони демонструють пасивність у процесі прийняття важливих моральних рішень. Виконують поставлених завдань рівно стільки скільки потрібно для їх виконання. Час від часу можуть уникати відповідальності за власні рішення та поведінку.

Низький рівень відповідальності за себе констатовано у 11,64% опитуваних. Такі юнаки та юнки досить рідко виявляють активну життєву позицію, проте намагаються дотримуватися встановлених норм та правил у соціумі. Як правило, пасивні до виконання певних завдань та обов'язків. Часто уникають відповідальності за прийняті рішення. Тому і сам вибір дається їм дуже важко.

Відповідальність за іншого на високому рівні визначено у трохи більше четвертої частини учасників опитування, а саме – 27,06%. Це свідчить про те, що ці молоді люди досить відповідальні за свою діяльність, адже вони керуються почуттям обов'язку перед іншими людьми. Для них

важливі добрі взаємини з близькими та друзями. У складних ситуаціях виявляють наполегливість та рішучість, що дозволяє приймати правильні рішення.

Досліджуваних із *середнім рівнем відповідальності* констатовано найбільше – 44,78%. Такі показники є результатом наявності в них почуття обов'язку, розуміння моральних норм та правил. Рішення таким молодим людям дається не зовсім легко, але завдяки наполегливості, відповідальності та завзятості вони доводять справу до кінця. Виявляють сумлінність у процесі виконання різних видів діяльності.

Низький рівень відповідальності за іншого мають майже одна третя частина респондентів – 28,16%. Такі юнаки та юнки часто ігнорують почуття відповідальності. Прийняття рішення дається їм складно. Вони лише час від часу можуть довести важливу справу до логічного завершення. Не хвилюються про виконання спільних завдань та не здатні брати на себе відповідальність за їх вирішення.

Таким чином, нами було констатовано, що серед респондентів з високими показниками домінує почуття відповідальності за справу, перед собою та іншими людьми. Вони доволі самостійні й цілеспрямовані, прийняття рішення вдається їм без особливих зусиль. Молодим людям із середніми показниками властиве почуття обов'язку та відповідальності за власну діяльність, проте інколи вони намагаються чітко слідувати окресленим завданням, не беручи на себе зайвого. У взаємодіях з іншими людьми, такі юнаки та дівчата часто демонструють відповідальність та справедливість. Низькі показники свідчать про досить часте уникнення відповідальності в процесі виконання діяльності, інколи ігнорують моральний обов'язок та виявляють відповідальність у ставленні до інших лише до значущих для себе людей.

Власне моральний вибір пов'язаний з процесом прийняття рішення, який, за нашим передбаченням, є п'ятим етапом реалізації вибору. З метою

виявлення впливу свободи вибору, як моральної цінності, на цей етап ми застосували методику «Опитувальник особистісної автономії» (авт. М. Нум, стандарт. і адапт. І. В. Корчікової). Методика дозволила визначити автономію як свободу, яка є необхідною для усвідомленого, самостійного, особистісного й морального вибору. Кількісні дані презентовані у діаграмі нижче (див. рис. 2.7.).

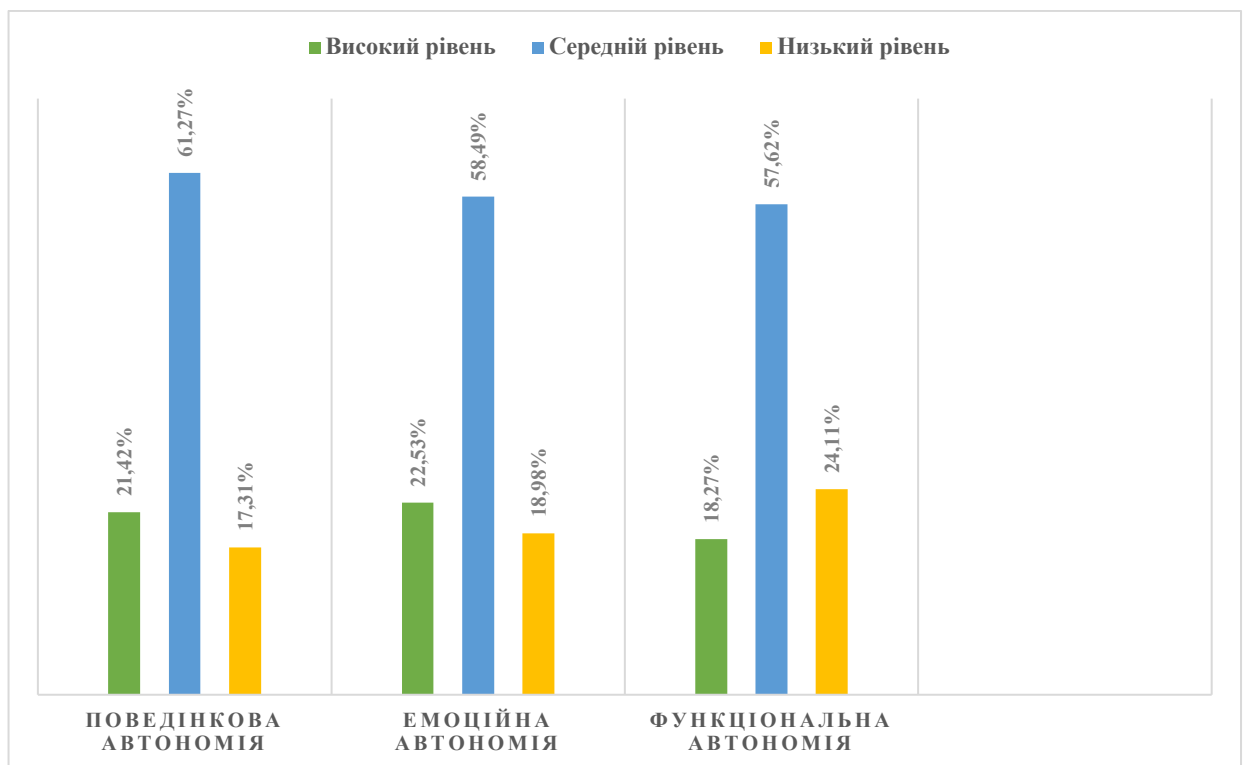

Рис. 2.7. Кількісні дані вияву автономії в особистості юнацького віку.

Результати методики свідчать про те, що 21,42% респондентів демонструють *високий рівень поведінкової автономії*. Такі юнаки та дівчата виявляють свободу в своїх діях та вчинках, самостійно керують своєю поведінкою, завдяки чому їхній вибір є осмисленим. Вони вирішують особисті питання та допомагають іншим без втручання сторонніх осіб. Вміють нести відповідальність за власний вибір.

Більше половини досліджуваних, а саме 61,27% мають *середній*

рівень поведінкової автономії. Ці хлопці та дівчата часто демонструють поведінку на засадах свободи та відповідальності. Вони вміють вирішувати поставлені завдання самостійно, проте іноді на їх вибір можуть впливати близькі люди. Іноді й прислуховуються до порад інших, значущих людей.

Низький рівень поведінкової автономії отримали 17,31% опитуваних. Це свідчить про лише часткову наявність вільного та самостійного вибору в житті молодих людей. Вони піддаються соціальним впливам, відповідальність за власну поведінку частіше перекладають на інших людей.

Трохи менше четвертої частини досліджуваних, а саме 22,53% мають *високий рівень емоційної автономії.* Це означає, що такі юнаки та юнки дистанціювалися від своїх батьків на емоційному рівні, їх дитячо-батьківські взаємини зазнали трансформації. У результаті чого молоді люди стали емоційно зрілими, тому вільні у своїх почуттях. Вміють вербалізувати свої емоції та виявляти свої почуття екологічним шляхом. Самостійно несуть відповідальність за вибір цінностей та власні рішення.

Середній рівень відмічається у більше половини учасників опитування – 58,49%. Такі молоді люди доволі добре контролюють власний емоційний стан, завершили сепарацію з батьками, але зрідка бувають все ж таки залежними від значущих дорослих. Вони вміють розпізнавати емоції та почуття, але вільно їх виявляють лише за необхідності. Намагаються бути завжди відповідальними за свої рішення, хоча іноді їм це не вдається.

У менше одної четвертої учасників 18,98% констатовано *низький рівень емоційної автономії.* У цих юнаків та дівчат ще не відбулося дистанціювання від батьків. Їхній вибір здійснений не завдяки вільному вияву самостійності, а під впливом інших, як правило, значущих осіб. Власний емоційний фон їм складно контролювати, тому вони ще не досягли емоційної зрілості. Крім того, цим досліджуваним важко було демонструвати свої почуття.

Високий рівень функціональної автономії отримали 18,27% респондентів. Вибір та поведінка цих молодих людей орієнтована на досягнення певного результату і приносить задоволення навіть без вирішення основних завдань, які були поставлені. У них виникають нові мотиви вибору, що робить його морально правильним та усвідомленим.

Досліджуваних із *середнім рівнем функціональної автономії* визначено трохи більше половини – 57,62%. Такі юнаки та юнки усвідомлюють свій вибір та несуть за нього відповідальність. Проте для них важливо, в першу чергу, досягнути поставлених цілей, шлях який вони проходять не породжує нових мотивів.

Низький рівень функціональної автономії має майже четверта частина респондентів – 24,11%. Ці молоді люди здійснюють вибір, досить часто керуючись думками та порадами близьких людей. Вони не воліють брати відповідальність за власний вибір, мають обмежену моральну мотивацію. Вирішення моральних завдань не приносить їм задоволення.

Ми вважаємо, що юнаки та юнки, які мають високий рівень за всіма видами автономії здійснюють усвідомлений, вільний та самостійний моральний вибір. Вони є емоційно зрілими людьми, їх мотиви не змінюються під тиском певної соціальної групи. Молоді люди, які мають середні показники, часто виявляють свободу в своїх рішеннях, проте вони все ж таки можуть прислухатися до значущих для себе людей в процесі вибору. Тому вони інколи не здатні емоційно дистанціюватися від близьких людей та приймати рішення самостійно. Низькі показники є свідченням того, що такі хлопці та дівчата часто прислухаються до порад оточуючих, часто не здатні брати відповідальність за свій вибір. Тому вони зрідка виявляють автономію, рішучість та справедливість у своїй поведінці.

Шостий етап морального вибору пов'язаний з *моральною саморегуляцією поведінки* і завдяки почуттю справедливості особистість юнацького віку може осмислити здійснений вибір, усвідомити узгодженість

чи неузгодженість інтересів та надати моральну оцінку своїм діям. Для підтвердження цього положення ми застосували методику «Визначення рівня усвідомлення поняття «Справедливість» (авт. Л.В. Клочек) з метою констатації усвідомленості досліджуваними справедливості як такої. Кількісні дані висвітлено у діаграмі нижче (див. рис. 2.8.).

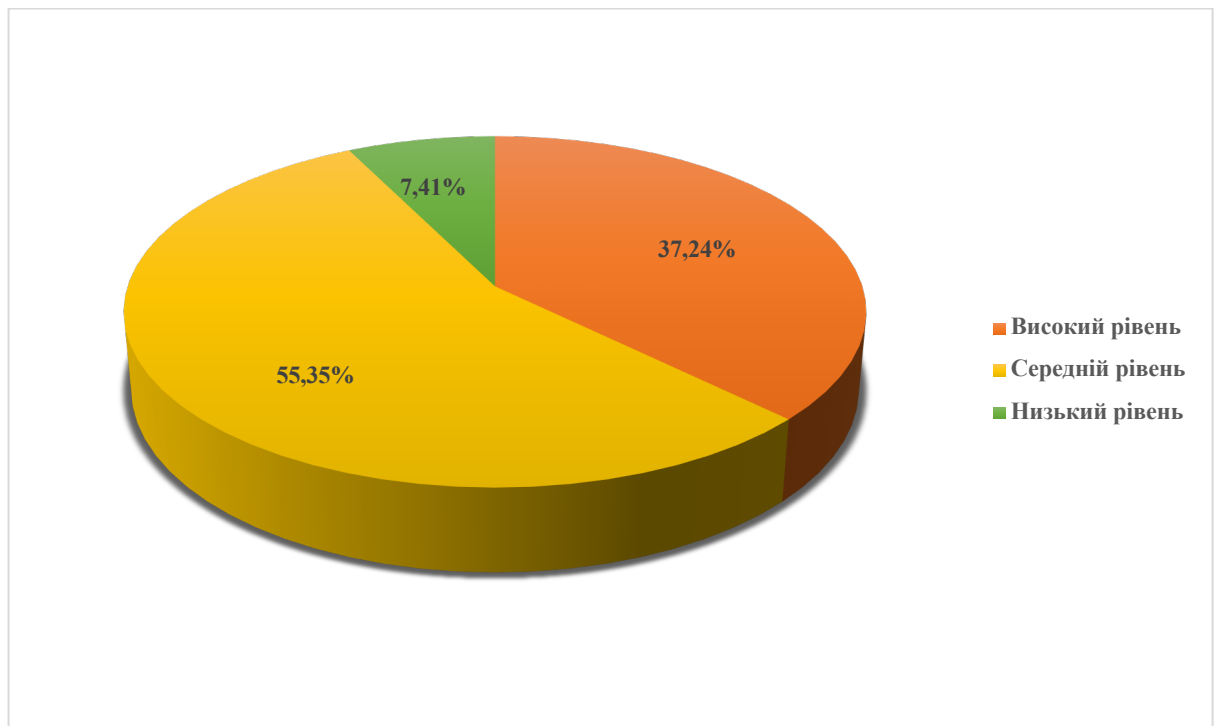

Рис. 2.8. Кількісні дані усвідомлення поняття справедливості в особистості юнацького віку.

Результати методики дали можливість констатувати *високий рівень усвідомлення поняття справедливості* у 37,24% респондентів. Ці юнаки та дівчата вміють вирізняти поняття справедливості з-поміж інших моральних цінностей та керуються ним у ситуаціях морального вибору. Одна з досліджуваних М.О. (21,8 р.) визначила це поняття так: «Справедливість – цінність, що характеризує об’єктивне усвідомлення всіх факторів вибору між «правильно» та «неправильно», і прийняття раціонального рішення». Завдяки справедливості вони усвідомлюють власний вибір та його наслідки,

дають оцінку своїм моральним діям та діям інших людей.

Середній рівень усвідомлення поняття справедливості виявлено у трохи більше половини досліджуваних, а саме – 55,35%. Ці молоді люди дають визначення поняттю справедливості менш розгорнуто, але можуть керуватися ним в процесі моральної саморегуляції. Один із респондентів В.І. (22,4 р.) трактував його так: «Це рівність та взаємоповага», інший О.А. (18,7 р.) наступним чином: «Це дотримання моральних норм та чесність». Ці хлопці та дівчата намагаються діяти справедливо у ставленні до інших учасників ситуації морального вибору, але повною мірою їм важко осмислити наслідки вчинків вибору на засадах рівності та узгодженості інтересів.

Низький рівень усвідомлення поняття справедливості виявлено у 7,41% респондентів. Такі молоді люди не завжди можуть відокремити це поняття від інших та надають доволі обмежені визначення. Наприклад, досліджувана І.Р. (20,5 р.) означила справедливості наступним чином: «Це правильне вирішення питання», інший респондент С.О. (19,3 р.) висловився так: «Справедливість – це мораль». Таким юнакам та юнкам складно здійснювати вибір на оцінювати його, часто не можуть врівноважити власні інтереси з інтересами інших людей.

Таким чином, ми з'ясували, що досліджувані з високими показниками глибоко осмислюють власний моральний вибір, роблять акцент на рівності, чесності та узгодженості інтересів, забезпечуючи при цьому моральну саморегуляцію поведінки. Середні показники переважають у тих юнаків та дівчат, що розуміють поняття справедливості, зважають на це почуття в процесі вибору та здійснюють саморегуляцію поведінки. Низькі показники вказують на поверхове розуміння поняття справедливості, таким молодим людям бракує морального досвіду. Це свідчить про незначне усвідомлення власних моральних цінностей, тому їм іноді важко здійснювати моральну

саморегуляцію поведінки та повною мірою реалізувати моральний вибір на засадах рівності.

Наше емпіричне дослідження припало на складний період у житті українців, де вони мають боротися за власну гідність та свободу. Тому нами було розроблено, проведено та апробовано методику «Моральний вибір особистості», метою якої є визначення рівня здійснення морального вибору та його особливостей під час воєнного стану. Кількісні дані методики презентовані нижче (див. табл. 2.5.).

Таблиця 2.5

**Кількісні показники рівня здійснення морального вибору
особистістю юнацького віку**

N=183

Рівні	Кількість респондентів	Відсотки %
Високий рівень	33	18,73
Середній рівень	120	65,86
Низький рівень	30	15,41

За результатами методики було визначено, що 18,73% досліджуваних мають *високий рівень здійснення морального вибору*. Ці юнаки та юнки дають глибоку та детальну характеристику моральному вибору, вміють розрізняти моральні та аморальні вчинки, наводити приклади складних ситуацій вибору. Вони дають наступні визначення: «Моральний вибір – це не просто вибір зроблений серцем, а вибір правильний з боку моралі та етики. Це вибір між добром і злом»; «Це означає зберегти людяність попри неймовірно важкий стан, бути корисним один одному, і сублімувати негативні емоції в діяльність і укріпити моральний дух». На питання: «У яких ситуаціях морального вибору опинилися українці в

умовах війни в Україні?» – досліджувані надавали наступні відповіді:

1. Залишатися у своїй домівці / країні, чи виїжджати в більш безпечні області / за кордон;
2. Йти воювати на передову фронту чи обрати якийсь інший спосіб допомоги (волонтерство, інформаційна війна тощо);
3. Воювати за незалежність і цілісність своєї країни чи здатися і прийняти владу окупантів;
4. Робити пожертви на потреби ЗСУ чи зберігати кошти;
5. Об'єднатися, щоб вижити чи продовжувати "внутрішню війну";
6. Починати говорити українською мовою чи продовжувати говорити російською.

Цим молодим людям довелося опинитися в ситуації складного морального вибору, але завдяки сформованій системі цінностей їм вдалося здійснити правильний вибір, дотримуючись логічної послідовності його етапів.

Досліджуваних, які мають *середній рівень* виявлено більше половини, а саме – 65,86%. Ці молоді люди вміють визначати поняття моральний вибір та слідуєть власним моральним принципам. Вони дають менш розгорнуті відповіді, але це не впливає на процес здійснення вибору. Один з респондентів М.А. (21,8 р.) пояснив моральний вибір так: «Це ситуація, яка містить в собі протиріччя між двома взаємовиключними рішеннями або діями». Вони розуміють власні цінності та вміють виокремити важливі детермінанти вибору, проте не завжди можуть повноцінно їх застосовувати в процесі здійснення вибору, оскільки зовнішні обставини ще мають на них вплив.

Низький рівень морального вибору мають 15,41% опитуваних. Як правило, такі молоді люди мають вузьке розуміння цього поняття. Їх відповіді зводяться до мінімальних пояснень. Наприклад, досліджувана Я.О. (19,4 р.) надала таку відповідь: «Страх війни» або «Вибір пріоритетів». Цим юнакам та дівчатам складно здійснювати вибір, дотримуючись його етапів. Вони лише поверхово засвоїли моральні знання та мають невеликий

моральний досвід. Ці досліджувані вважають, що за період війни в Україні моральні цінності молоді фактично не зазнали змін.

Підкреслимо, що моральні орієнтири молоді за час воєнних дій на території нашої країни зазнали деяких трансформацій, на що вказують відповіді учасників опитування (посилення почуття патріотизму, відповідальності, справедливості, почуття обов'язку перед сім'єю та ін.). Респонденти із високими показниками вміють виокремлювати важливі моральні цінності, які детермінують їх моральний вибір. Дотримуються послідовності його етапів. Досліджувані, які мають середні показники, завдяки власним моральним цінностям здійснюють моральний вибір, вміють врегулювати свою моральну поведінку в складній ситуації. Проте близькі люди, які є значущими в цій ситуації, трохи заважають свободі вибору. Низькі показники мають молоді люди, котрі часто перекладають відповідальність за свої рішення на інших.

Важливо зазначити на підставі результатів виконаної методики, молодь потребує психологічної підтримки у зв'язку з презентованими ними нереалізованими мотивами, такими як: невизначеність майбутнього, розмитість почуття вартості, важливості життя як найвищої цінності, втрата опори, дестабілізація емоційного стану.

2.3. Якісні та кількісні показники впливу психологічних детермінант на моральний вибір особистості юнацького віку.

На основі теоретичного аналізу нами було обґрунтовано психологічні детермінанти морального вибору, які актуалізуються на кожному етапі його здійснення особистістю юнацького віку. Згідно з нашими передбаченнями психологічними детермінантами вибору виступають наступні моральні цінності: гідність, совість, емпатія, доброчесність, моральний обов'язок, моральна мотивація, відповідальність, свобода та справедливість. Для

підтвердження взаємозв'язку між детермінантами і кожним етапом морального вибору у нашому дослідженні було використано методи математичної статистики. Завдяки визначеній висоті взаємозв'язків нам вдалося виокремити значущі детермінанти для здійснення морального вибору та показати силу їх впливу на кожний етап вибору.

З метою визначення взаємозв'язків між вищезазначеними психологічними детермінантами та етапами морального вибору було здійснено кореляційний аналіз за допомогою програми SPSS. Статистична значущість цих взаємозв'язків вираховувалася за допомогою формули Пірсона та перевірялася на достовірність коефіцієнта t-критерія Ст'юдента. Результати презентовані нижче (див. табл. 2. 6.).

Таблиця 2.6

Інтеркореляційна матриця кількісних даних взаємозв'язків між психологічними детермінантами та етапами морального вибору особистості юнацького віку

	G	S	E	D	MO	MM	V	A	SP	MV
G		0,290**	0,175	0,057	0,227*	0,156	0,066	0,285**	0,117	0,289**
S	0,290**		0,328**	0,139	0,185	0,025	0,050	0,218*	0,105	0,281**
E	0,175	0,328**		0,185	0,146	0,263*	0,187	0,201	0,253*	0,290**
D	0,057	0,139	0,185		0,108	0,187	0,139	0,143	0,171	0,216*
MO	0,227*	0,185	0,146	0,108		0,119	0,214*	0,306**	0,478**	0,450**
MM	0,156	0,025	0,263*	0,187	0,119		0,184	0,221*	0,297**	0,330**
V	0,066	0,050	0,187	0,139	0,214*	0,184		0,368**	0,578**	0,581**
A	0,285**	0,218*	0,201	0,143	0,306**	0,221*	0,368**		0,448**	0,535**
SP	0,117	0,105	0,253*	0,171	0,478**	0,297**	0,578**	0,448**		0,373**
MV	0,289**	0,281**	0,290**	0,216*	0,450**	0,330**	0,581**	0,535**	0,373**	

Умовні позначення: G – гідність; S – совість; V – відповідальність; E – емпатія; D – доброчесність; MO – моральний обов’язок; MM – моральна вмотивованість; A – автономія; SP – справедливість; MV – моральний вибір; ** - усі коефіцієнти кореляції статистично значущі при $p \leq 0,01$; * - усі коефіцієнти кореляції статистично значущі при $p \leq 0,05$

Кількісні показники, які відображені у таблиці 2.6. вказують на помірний зв’язок між гідністю (G) та совістю (S) ($G = 0,290$; $p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що завдяки совісті юнаки та юнки можуть усвідомлювати та виокремлювати риси гідної людини, в них посилюється почуття власної гідності та почуття поваги до інших людей. Показник «моральною обов’язковістю» (MO) має незначну висоту зв’язку з показником «гідність» (G) ($MO = 0,227$; $p \leq 0,05$). Проте цей зв’язок допомагає актуалізувати молодій людині почуття морального обов’язку, що спонукає її виявляти гідність у процесі усвідомлення ситуації морального вибору. Крім того, ті юнаки та юнки, які акцентують увагу на моральному обов’язку демонструють узгодженість власних моральних принципів з етичними нормами суспільства. Виявлено помірний взаємозв’язок між показником «автономія» (A) та показником «гідність» (G) ($A = 0,285$; $p \leq 0,01$). Це дає підстави, розглядати автономію як важливий фактор посилення вияву свободи через процес осмислення юнаками та дівчатами ситуації морального вибору. Разом з тим, було констатовано, що такі моральні цінності як емпатія (E), доброчесність (D), моральна вмотивованість (MM), відповідальність (V) та справедливість (SP) не отримали високих кореляційних зв’язків зі значущою висотою з показником «гідність» (G), тому вони не значною мірою впливають на здійснення першого етапу морального вибору.

Було визначено помірний взаємозв’язок між показником «гідність» (G) та показником «моральний вибір» (MV) ($G = 0,289$; $p \leq 0,01$). Вищезазначена висота взаємозв’язку дає підстави стверджувати, що гідність виступає детермінантою першого етапу – усвідомлення ситуації морального вибору в юнацькому віці. Відтак, це свідчить про актуалізацію

самоцінності людини в момент складної ситуації, особливо в момент широкомасштабного військового вторгнення на територію нашої країни. Завдяки гідності відбувається усвідомлення себе як моральної особистості, проте це самоставлення не завжди може виявлятися у її принципах взаємодій та поведінці.

Відзначимо, що у досліджуваних виявлено помірний зв'язок між показником «совість» (S) та показником «емпатія» (E) ($S=0,328$; $p\leq 0,01$). Це вказує на те, що вони виявляють співпереживання, підтримку, повагу до почуттів інших людей, у них актуалізується бажання бути прийнятим та активним учасником референтної групи. Емпатія дає можливість розуміти моральні цінності інших людей та виявляти у ставленні до них рівність та об'єктивність, що призводить до кращого осмислення ситуації морального вибору. Проте ми вважаємо, що наразі ці властивості перебувають на етапі трансформації та глибокого внутрішнього переструктурування, тому висота взаємозв'язку значуща. Між показником «совість» (S) та показником «автономія» (A) констатовано слабкий взаємозв'язок ($A=0,218$; $p\leq 0,05$). Це свідчить про здатність вільно виявляти свої переживання, почуття у ставленні до інших людей, зокрема, у складних життєвих ситуаціях таких як масова ізоляція внаслідок карантину, спричинена COVID-19 чи введення військового стану в Україні. Крім того, автономність допомагає виокремлювати та усвідомлювати основні моральні цінності, які необхідні для здійснення морального вибору.

Було виявлено помірний взаємозв'язок між показниками «совість» (S) та «моральний вибір» (MV) ($S=0,281$; $p\leq 0,01$). Це підтвердило той факт, що совість причинно зумовлює усвідомлення ситуації морального вибору в межах першого етапу. Адже особистість може співставляти свої переживання з переживаннями інших людей, формувати позитивне чи негативне ставлення до певної ситуації. Втім іноді сумління перешкоджає глибокому осмисленню особистістю власних переживань та проєктуванню

можливих наслідків власних дій.

За наступним показником «емпатія» (E) було констатовано помірний взаємозв'язок із показником «моральна вмотивованість» (MM) (MM=0,263; $p \leq 0,05$). Це вказало на те, що досліджувані іноді керуються почуттям жалю, хвилюванням за близьких людей у процесі аналізу власних моральних цінностей та цінностей інших людей. Тому, співпереживання та прагнення допомогти цим людям може виступати мотивом поведінки та активізувати етап рефлексії моральних цінностей, що сприяє їх глибокому осмисленню. За результатами кореляційної матриці було визначено помірний взаємозв'язок між показниками «емпатія» (E) та «справедливість» (SP) (SP=253; $p \leq 0,05$). Ймовірно, це спричинює загострення почуття справедливості в складних ситуація, коли близькі чи немічні люди потребують допомоги та співчуття до себе, що яскраво виявляється під час тяжких криз, невизначеності, непередбачуваної зміни місця проживання, знаходження на тимчасово окупованих територіях та ін. Досліджувані демонструють рівність та повагу до почуттів та прагнень інших, що впливає на якість рефлексії власних моральних цінностей та цінностей інших людей.

Отримано помірний взаємозв'язок між показником «емпатія» (E) та показником «моральний вибір» (MV) (E=0,290; $p \leq 0,01$). Така висота взаємозв'язку підтвердила, що емпатія детермінує другий етап морального вибору – аналіз моральних цінностей та допомагає усвідомити почуття та моральні цінності іншої людини.

На відміну від емпатії між показниками «доброчесність» (D) та «моральний вибір» (MV) констатовано слабкий зв'язок (D=216; $p \leq 0,05$). Такий взаємозв'язок виявляється у прагненні юнаків та юнок бути розсудливими та демонструвати порядність, чесність, повагу до емоцій та почуттів інших. Однак всупереч вищеперерахованим прагненням їм не завжди вдається аналізувати власні моральні цінності та моральні цінності

іншої людини.

Кількісні дані матриці вказали, що між «моральною обов'язковістю» (МО) та «відповідальністю» (V) спостерігається слабкий взаємозв'язок ($V=0,214$; $p \leq 0,05$), що визначило відповідальне ставлення молодих людей до виконання морального обов'язку. Дотримання моральних імперативів є для них пріоритетом, вони готові брати на себе відповідальність за прийняті рішення в процесі здійснення морального вибору, що сприяє скорішому вирішенню протиріч. Помірним є взаємозв'язок між показником «моральною обов'язковістю» (МО) та показником «автономія» (А) ($A=0,306$; $p \leq 0,01$). На підставі цього можна стверджувати, що система моральних цінностей молодого людини під впливом автономії актуалізує її здатність до самостійного, вільного вибору на основі дотримання нею головних принципів моралі. Високий ступінь взаємозв'язку констатовано між показником «моральна обов'язковість» (МО) та показником «справедливість» (SP) ($SP=0,478$; $p \leq 0,01$). Це свідчить, що в боротьбі мотивів, при вирішенні протиріччя отримав перевагу мотив, який ґрунтується на засадах справедливості та спрямований на виконання загальноприйнятих етичних норм, які визначають благополуччя інших людей.

Сильний взаємозв'язок виявлено між показниками «моральна обов'язковість» (МО) та «моральний вибір» (MV) ($MO=0,450$; $p \leq 0,01$). Це підтвердило те, що моральний обов'язок виступає психологічною детермінантою, актуалізуючи третій етап морального вибору – боротьбу мотивів. Значущість цієї моральної якості є свідченням того, що певна частина молодих людей дотримується норм моралі, ставляться з повагою до загальноприйнятих законів та правил суспільства. У складних ситуаціях вибору досліджувані ставлять акцент на обов'язковості, принциповості та справедливості, особливо яскраво вони це демонструють у складних життєвих ситуаціях.

Між показником «моральна вмотивованість» (ММ) та показником «автономія» (А) виявлено статистично значущий взаємозв'язок ($A=0,221$; $p\leq 0,05$). Вважаємо, що це пов'язано з формуванням нових мотивів поведінки на засадах свободи. Проте, юнаки та юнки іноді керуються думками та порадами близьких людей, ставлять їх потреби вище своїх, тому такі мотиви не можна вважати самостійними та правильними. В боротьбі мотивів вони можуть переважати над моральним обов'язком. Помірний взаємозв'язок отримано між показниками «моральна вмотивованість» (ММ) та «справедливість» (SP) ($SP=0,297$; $p\leq 0,01$). Це підтвердило факт того, що моральні мотиви молодих людей тісно співвідносяться з почуттям справедливості. Певно, що їм важливо, щоб майбутній вибір був здійснений на засадах рівності та узгодженості інтересів обох сторін у ситуації морального вибору.

Між показниками «моральна вмотивованість» (ММ) та «моральний вибір» (MV) констатовано помірний взаємозв'язок ($MM=0,330$; $p\leq 0,01$). Це утверджує нашу наукову позицію про те, що моральна вмотивованість особистості в юнацькому віці виступає детермінантою третього етапу морального вибору та є однією із суперечностей в процесі боротьби мотивів. Отже, моральна вмотивованість молоді може ґрунтуватися на підтримці довірливих взаємин з близькими людьми, на допомозі значущим дорослим (наставникам, керівникам) або ж це можуть бути мотиви, пов'язані із задоволенням власних потреб.

Зазначимо, що між показником «відповідальність» (V) та показником «автономія» (A) виявлено помірний взаємозв'язок ($A=0,368$; $p\leq 0,01$), що вказує на взаємообумовленість цих двох моральних цінностей. Це підтвердило наші передбачення, що дійсно моральним є те рішення, яке здійснене на засадах свободи та відповідальності. У процесі кореляційного аналізу було визначено високий ступінь взаємозв'язку між показниками «відповідальність» (V) та «справедливість» (SP) ($SP=0,578$; $p\leq 0,01$). Це

свідчить про те, що у процесі прийняття рішення молоді люди роблять акцент на рівності та повазі до потреб, інтересів інших людей. Адже юнаки та юнки несуть відповідальність за власні рішення і вони мають бути справедливими для всіх учасників складної, невизначеної, кризової ситуації, особливо, в умовах воєнних дій.

Найбільша висота взаємозв'язку спостерігається за показниками «відповідальність» (V) та «моральний вибір» (MV) ($V=0,581$; $p\leq 0,01$), що доводить детермінацію цією цінністю четвертого етапу морального вибору – прийняття рішення. Завдяки відповідальності особистість осмислює власні моральні цінності та обрані нею мотиви, відчуває моральну правоту. Оскільки молода людина відчуває впевненість у своєму рішенні, вона повністю несе відповідальність за свої подальші дії та їх наслідки.

Між показниками «автономія» (A) та «справедливість» (SP) виявлено сильний взаємозв'язок ($SP=0,448$; $p\leq 0,01$). Це вказує на те, що завдяки свободі, ця категорія юнаків та дівчат усвідомлюють власні бажання, розрізняють добро та зло, готові діяти справедливо, незалежно від обставин, та здійснювати доцільний вибір.

Високий ступінь взаємозв'язку мають такі показники як «автономія» (A) та «моральний вибір» (MV) ($A=0,535$; $p\leq 0,01$). Це можна трактувати як результат вільного та самостійного вибору особистості. Ґрунтуючись на засадах свободи, цей контингент молодих людей може здійснювати вибір з-поміж двох альтернатив, що зберігає при цьому автономію особистості. Таким чином, ми відмічаємо, що свобода дає можливість усвідомлювати власні бажання, орієнтуватися на свої моральні цінності, усвідомлювати наслідки власних рішень та діяти відповідально.

Помірний взаємозв'язок констатовано між показниками «справедливість» (SP) та «моральний вибір» (MV) ($SP=0,373$; $p\leq 0,01$). За висотою цього зв'язку ми відзначили, що справедливість причинно обумовлює шостий етап морального вибору – моральну саморегуляцію

поведінки. Отже, справедливість допомагає осмислити вибір молодій людині та підтвердити для себе та інших моральність власних вчинків, адже важливо, щоб вибір здійснювався на засадах рівності та поваги до цінностей інших учасників моральної ситуації.

Таким чином, за допомогою методів математичної статистики нам вдалося підтвердити наші передбачення щодо взаємозв'язку між психологічними детермінантами морального вибору та етапами його здійснення. Найбільшу висоту взаємозв'язку ми спостерігали між відповідальністю та справедливістю; автономією та справедливістю; моральним обов'язком та справедливістю; а також між етапом прийняття рішення та відповідальністю; етапом боротьба мотивів та моральним обов'язком; етапом власне моральний вибір та автономією. Вищезазначене підтвердило, що особистості юнацького віку важливо розвивати систему моральних цінностей, яка дозволить глибоко осмислювати різноманітні складні життєві ситуації, зокрема й ситуацію морального вибору. На основі цього вони будуть компетентно приймати моральні рішення, здійснювати самостійний вибір та прогнозувати його наслідки. Вважаємо, що молоді люди, які дотримуються моральних імперативів спрямовують свою поведінку на виконання морального обов'язку та несуть відповідальність за власну діяльність на засадах свободи та справедливості.

Помірні взаємозв'язки виявлено між такими показниками як: гідність та совість; гідність – автономія; емпатія – моральна мотивація; емпатія – справедливість; моральний обов'язок – автономія; моральна вмотивованість – справедливість; відповідальність – автономія, а також між моральним вибором та емпатією, моральною мотивацією, справедливістю. Така сила взаємозв'язків свідчить про те, що моральні цінності, як детермінанти, перебувають у процесі становлення, водночас деякі з них причинно обумовлюють ціннісний вибір особистості юнацького віку. Це також підтвердило їх вплив на визначені нами етапи здійснення морального

вибору.

Трохи слабші, але значущі зв'язки констатовано між такими показниками як гідність – моральний обов'язок; совість – автономія; моральна вмотивованість – автономія та добродесність – моральний вибір. Це підкреслило те, що система моральних поглядів не є стійкою й перебуває в процесі трансформації, особливо, в контексті емоційної сфери та поведінки, Вважаємо, що важливо підсилювати силу взаємозв'язків між цими детермінантами вибору для підвищення здатності рефлексувати власні моральні цінності, приймати самостійні рішення та здійснювати вибір на засадах рівності, на благо іншим та собі.

Висновки до другого розділу

Психодіагностичні методики, які були підібрані та апробовані в ході емпіричного дослідження дозволили нам прослідкувати особливості впливу психологічних детермінант на здійснення морального вибору в юнацькому віці. На основі виокремлених у теоретичному дослідженні моральних цінностей молодих людей, таких як гідність, совість, емпатія, добродесність, моральний обов'язок, моральна вмотивованість, відповідальність, свобода та справедливість, ми змогли виокремити рівні усвідомлення юнаками та юнками цих понять та визначити особливості їх застосування у складних ситуаціях вибору.

За результатами констатувального експерименту було обґрунтовано рівні (високий, середній та низький) та критерії (моральна рефлексія, почуття відповідальності, моральна саморегуляція) морального вибору особистості юнацького віку. Таким чином, молодим людям із *високим рівнем морального вибору* притаманна розвинена система моральних цінностей, глибокий рівень осмислення складних ситуацій вибору, сформоване емоційно – ціннісне ставлення до інших людей, рефлексивність поведінки, здатність до прорахунку наслідків власної діяльності, повне

усвідомлення відповідальності за прийняті самостійні рішення та справедлива оцінка здійсненого морального вибору. Юнаки та юнки, що мають *середній рівень морального вибору* усвідомлюють ситуацію морального вибору, здатні до рефлексії моральних цінностей, хоча інколи у них виникають труднощі з прогнозуванням наслідків своєї поведінки, вони доволі відповідальні, приймають самостійні рішення, проте час від часу вони можуть зважати на думку близьких людей, що виявляється у їх моральній вмотивованості та впливає на вибір, справедливі. *Низький рівень морального вибору* спостерігається у молодих людей, які частково здатні усвідомити ситуацію морального вибору, зрідка можуть вдаватися до аналізу моральних цінностей інших людей, виявляти емпатію та справедливість у своїх рішеннях, лише час від часу беруть на себе відповідальність, тому їхній вибір часто залежить від оточуючих, їм складно прораховувати наслідки власної поведінки та надавати оцінку своїм вчинкам.

В ході емпіричного дослідження було визначено, що психологічні детермінанти морального вибору в певній частині респондентів юнацького віку знаходяться на етапі трансформації. Крім того, вибір молодих людей в цей період залежить також від емоційно-ціннісного ставлення, обставин складної ситуації, яка часто визначає спрямованість особистості або ж посилює чи пригнічує дію психологічних детермінант в процесі здійснення морального вибору.

За результатами проведеного кореляційного аналізу було встановлено силу взаємозв'язків між психологічними детермінантами та кожним етапом морального вибору особистості юнацького віку. Ми можемо відзначити, що у молодих людей міцність та значна висота взаємозв'язків залежить від розвитку їх моральної свідомості, сформованості ієрархії цінностей, вміння інтегрувати моральні знання у свій новий досвід. За деякими показниками як, наприклад, гідність –

моральний обов'язок; совість – автономія; моральна вмотивованість – автономія та добродесність – моральний вибір, констатовано слабкі взаємозв'язки, що свідчить про їх недостатню розвиненість. Тому, розвиток цих моральних цінностей потребує особливої уваги психологів та педагогів.

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВПЛИВУ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ НА ЗДІЙСНЕННЯ МОРАЛЬНОГО ВИБОРУ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

3.1. Психологічна розвивальна програма актуалізації психологічних детермінант морального вибору в юнацькому віці.

Процес здійснення морального вибору відбувається по-різному в кожної людини та залежить від багатьох детермінант, які ми обґрунтували у теоретичній частині нашого дослідження. В процесі констатувального експерименту достовірно підтверджено на основі методів математичної статистики надійність визначених психологічних детермінант. Крім того, встановлені кореляційних зв'язки допомогли визначити, що психологічна розвивальна програма має бути спрямована на розвиток таких детермінант як гідність, совість, добродієність, свобода, моральна вмотивованість та моральний обов'язок. Низькі показники за цими параметрами пов'язані, на нашу думку, з труднощами в особистісному та духовному становленні юнаків та дівчат, впливом соціо-культурних факторів, міжособистісним спілкуванням та іншими внутрішньоособистісними проблемами.

Вирішення вищезазначених проблем молодим людям частково вдається подолати деякими віковими особливостями, як наприклад, прагнення до близьких стосунків, любові та дружби. В юнацькому віці більшості молодих людей властиві активна життєва позиція та щирість, за рахунок яких частково нівелюються егоїстичні вияви, які можуть шкодити міжособистісному спілкуванню та рефлексії моральної ситуації.

Грунтуючись на досвіді багатьох фахівців психолого-консультативної роботи, важливо підкреслити, що сучасна молодь має ряд актуальних для неї внутрішньоособистісних та міжособистісних проблем, що впливають на процес морального становлення в юнацькому віці та позначається на їх

моральному виборі. До таких проблем можна віднести: дитячо-батьківські взаємини (сепарація від батьків, боротьба за власні кордони, за повагу до себе як дорослого); часткова недовіра дорослим; лібералізація моральних цінностей, розуміння того, що вони не абсолютні, а мають відносні; самотність (не достатня розвиненість комунікативних навичок, відсутність взаєморозуміння з оточуючими, ізолюваність у групі, замкнутість); мобінг чи булінг, які породжують жорстокість у групах внаслідок чого відбувається приниження людської гідності, порушення особистісних кордонів тощо; проблема любові (не взаємне кохання, надання переваги фізичному потягу ніж духовному, втрата цінності цнотливості, доброчесності); актуальні питання статевої ідентифікації, статевої ролі їх перекрученість; проблема часткової неорганізованості, самовизначеності (вияви імпульсивності, безвідповідальності, пасивність у виборі професії, невмотивованість). Вищезазначене має безпосередній вплив на розвиток моральної свідомості особистості, яка має володіти всіма необхідними моральними чеснотами й здійснювати самостійний, справедливий та відповідальний моральний вибір.

Отже, для того, щоб моральний розвиток особистості відбувався гармонійно і вона могла здійснювати усвідомлений моральний вибір потрібно правильно поставити акценти і формувати конструктивний моральний світогляд молодій людині. Для цього важливо залучати до процесу виховання і розвитку моральних цінностей юнаків та дівчат все їх найближче оточення (батьків, педагогів, психологів), які будуть здійснювати необхідний психологічний вплив з повагою та повним прийняттям особистості молодих людей.

До актуальних *завдань*, що лежать в основі занять спрямованих на розвиток психологічних детермінант морального вибору можна віднести такі:

- ◆ проведення методологічних семінарів («Розвиток особистісної та етичної рефлексії молоді», «Свобода дії, свобода вибору, свобода волі», «Честь і гідність людини» тощо), метою яких були розширення розуміння моральних цінностей та їх вплив на моральний вибір юнаків та дівчат;
- ◆ організація та проведення дискусій, метою яких є обговорення висловів різних філософів на моральну тематику («Зробити людей добродішними можна тільки за допомогою хороших законів. Все мистецтво законодавця полягає в тому, щоб змусити людей бути справедливими один до одного, спираючись на їх любов до себе самих. Реформу моралі треба почати з реформи законів» (К. Гельвецій)), «Люди завжди роблять те, що вони вибирають, але не завжди вибирають те, що вони хочуть» (народна мудрість) тощо);
- ◆ реалізація індивідуальних консультацій та групових бесід з метою надання інформації щодо способів вирішення моральних дилем, розширення моральних знань та розуміння власних моральних цінностей;
- ◆ розв'язання етичних завдань, що спрямовані на отримання та засвоєння морального досвіду («Мораль необхідна суспільству, а що вона дає людині?», «Чи кожна людина, яка знає норми моралі є взірцем моральності?», Чи може свобода дії служити достатньою підставою для обґрунтування відповідальності людини за вчинене? Аргументуйте Вашу точку зору» тощо) [18];
- ◆ перегляд та обговорення кінофільмів, що сприяли актуалізації ціннісного ставлення до себе та інших («Дівчинка, що пробуджує совість» дат. Skammerens datter, реж. К. Кайнц, 2015 р., «Самсара» реж. Рон Фріке, 2011 р. тощо).

Теоретичний аналіз наукових доробків вчених та результати емпіричного дослідження показали, що в процесі формувального експерименту найоптимальнішим буде використання особистісно орієнтованого підходу. Орієнтуючись на наукові позиції І.Д. Беґа, беремо за основу принципи особистісно орієнтованого виховання, завдяки яким, в ході реалізації психологічної розвивальної програми, будуть актуалізуватися в свідомості юнаків та юнок певні морально-духовні цінності, свобода вибору, утвердження цінності людської особистості, її гідності, доброчесності, активізуватися здібності примати відповідальні та самостійні рішення, які забезпечать моральне та особистісне зростання.

Основними положеннями особистісно орієнтованого виховання спрямованого на здійснення морального вибору в юнацькому віці стали:

- актуалізація емоційно-ціннісного ставлення до себе та до інших, завдяки розвитку здатності до моральної рефлексії;
- удосконалення системи моральних знань та їх трансформація у моральні принципи та переконання;
- усвідомлення власних моральних цінностей, їх переосмислення;
- виховання здатності до емоційного контролю та регуляції;
- удосконалення моральної саморегуляції поведінки;
- усвідомлення юнаками та юнками власних потреб та мотивів поведінки, які забезпечують їм активну життєву позицію та прагнення до саморозвитку.

Важливо також підкреслити, що саме морально-духовна сфера особистості виступає підґрунтям для всебічного, гармонійного становлення особистості та укріплення її психологічного здоров'я.

На основі якісних показників нашого дослідження щодо впливу психологічних детермінант на здійснення морального вибору в юнацькому

віці, нами було розроблено психологічну розвивальну програму, що була спрямована на розвиток моральних цінностей та здібностей до прогнозування та вирішення складних моральних ситуацій вибору.

Програма тренінгу «Актуалізація психологічних детермінант морального вибору в юнацькому віці» включала 16 занять по 80 хвилин (див. Додаток Р).

Метою тренінгу було розкриття сутності моральних цінностей у духовному житті юнаків та дівчат, розвиток рефлексії власних цінностей, вміння вирішувати складні ситуації вибору, допомога молодим людям у подоланні негативних тенденцій, які виникають в процесі особистісного та морального становлення.

Спираючись на наукові праці таких вчених як І.Д. Бех, І.С. Булах, Н.Ю.Журавльова, Л.В. Помиткіна, О.А. Ляшенко, Н.В. Павлик, Л.М. Сокол, Л.В. Клочек, О.М. Молчанова та ін. нами було розроблено та апробовано психологічну розвивальну програму спрямовану на активізацію процесу здійснення морального вибору, застосовуючи ідеї особистісно орієнтованого виховання. Ми визначили деякі *принципи* взаємодії тренера (психолога, педагога) та учасників виховного процесу, які лягли в основу програми:

- створення сприятливої, позитивної атмосфери для встановлення відкритих, довірливих взаємин у навчальній групі;
- застосування різних складних моральних ситуацій та формування здатності приймати правильні рішення, завдяки моральним цінностям;
- активізація морального досвіду юнаків та дівчат із подальшим засвоєнням моральних знань, що буде емоційно підкріплене;
- розвиток міжособистісних взаємин з іншими людьми, внаслідок посилення виховного впливу на їх моральні цінності, такі як

сумління, гідність, доброчесність, свобода, відповідальність та справедливість;

- дотримання позиції рівності між учасниками виховного процесу та повага до молодих людей як до зростаючої особистості.

Всі заняття психологічного тренінгу, що включала в себе розвивальна програма, було умовно розділено на чотири блоки, кожен із яких мав свої завдання.

Перший блок був спрямований на підвищення рівня моральних знань молоді щодо таких понять як гідність та совість, оскільки ці показники мали слабкі кореляційні взаємозв'язки, вони потребували переосмислення та детального вивчення; сформувані ціннісне ставлення до себе та інших; поважати вибір інших людей; здійснювати аналіз моральних цінностей. Юнаки та дівчата мали можливість усвідомити значення власної гідності, навчилися виявляти совісність у ставленні до інших людей, рефлексувати власні моральні цінності та цінності інших людей, транслювати позитивне емоційно-ціннісне ставлення до групи.

Завдання *другого блоку* наступні: покращити навички міжособистісної взаємодії; сформувані у юнаків та дівчат знання щодо ефективності застосування моральних цінностей для здійснення морального вибору; покращити розуміння поняття доброчесність, навчитися виявляти її у міжособистісних взаємодіях; оволодіти сумлінністю; підвищити моральну мотивацію юнаків та юнок. Молоді люди навчилися виокремлювати мотиви поведінки та спрямовувати її на реалізацію власних моральних рішень. Ці хлопці та дівчата вирішували та аналізували складні ситуації, які допомогли їм усвідомити важливе значення доброчесності в процесі здійснення морального вибору та побудові довірливих відносин з оточуючими.

Третій блок містив такі завдання: навчитися брати відповідальність

за свої рішення та прогнозувати наслідки своєї діяльності; усвідомлювати власний вибір та здійснювати його на засадах свободи та справедливості; активізувати позитивне ставлення до моральних імперативів; навчитися акцентувати увагу на дотриманні морального обов'язку при вирішенні складних ситуацій. Молоді люди в ході виконання завдань цього блоку, навчилися розв'язували різні етичні завдання, робити самостійний та усвідомлений вибір, відстоювати власну позицію, дотримуючись морального обов'язку.

Завдання *четвертого блоку* були необхідні для покращення здатності вирішувати моральні дилеми; переоцінки власних моральних цінностей; розвиток умінь переносити у свій моральний досвід знання, які молоді люди отримували у процесі вирішення складних життєвих ситуацій. Юнаки та дівчата навчилися здійснювати не тільки моральний вибір, але й особистісний та професійний, що значно полегшує процес досягнення їх життєвих цілей. Завдання тренінгу допомогли молодим людям усвідомити власну цінність, навчитися поважати гідність іншої людини та вибудовувати конструктивні взаємини з людьми, а також вирішення моральних дилем дало можливість збагатити свій моральний досвід та здійснювати самостійний вибір, нести за нього відповідальність; навчилися прогнозувати наслідки свого вибору та надавати оцінку власним діям завдяки моральній саморегуляції поведінки.

Кожен із вищезазначених блоків містив по чотири заняття. Перше заняття розпочиналося із завдання, що було спрямоване на знайомство учасників, встановлення правил взаємодії у групі та створення довірливої, позитивної атмосфери між учасниками тренінгу. Також було одне (останнє) завдання метою якого було рефлексія, підведення підсумків тренінгової програми, осмислення змін, які відбулися в процесі групової роботи та передбачення застосування нових знань під час здійснення морального вибору у майбутньому.

Розвивальні заняття були побудовані із декількох *частин*:

1. *Вступна* – вправи, які дозволяли учасникам привітатися між собою; обговорити моменти, які хвилювали їх з минулого заняття; налаштування на конструктивний діалог та комфортну робочу атмосферу; актуалізація нової теми.
2. *Основна* – спрямована на виконання різних психологічних вправ відповідно до теми заняття, що містили групову роботу, перегляди тематичних фільмів, роботу в міні-групах, індивідуальну роботу, психогімнастичні вправи, вирішення етичних дилем, прослуховування та подальше обговорення міні-лекцій та інші завдання.
3. *Заклучна* – підведення підсумків заняття, рефлексія власних переживань, висловлення побажань та зауважень тощо.

Для повноти розкриття загальної структури та змісту програми тренінгових занять, ми наведемо декілька з них у приклад.

Заняття № 3. Розвиток ціннісного ставлення до себе та інших людей.

Час проведення: 80 хв.

Мета: сприяти розвитку совісті, відповідальності, справедливості; формувати усвідомлене ставлення та визнання власних помилок; прививати здатність до рефлексії своїх моральних цінностей, вчинків тощо.

Вступна частина.

Вправа «Коло». Учні (студенти) по колу відповідають на питання: «Як ви розумієте поняття совість? Як часто ви відчуваєте сором/провину?»

Основна частина.

Дискусії на моральну тематику: «Морально-духовне самовдосконалення»; «Совість як важлива моральна цінність».

Вправа «Значення емоційних переживань для розвитку особистості». Ведучий знайомить учасників групи з визначенням 10

базових емоцій, що мають самостійне значення: цікавість, радість, печаль, гнів, відраза, презирство, страх, сором, провина, здивування. Розповідає про сутність і функції кожної з детальним описом особливостей їх переживання. Учасники мають перед собою роздруковану брошуру з детальним описом даної теми. Після дискусії на тему розпізнання та особливостей переживання емоцій та почуттів, учасникам тренінгу пропонується намалювати на одному аркуші свій актуальний стан, а на іншому емоцію, що переживається в житті найчастіше. Питання для обговорення: Що нового ви дізналися про емоції та почуття? Для чого необхідні емоції та почуття? Яким чином змінилось Ваше ставлення до них? [17].

Вправа «Аналіз ситуацій з моральним контекстом». Учасникам пропонується пригадати складну ситуацію із свого власного життя, де вони відчували провину або сором. Її необхідно записати на папері. Всі папери перемішуються між собою. Учасники по черзі беруть папери із описаними у них ситуаціями. По колу кожен зачитує ситуацію, яка випала і проговорює в чому в даній ситуації присутня совість, і яким чином можна вирішити цю ситуацію, покладаючись на почуття совісті. Потім до обговорення приєднується група. І так по колу. Після виконання вправи учасники обговорюють: Чи легко було написати власну складну моральну ситуацію? Які почуття у Вас викликало обговорення ситуацій інших учасників? Які почуття з'явилися при аналізі власної ситуації? Які здобутки після виконання вправи бачите для себе?

Вправа «Проблемна ситуація». Учасники прослуховують складні моральні ситуації після чого, слідує їх обговорення, завдяки чому в учасників відбувається фіксація в пам'яті нового досвіду.

Ситуація 1: Жінка пережила клінічну смерть, довго боролася з хворобою і після того, як одужала, вирішила поділитися своїм досвідом з іншими людьми, написавши книгу та започаткувавши тренінговий курс, щоб підтримати людей, які знаходяться у схожих, складних життєвих

обставинах. Це стало справою її життя. Вона була впевнена у своїх добрих намірах, гадала, що все робить правильно, поки одного разу їй не написала жінка (читачка) і звернулася з такими словами: «Невже ви хочете брати кошти із таких хворих людей? Як Вам вдається жити самій із собою? Вам повинно бути соромно!». Після цього жінка замислилася над ситуацією і повинна була визначитися як їй вчинити, не проводити курс і не ділитися знаннями через почуття провини або проводити курс, допомагаючи людям і брати за свою роботу оплату, оскільки це її ресурс для існування. Як правильно вчинити у такій ситуації? Щоб запропонували ви?

Ситуація 2: Багато молодих людей з початком повномасштабного вторгнення зіштовхнулися з такою дилемою як: «Займатися своїми потребами та забезпеченням своєї безпеки чи зайнятися допомогою іншим: волонтерство, піти в тероборону, в армію».

Ситуація 3: Одного разу, дівчина стала свідком випадку, що стався з гуманітарною допомогою, яку надсилають з інших країн в Україну. «Багато допомоги є внутрішнім переселенцям, які можуть підійти в певні місця і отримати необхідні речі, але я особисто була свідком того, як місцеві жителі приходили і отримували допомогу, під виглядом біженців. А певна частина місцевих жителів її не отримувала. Ось тут, на мій погляд, добре проявляється моральний вибір - поступитися чимось і діяти по совісті або отримати бажане всупереч певним нормам». Поясніть своє бачення цієї ситуації. Як на вашу думку потрібно вчинити? Який вибір зробили б ви? [64].

Заклучна частина.

Вправа «Компліменти і вдячність». Використовуйте будь-яку нагоду, щоб сказати людині щось приємне про неї чи її вчинки. Покажіть це посмішкою, очима. Головне, щоб це було щиро.

Вправа «Підведення підсумків». Учасникам тренінгу пропонується висловити свій актуальний емоційний стан, а також відповісти на питання:

що я отримав від цього заняття? Що було для мене відкриттям? Що мене здивувало, нашттовхнуло на подальші роздуми? З яким почуттям закінчую тренінгове заняття?

Заняття № 12. Почуття морального обов'язку як мотив вибору.

Час проведення: 80 хв.

Вступна частина. Привітання. Вправа «Сліпий та поводитир»

Мета: встановлення довіри між учасниками заняття.

Хід проведення: Учасники поділяються на пари. Один у парі грає роль «сліпця», а другий – «поводиря». «Сліпець» закриває очі, «поводир» бере його за руку і водить за собою. Вправа продовжується 5 хвилин, після чого партнери міняються ролями.

Обговорення після завершення завдання: «Як себе почували, коли були «сліпцем»?», «Як себе почували, коли були «поводирем»?»

Основна частина. Гра «Відгадай почуття».

Один з учасників виходить на «сцену» і демонструє певне почуття, яке спало йому на думку. Інший учасник намагається його відгадати, а інші допомагають йому в цьому.

Гра має на меті розвиток швидкості в прийнятті рішень та посилює емпатійність.

Ситуація «Випадок з медичної практики».

В однієї жінки була важка невиліковна форма раку. Доктор Джефферсон знав, що їй залишилося жити 6 місяців. Вона страждала від жахливого болю і була такою слабкою, що достатня доза морфію дозволила б їй умерти скоріше. Вона марила, але в спокійні періоди просила доктора дати їй достатньо морфію, щоб припинити страждання і спокійно померти. Хоча доктор Джефферсон знає, що вбивство з милосердя є протизаконним, він усе ж думає виконати її прохання. Запитання для обговорення:

1. Чи повинен доктор Джефферсон дати жінці ліки, від яких вона б померла? Чому?

2. Чи має право жінка сама прийняти остаточне рішення? Чому так або ні?

3. Жінка є заміжньою. Чи повинен її чоловік втручатися в рішення? Чому?

4. Що повинен би зробити хороший чоловік у цій ситуації? Чому?

5. Чи має людина обов'язок або зобов'язання жити, коли вона саме того не хоче, а прагне самогубства?

6. Чи має доктор Джефферсон обов'язок або зобов'язання зробити ліки доступними для жінки? Чому?

7. Коли домашня тварина важко поранена й умирає, її вбивають, щоб позбавити болю. Чи можна застосовувати цю процедуру в ситуації з хворою людиною? Чому?

8. Для доктора є протизаконним дати жінці ліки. Чи є це й морально недобрим? Чому?

9. Взагалі, чи повинні люди робити все, що вони можуть, щоб підкорятися закону? Чому?

10. Як це застосувати до того, що повинен був би зробити д-р Джефферсон?

11. Обмірковуючи дилему, щоб ви сказали про найвідповідальніший вчинок, який зробив би д-р Джефферсон? Чому?

Аналізуючи свою згоду або незгоду з описаними в цій та наступних ситуаціях вчинками, учасники тренінгу мають враховувати, що з етичної точки зору вчинок являє собою досить складне явище, оскільки, на відміну від дії, він розглядається в сукупності з попередньою і наступною діяльністю моральної свідомості. [78].

Групова дискусія. Групова дискусія починається із заслуховування позицій кожної пари учасників тренінгу щодо їх згоди або незгоди із вчинками, що описані у тексті ситуації. Обговорення слід проводити з кожного запитання окремо.

Творче завдання. Після завершення дискусії групі пропонується для роботи в парах прийняття етичного рішення в ситуації, яка безпосередньо пов'язана з організацією, де вони працюють, або є актуальною для більшості учасників тренінгу. Основними кроками прийняття етичного рішення є наступні [18]:

Крок 1. Розпізнати й пояснити дилему.

Крок 2. Одержати всі можливі факти.

Крок 3. Перелічити всі можливі варіанти вибору.

Крок 4. Перевірити кожен варіант, ставлячи три запитання: а) «Це законно?»; б) «Це правильно?»; в) «Це корисно?»

Крок 5. Ухвалити рішення.

Крок 6. Двічі перевірити рішення, ставлячи два запитання: а) «Як я почуватимусь, якщо про моє рішення довідається моя родина?» б) «Як я почуватимусь, якщо про моє рішення повідомлять у місцевій пресі?»

Крок 7. Почати діяти.

Заключна частина.

Учасникам пропонується згадати сьогоднішню роботу в групі і продовжити наступні фрази: «Я зрозумів, що ...; Мене здивувало ...; Я відчув ...; Думаю ...; Сьогодні мене дратувало ...; Мені дуже сподобалося...». Тренер має зробити акцент на вмінні відмічати особливості свого настрою, своєї поведінки та їхній вплив на міжособистісну взаємодію з іншими учасниками.

Таким чином, розроблена програма психологічного розвивального тренінгу спрямована на актуалізацію психологічних детермінант морального вибору в юнацькому віці була зосереджена на переосмисленні та рефлексії моральних цінностей, усвідомлення складної ситуації вибору та активацію моральної саморегуляції. Розуміння власних моральних цінностей та вміння розпізнавати їх в інших людях, а також добродіє, гідне ставлення до них породжує прийняття морального рішення на засадах

рівності та забезпечує здійснення самостійного та відповідального рішення. Практичне вдосконалення вищезазначених показників сприяло розвитку досліджуваного феномена. Результати формувального експерименту презентовані у наступному підрозділі.

3.2. Динаміка впливу психологічних детермінант на етапи морального вибору досліджуваних експериментальної та контрольної груп.

Формувальний експеримент проводився на базі Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Участь у цьому дослідженні взяли всього 62 студенти перших та четвертих курсів: 30 респондент – контрольна група, 32 – експериментальна.

Результати формувального експерименту довели свою ефективність, на що вказує позитивна динаміка впливу психологічних детермінант на етапи морального вибору особистості юнацького віку. Вони презентовані нижче (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1.

Динаміка впливу психологічних детермінант на етапи морального вибору особистості юнацького віку

n=62

<i>Психологічні детермінанти</i>	<i>Рівні</i>	<i>Контрольна група (%) ,n=30</i>		<i>Експериментальна група (%) , n=32</i>	
		<i>До ФЕ</i>	<i>Після ФЕ</i>	<i>До ФЕ</i>	<i>Після ФЕ</i>
Гідність	Високий	33,16	34,08	34,16	38,17
	Середній	54,23	53,95	53,21	57,61
	Низький	12,61	11,97	12,63	4,22
Совість	Високий	37,59	37,85	37,59	42,51
	Середній	54,37	55,04	54,37	56,33

	Низький	8,04	7,11	8,04	1,16
Емпатія	Високий	40,89	41,02	40,89	42,37
	Середній	47,16	47,23	47,16	54,65
	Низький	11,95	11,75	11,95	2,98
Доброчесність	Високий	28,76	29,15	28,76	35,21
	Середній	53,71	54,06	53,71	58,41
	Низький	17,53	16,79	17,53	6,38
Моральна обов'язковість	Високий	24,13	24,56	24,13	34,47
	Середній	44,24	45,12	44,24	54,18
	Низький	31,63	30,32	31,63	11,35
Моральна вмотивованість	Високий	35,12	35,77	35,12	41,28
	Середній	55,83	56,02	55,83	52,55
	Низький	9,05	8,21	9,05	6,17
Відповідальність	Високий	27,77	27,94	27,77	32,15
	Середній	52,72	53,15	52,72	58,07
	Низький	19,51	18,91	19,51	9,78
Свобода вибору	Високий	20,74	21,65	20,74	34,28
	Середній	59,12	59,23	59,12	54,05
	Низький	20,14	19,12	20,14	11,67
Справедливість	Високий	37,24	37,84	37,24	42,71
	Середній	55,35	55,73	55,35	53,17
	Низький	7,41	6,43	7,41	4,12

За результатами формувального експерименту констатуємо підвищення показників *високого рівня* виявів почуття *гідності* особистості юнацького віку в експериментальній групі на 4 % (з 34,16% до 38,17%). Зауважимо, що в такому випадку завдання тренінгу, що були спрямовані на посилення почуття гідності довели свою ефективність. Такі юнаки та

дівчата усвідомлюють необхідність вияву власних моральних цінностей для розуміння складної ситуації вибору. Крім того, посилення впливу гідності на процес осмислення ситуації морального вибору відбулося і в респондентів, що мають *середні показники*. Вони також зросли на 4% (з 53,21% до 57,61%), що свідчить про підвищення почуття власної гідності та поваги до почуттів інших людей, що допомагає зрозуміти та розібратися з особливостями певної життєвої ситуації. Пониження показників *низького рівня* зафіксовано майже на 9% (з 12,63% до 4,22%). Це певною мірою вказує на ефективність проведеного тренінгу та разом з тим, залишає перспективи для подальшої роботи [63].

Важливо зауважити, що оскільки під час експерименту в контрольній групі не відбулося суттєвих змін, ці кількісні дані ми не будемо враховувати у якісному аналізі.

Варто відзначити, що *високі показники* розвитку совісті у досліджуваних юнацького віку підвищилися майже на 5% (з 37,59% до 42,51%). Тож можна стверджувати, що завдяки конкретним завданням ми змогли спрямувати юнаків та дівчат на розвиток совісності, яка є важливою моральною цінністю на етапі усвідомлення ситуації морального вибору. *Середній рівень* збільшився з 54,37% до 56,33%, що вказує на здатність розуміти почуття інших людей та враховувати їх в процесі осмислення складної ситуації. Кількість досліджуваних із *низьким рівнем* вияву совісті знизилася майже на 7% (з 8,04% до 1,16%) за рахунок перерозподілу учасників формувального експерименту між високим та середнім рівнями. Ці показники зменшилися за рахунок зацікавленості юнаків та дівчат у засвоєнні нових моральних знань та розвитку моральних цінностей.

У таблиці 3.1, показники *високого рівня вияву емпатії* у юнаків та юнок піднялися на 2% (з 40,89% до 42,37%). Для цих досліджуваних важливий емоційний стан інших людей, вони аналізують власні моральні цінності та цінності інших, щоб дати відповідну реакцію на певну ситуацію.

Це допомагає встановити довірливі взаємини та підвищує усвідомленість переживань таких молодих людей. Зазначимо, що кількість респондентів із *середнім рівнем вияву емпатії* зросла на 7,5% (з 47,16% до 54,65%). Такі юнаки та дівчата поки що не здатні розуміти переживання іншого та глибоко аналізувати їх моральні цінності, проте вони намагаються розпізнавати цінності та прагнення інших людей. Відзначимо, зменшення показників *низького рівня емпатії* з 11,95% до 2,98%, що доводить результативність проведених занять тренінгу. Таким чином, кількість досліджуваних, яким лише зрідка вдається виявляти емпатійність та якісно здійснювати аналіз моральних цінностей інших значно знизилася.

Як видно з презентованих кількісних даних, у юнаків та юнок відбулися зміни на *високому рівні вияву доброчесності* з 28,76% показники підвищилися до 35,21%. Це вказує на ефективність поставлених завдань. Нам вдалося спрямувати їх на розвиток доброчесності, завдяки якій хлопці та дівчата можуть успішно аналізувати моральні цінності людей і таким чином забезпечувати побудову конструктивних відносин з оточуючими. Ті ж самі зміни можемо відмітити і в показниках *середнього рівня вияву доброчесності*, які піднялися майже на 5% (з 53,71% до 58,41%), хоча ці молоді люди мають незначні труднощі у трансляції гідності, емпатійності та доброчесності в ситуаціях вибору. Цей показник збільшився за рахунок зменшення кількості досліджуваних з *низьким рівнем вияву доброчесності* з 17,53% стало тільки 6,38%. Такі юнаки та дівчата все ще не часто демонструють доброчесність, повагу, рівність у ставленні до інших людей, що заважає їм рефлексувати як власні моральні цінності, так і цінності інших учасників складної ситуації.

Відмічаємо значне підвищення показників *високого рівня усвідомлення та реалізації морального обов'язку* на 10% (з 24,13% до 34,47%), що свідчить про ефективність вирішення етичних завдань, які були представлені у тренінговій програмі. Завдання дали змогу, засвоїти новий

моральний досвід та навчитися застосовувати його у складних ситуаціях для вирішення моральних протиріч. Збільшилася кількість досліджуваних також із *середнім рівнем* з 44,24% на 54,18%, що є чудовим результатом і дозволяє стверджувати про активізацію здібностей, які спрямовані на виконання морально обов'язку. Він служить мотивом поведінки особистості в процесі боротьби мотивів. Показники *низького рівня* стали нижче на 20% (з 31,63 до 11,35%). У таких юнаків та юнок змінилися деякі моральні переконання та посилилося відчуття морального обов'язку. Проте, іншій частині досліджуваних ще бракує моральних знань та необхідний розвиток таких моральних цінностей як відповідальність, справедливість, емпатія тощо [62].

Кількісні дані таблиці 3.1, вказують на збільшення *високого рівня моральної вмотивованості* серед досліджуваних на 6% (з 35,12% до 41,28%). Це підтверджує, що використання завдань тренінгу допомогли підвищити вмотивованість молодих людей, яка є важливим мотивом морального вибору в юнацькому віці. Крім того, констатуємо зниження показників *середнього рівня* з 55,83% до 52,55%, такі досліджувані відмітили, що для них важливим мотивом є гарні взаємини з близькими людьми, вони намагаються бути справедливими у ставленні до цих людей. Тому їм не завжди вдається діяти у власних інтересах. Дещо знизилися показники *низького рівня моральної вмотивованості* з 9,05% до 6,17%. Таким молодим людям все ще складно орієнтуватися на моральні мотиви поведінки, тому необхідно продовжувати виконувати завдання тренінгу, щоб посилити мотивацію та активувати переосмислення моральних цінностей, оскільки це має безпосередній вплив на процес вирішення протиріч.

Констатуємо, що *високий рівень відповідальності* збільшився на 4% (з 27,77% до 32,15%). Такі юнаки та юнки виявляють відповідальність в процесі прийняття рішення, що допомагає їм вибудовувати конструктивні

взаємини з іншими людьми, спокійніше ставитися до складних життєвих ситуацій та усвідомлювати наслідки своїх майбутніх дій. Кількісні дані, що відображають *середній рівень відповідальності* підвищилися на 5% (з 52,72% до 58,07%), з чого можна зробити висновок про активізацію почуття відповідальності в молодих людей, що супроводжує процес прийняття рішення, завдяки вирішенню етичних завдань. *Низький рівень* знизився майже на 10% (з 19,51% до 9,78%), що вказує на ефективність формувального експерименту. Такі досліджувані відмічають бажання далі працювати за програмою тренінгу та підвищувати показники відповідальності та опановувати нові здібності, які допоможуть приймати правильні рішення.

Результати формувального експерименту свідчать про підвищення показників *високого рівня вияву автономності* серед досліджуваних юнацького віку на 13,5% (з 20,74% до 34,28%). Це підтверджує дієвість нашого тренінгу, що завдяки змістовним завданням на вирішення моральних дилем, ми змогли підвищити здатність молодих людей приймати моральні рішення та здійснювати самостійний, усвідомлений вибір. Показники *середнього рівня* вияву автономності знизилися із 59,12% до 54,05%. На це вказує усвідомлення юнаками та дівчатами, що свобода морального вибору має важливе значення для духовної частини їхнього життя та наслідків такого вибору. Тому молодих людей із середніми показниками стало менше, а з високими більше. Суттєве зменшення показників виявлено у досліджуваних з *низьким рівнем автономності* на 8,5% (з 20,14% до 11,67%). Це пов'язано з підвищенням свідомого ставлення до власного вибору на засадах свободи та відповідальності. У частини респондентів з низькими показниками, виявлено прагнення до отримання нового морального досвіду шляхом вирішення складних, проблемних моральних ситуацій.

Відмічаємо також підвищення показників *високого рівня вияву*

справедливості серед юнаків та юнок експериментальної групи на 5,5% (з 37,24% до 42,71%). Такі результати демонструють активізацію почуття справедливості у вирішенні складних життєвих ситуацій. Певна частина досліджуваних, а саме 2% перейшли із *середнього рівня* до високого, цим самим знизивши показники цього рівня з 55,35% до 53,17%. Ці кількісні дані доводять, що досвід отриманий при виконанні психологічних вправ, дозволив юнакам та юнкам усвідомлювати важливе значення справедливості для процесу моральної саморегуляції поведінки. Проте інколи ще трапляються випадки, де молоді люди ігнорують рівність позицій учасників складної ситуації. *Низький рівень вияву справедливості* зазнав незначних змін, тут показники знизилися з 7,41% до 4,12%. Ці юнаки та дівчата почали частіше зважати на справедливе вирішення ситуації вибору, вони намагалися враховувати інтереси обох сторін. Проте їм ще складно забезпечити здійснення морального вибору, що ґрунтуватиметься на узгодженості мотивів всіх учасників ситуації, свободі та відповідальності [62].

Крім того, важливо продемонструвати вплив психологічних детермінант на моральний вибір особистості юнацького віку за допомогою методів математичної статистики. Тому було вирішено відобразити кількісні дані у таблиці 3.2 та констатувати висоту та міцність кореляційних взаємозв'язків між ними.

Таблиця 3.2.

Інтеркореляційна матриця впливу психологічних детермінант на моральний вибір особистості юнацького віку після формувального експерименту

	G	S	E	D	MO	MM	V	A	SP	MV
G		0,303**	0,177	0,112	0,238*	0,174	0,087	0,297**	0,124	0,312**
S	0,303**		0,337**	0,142	0,191	0,056	0,069	0,228*	0,116	0,294**
E	0,177	0,337**		0,197	0,152	0,271*	0,190	0,208	0,262*	0,301**
D	0,112	0,142	0,197		0,123	0,194	0,147	0,158	0,184	0,247*
MO	0,238*	0,191	0,152	0,123		0,127	0,225*	0,314**	0,489**	0,472**
MM	0,174	0,056	0,271*	0,194	0,127		0,192	0,232*	0,310**	0,341**
V	0,087	0,069	0,190	0,147	0,225*	0,192		0,375**	0,588**	0,592**
A	0,297**	0,228*	0,208	0,158	0,314**	0,232*	0,375**		0,453**	0,548**
SP	0,124	0,116	0,262*	0,184	0,489**	0,310**	0,588**	0,453**		0,384**
MV	0,312**	0,294**	0,301**	0,247*	0,472**	0,341**	0,592**	0,548**	0,384**	

Умовні позначення: G – гідність; S – совість; V – відповідальність; E – емпатія; D – доброчесність; MO – моральний обов’язок; MM – моральна вмотивованість; A – автономія; SP – справедливість; MV – моральний вибір; ** - усі коефіцієнти кореляції статистично значущі при $p \leq 0,01$; * - усі коефіцієнти кореляції статистично значущі при $p \leq 0,05$

Як видно з таблиці 3.2, кореляційні взаємозв’язки між детермінантами та моральним вибором, а також між самими моральними цінностями дещо зазнали підвищення. Це підтверджує дієвість реалізованої програми тренінгу та ефективність поставлених завдань.

Якісний аналіз результатів формувального експерименту допоміг встановити зміни, які виникли в ході проходження тренінгу. Таким чином, ми констатували помірний взаємозв’язок між показниками гідність (G) та совість (S) ($G=0,303$; $p \leq 0,01$). Завдяки виконанню різноманітних психологічних вправ у цих юнаків та дівчат активізувалися почуття власної

гідності, совісності та поваги до інших людей, що допомагає осмислювати складні ситуації. Між показниками «гідність» (G) та «моральний обов'язок» (MO) виявлено незначну висоту взаємозв'язку ($MO=0,227$; $p\leq 0,05$). Цей зв'язок став міцніший та спрямовує людину на виконання свого морального обов'язку, демонструючи при цьому гідність та рівність у ставленні до інших людей. Гідність допомагає усвідомити ситуацію морального вибору та дотримуватися власних моральних принципів. Було визначено помірний взаємозв'язок між «гідністю» (G) та «автономією» (A) ($A=0,297$; $p\leq 0,01$). Це дає підстави стверджувати, що автономія є важливим чинником вияву свободи в процесі осмислення юнаками та дівчатами складної ситуації вибору [63].

Між показником «гідність» (G) та показником «моральний вибір» (MV) виникає помірний взаємозв'язок ($G=0,312$; $p\leq 0,01$). Вищезазначені кількісні дані дають підстави стверджувати, що завдання тренінгу допомогли актуалізувати самоцінність людини, особливо в період невизначеності та тиску військово-політичної ситуації в країні. Крім того, цим ми доводимо, що гідність причинно обумовлює *перший етап – усвідомлення ситуації морального вибору*.

Варто відмітити, що у досліджуваних виявлено помірний взаємозв'язок між показниками «совість» (S) та «емпатія» (E) ($S=0,337$; $p\leq 0,01$). Це доводить, що юнаки та дівчата демонструють співчуття, повагу до інших людей, виявляють бажання допомогти та бути прийнятими референтною групою. Завдяки вияву емпатії при вирішенні складних моральних ситуацій молоді люди мали можливість рефлексувати моральні цінності та бути об'єктивними у ставленні до потреб інших людей. Вищезазначене допомагає краще осмислювати ситуації морального вибору. Між показниками «совість» (S) та «автономія» (A) отримано помірний взаємозв'язок ($A=0,228$; $p\leq 0,05$). Це свідчить про підвищення здібностей юнаків та дівчат виявляти свої внутрішні переживання, демонструвати

власну позицію у ставленні до інших на основі свободи, рівності та поваги. Наразі це особливо актуально, оскільки молодь ще відчуває на собі вплив карантину, спричиненого COVID-19 та наслідки російсько-української війни.

Кількісні дані таблиці 3.2 відображають помірний взаємозв'язок між показником «совість» (S) та показником «моральний вибір» (MV) ($S=0,294$; $p\leq 0,01$). Вважаємо, що совість детермінує *етап осмислення ситуації морального вибору*. При вирішенні проблемних ситуацій, представлених у тренінгу, молоді люди активно виявляли сумління, що допомагало їм сформуванню позитивне чи негативне ставлення до самої ситуації.

Наступний показник «емпатія» (E) має помірний взаємозв'язок із показником «моральна вмотивованість» (MM) ($MM=0,271$; $p\leq 0,05$). Це підтверджує той факт, що деякі хлопці та дівчата визначають взаємини з іншими, ґрунтуючись на власних переживаннях, почуттях жалю, провини тощо. Вищезазначене впливає на рефлексію власних моральних цінностей та визначення мотивів поведінки. Відзначимо, що існує помірний взаємозв'язок між показниками «емпатія» (E) та «справедливість» (SP) ($SP=262$; $p\leq 0,05$). Ймовірно, це може бути результатом демонстрації рівності та поваги до почуттів та інтересів інших людей у ситуації морального вибору. Крім того, справедливість впливає на процес аналізу як власних моральних цінностей, так і цінностей інших людей.

Помірний взаємозв'язок констатовано між показниками «емпатія» (E) та «моральний вибір» (MV) ($E=0,301$; $p\leq 0,01$). Така сила взаємозв'язку підтвердила, що програма тренінгу сприяла розвитку емпатії, яка є детермінантою другого етапу морального вибору – *аналіз моральних цінностей* та дозволяє усвідомити моральні цінності інших людей [63].

Нам вдалося підвищити силу взаємозв'язку до помірного між показниками «доброчесність» (D) та «моральний вибір» (MV) ($D=247$; $p\leq 0,05$), що дозволяє підкреслити ефективність використаних

психологічних вправ. Юнаки та юнки навчилися спрямовувати свою поведінку на розпізнавання моральних цінностей інших людей, виявляти порядність, повагу, такт у ставленні до інших людей.

Кількісні дані матриці вказали на помірний взаємозв'язок між показниками «моральною обов'язковістю» (МО) та «відповідальність» (V) ($V=0,225$; $p\leq 0,05$), це відображає спрямованість молодих людей на відповідальне виконання свого морального обов'язку. Вони прагнуть дотримуватися власних моральних принципів і готові нести відповідальність за прийняті рішення, що є дуже важливим для вирішення протиріч. Помірний взаємозв'язок виявлено між показником «моральна обов'язковість» (МО) та показником «автономія» (А) ($A=0,314$; $p\leq 0,01$). Таким чином, можна стверджувати, що реалізація морального обов'язку юнаків та дівчат відбувається на засадах свободи та забезпечує самостійний, справедливий вибір, що ґрунтується на дотриманні моральних імперативів. Високий ступінь взаємозв'язку отримано між показниками «моральна обов'язковість» (МО) та «справедливість» (SP) ($SP=0,489$; $p\leq 0,01$). Цей зв'язок чітко прослідковується в момент вирішення протиріч, оскільки в боротьбі мотивів у такому випадку, буде переважати моральний обов'язок, який реалізується на засадах справедливості та рівності інтересів обох сторін. Велику силу взаємозв'язку констатовано між показником «моральний обов'язок» (МО) та показником «моральний вибір» (MV) ($MO=0,472$; $p\leq 0,01$). Це підтверджує вплив морального обов'язку на етап – *боротьба мотивів*. При вирішенні складних ситуацій вибору така молодь дотримується моральних принципів та норм суспільства, визначає моральний обов'язок як пріоритетний мотив.

Статистично значущий взаємозв'язок виник між показниками «моральна вмотивованість» (ММ) та «автономія» (А) ($A=0,232$; $p\leq 0,05$). Це свідчить про формування мотивів поведінки в особистості юнацького віку на засадах свободи та з врахуванням власних інтересів. Однак, інколи

частина юнаків та дівчат можуть ставити потреби близьких людей вище за свої, в такому випадку вибір не може вважатися вільним та самостійним. Отримано помірний взаємозв'язок між «моральною вмотивованістю» (MM) та «справедливістю» (SP) ($SP=0,310$; $p\leq 0,01$). Розв'язуючи моральні дилеми цим молодим людям важливо, щоб моральні мотиви допомогли здійснити справедливий моральний вибір та гарантують рівність інтересів обох сторін.

Показник «моральна вмотивованість» (MM) має помірний взаємозв'язок з показником «моральний вибір» (MV) ($MM=0,341$; $p\leq 0,01$). Таким чином, ми підтверджуємо, що моральна вмотивованість детермінує *третій етап морального вибору – боротьбу мотивів*, оскільки вона є одночасно протиріччям у цій боротьбі. Як правило, моральні мотиви таких юнаків та дівчат спрямовані на задоволення власних потреб, підтримку довірливих взаємин з близькими людьми тощо.

Відзначимо помірний взаємозв'язок між «відповідальністю» (V) та «автономією» (A) ($A=0,375$; $p\leq 0,01$). Це вказує на те, що юнаки та дівчата вважають моральним те рішення, яке є вільним, справедливим та за яке вони несуть повну відповідальність. Кореляційний аналіз допоміг визначити високу силу взаємозв'язку між показниками «відповідальність» (V) та «справедливість» (SP) ($SP=0,588$; $p\leq 0,01$). З цього випливає, що у процесі прийняття морального рішення молоді люди зважають на узгодженість потреб всіх учасників складної ситуації, оскільки ці юнаки та дівчати беруть на себе відповідальність за власні рішення.

Найбільша висота взаємозв'язку, навіть після формувального експерименту, спостерігається між показниками «відповідальність» (V) та «моральний вибір» (MV) ($V=0,592$; $p\leq 0,01$), це доводить, що молоді люди несуть відповідальність за прийняті рішення. Вони глибоко осмислюють власні моральні цінності і відчували моральну правоту в процесі розв'язання складних етичних завдань. Вищезазначене допомагає молодим людям реалізувати наступний етап морального вибору – *прийняття*

рішення.

Між показником «автономія» (A) та показником «справедливість» (SP) констатовано сильний взаємозв'язок ($SP=0,453$; $p\leq 0,01$). Такі юнаки та юнки в ході формувального експерименту діяли справедливо в складних ситуаціях, вміли аналізувати власні моральні цінності, розрізняли «добро» та «зло» та здійснювали правильний, свідомий вибір.

Високий ступінь взаємозв'язку мають показники «автономія» (A) та «моральний вибір» (MV) ($A=0,548$; $p\leq 0,01$). Ми відмітили, що завдяки свободі моральний вибір особистості стає самостійним та усвідомленим, а сама особистість усвідомлює свої бажання та має власні моральні орієнтири. Тому, такі молоді люди можуть осмислити наслідки вибору та нести за нього відповідальність. Це втілює в собі п'ятий етап – *свобода вибору*.

Між показниками «справедливість» (SP) та «моральний вибір» (MV) існує помірний взаємозв'язок ($SP=0,384$; $p\leq 0,01$). Висота цього зв'язку вказує на те, що справедливість – важлива моральна цінність особистості, яка активізує моральну саморегуляцію поведінки та забезпечує процес оцінки власного вибору, визначає моральність вчинків. Завдяки справедливості відбувається *моральна саморегуляція поведінки* – шостий етап вибору.

Таким чином, ми зафіксували помітне підвищення сили та міцності взаємозв'язків між психологічними детермінантами та моральним вибором особистості юнацького віку. Так як велика частина завдань формувального експерименту була спрямована на активізацію та розвиток таких показників як «совість», «гідність», «добročесність», «моральний обов'язок» та «моральна вмотивованість», ми змогли констатувати ефективність цих психологічних інструментів. Хоч нам і вдалося сприяти розвитку вищезазначених моральних цінностей, проте психологам та педагогам важливо продовжувати розвивати ці психологічні детермінанти та приділяти особливу увагу моральному розвитку молоді.

3.3. Методичні рекомендації психологам і педагогам щодо здійснення морального вибору в юнацькому віці.

У сучасних складних життєвих обставинах, коли на моральну сферу особистості мають вплив соціально-політичні умови, масова самоізоляція спричинена COVID-19, повномасштабне вторгнення російського агресора на територію нашої держави, дорослим як ніколи важливо розвивати в юнаків та дівчат моральні цінності, підвищувати їх духовний потенціал. Тому серед основних завдань освітян, в першу чергу стоїть виховання такої особистості, якій притаманні такі моральні цінності як совість, гідність, доброчесність, відповідальність, справедливість тощо. Спрямувати юнаків та дівчат на розвиток здібностей, що допоможуть вибудувати конструктивні міжособистісні взаємини з іншими людьми та здійснювати моральний вибір на засадах свободи.

Для успішної реалізації морального вибору в юнацькому віці варто приділяти увагу розвитку моральної свідомості юнаків та юнок, а також сприяти поглибленню моральних знань та розширенню системи моральних цінностей. Тому на основі результатів констатувального та формувального експериментів нами були розроблені методичні рекомендації для педагогів та психологів щодо сприяння розвитку психологічних детермінант морального вибору та особливостей їх впливу на кожен етап такого вибору. Далі будуть висвітлений теоретико-практичний аспект щодо морального та емоційно-ціннісного розвитку учнівської та студентської молоді призначені для педагогів, а також шкільних і соціальних психологів, які працюють із молодіжним контингентом.

Методичні рекомендації для педагогів

Варто зазначити, що на моральний вибір особистості в юнацькому віці суттєво впливає раніше отриманий досвід, але це не означає, що

абсолютно всі юнаки та дівчата будуть використовувати засвоєну раніше модель поведінки. До роботи із ціннісною сферою особистості в юнацькому віці важливо підходити творчо, без примусу та тиску зі сторони викладача чи вчителя. На нашу думку, в процесі взаємодії зі старшокласниками та студентами важливо виділити декілька основних напрямів роботи:

- ◆ вивчення моральних та ціннісних орієнтацій юнаків та дівчат;
- ◆ сприяння підвищенню моральної мотивації молоді;
- ◆ розвиток моральних цінностей (відповідальність, справедливість, гідність, доброчесність, совість, емпатія тощо);
- ◆ підвищення рівня моральних знань (моральна просвіта молодих людей);
- ◆ стимулювання дбайливого ставлення до себе та вияви гідності, поваги до оточуючих людей;
- ◆ допомога в отриманні нового, позитивного морального досвіду та розвиток навичок його інтеграції у власні моделі поведінки тощо.

У сучасному світі юнацтво відчуває великий вплив масової культури, яка накладає свій відбиток і на моральний вибір, зокрема. Тому постає необхідність використати ЗМІ на користь молоді, що дозволить вести моральну просвіту. Так можна використовувати на уроках чи практичних заняттях фрагменти реклам, де є ситуації вибору, та аналізувати їх; популярні журнали чи блоги в інтернеті; переглядати відео з ТікТок чи Instagram на моральну тематику; переглядати фільми (наприклад, «Дівчинка, що пробуджує совість», «У дикій природі», «127 годин», «Август Раш» та ін.). Також педагоги можуть використовувати й інші форми взаємодії з молоддю такі як: міні-лекції («Етична свідомість особистості», «Загальнолюдські моральні норми», «Поклик совісті», «Добро і зло: провідні категорії етики» та ін.) рольові ігри, практичні вправи

з вирішення етичних ситуацій, аналіз притч («Три мудреці», «Багатство. Успіх. Кохання») тощо [61].

Відмітимо, що стимулювання юнаків та юнок до здійснення морального вибору в процесі педагогічного впливу має ґрунтуватися на особистісно орієнтованому вихованні. Педагогам важливо виявляти повагу та гідність до своїх учнів та студентів, вчити їх будувати довірливі взаємини на засадах рівності та здійснювати вільний, свідомий вибір. Ситуації морального вибору, як правило, виникають в процесі демократичного стилю спілкування з юнаками та дівчатами, тому це стимулює вихованців до розвитку самостійності та забезпечує їх право на вибір. Завдяки комплексній роботі педагогів активізуються моральні цінності особистості та збагачується моральний досвід.

Отримати новий досвід здійснення морального вибору юнаки та юнки можуть завдяки вирішенню моральних дилем, тому вчителю/викладачу необхідно наводити приклади актуальних для молоді моральних ситуацій та детально їх обговорювати. Варто зазначити, що педагогу слід прослідкувати, щоб студенти/учні могли обґрунтувати свій вибір та надати йому оцінку. Важливо також формувати у свідомості молодого покоління чіткі грані між моральністю та аморальністю для легшого усвідомлення ситуації морального вибору. Адже відсутність моральних зразків та ідеалів призводить до падіння рівня моральності серед молоді. Тому в роботі з юнаками та дівчатами рекомендується ставити акцент на моральній стороні вчинків, стимулювати молодь до виявів моральності у спілкуванні, повсякденному житті з метою формування в них чітких меж між «моральним» та «аморальним».

Педагогічний вплив також має бути спрямований на розуміння та рефлексію власних моральних цінностей та цінностей оточуючих. Крім того, приділяти час на стимулювання морального обов'язку, що ґрунтується на осмисленні морально-етичних принципів та соціальних норм.

Реалізувати цей напрям можуть наступні форми роботи: лекторії, факультативи (наприклад, «Основи моральності», «Духовний світ особистості» тощо), позакласні заходи, диспути на моральну тематику, групові обговорення, актуальні бесіди та ін. Моральна просвіта активізує процес засвоєння моральних знань, досвіду, формування нових здібностей та моральних принципів та стимулює підвищення загального рівня духовної культури, формується активна життєва позиція та моральне ставлення до інших людей.

Підкреслимо, що в юнацькому віці моральне становлення особистості є усвідомленим та має такі етапи як: *когнітивний*, що включає уявлення про моральні норми; *емоційно-оцінювальний*, який сприяє розвитку власних моральних імперативів і морального ставлення до дійсності; *поведінковий*, що актуалізує моральні цінності в поведінці [66]. Виходячи з цього, відзначимо, що для продуктивної та правильної роботи з моральною сферою особистості та стимулювати розвиток моральних цінностей, педагог сам повинен мати чітку моральну позицію. В іншому випадку, юнацтво може на інтуїтивному рівні відчути лицемірство у словах та вчинках наставників, що може викликати протилежний ефект – юнацький негативізм.

Методичні рекомендації для психологів

Оскільки важлива роль у здійсненні морального вибору належить його психологічним детермінантам вбачаємо необхідність визначити рекомендації для психологів щодо розвитку моральних цінностей молоді та формуванню в них нового морального досвіду. Насамперед, важливо, реалізувати психодіагностичний напрям роботи з юнаками та юнками. Потрібно знати ступінь сформованості тих чи інших ціннісних орієнтацій, ступінь засвоєння моральних норм та правил тощо. Для цього пропонуємо використати такі методики, які висвітлені в дисертаційному дослідженні, а

також анкету «Ціннісна освіченість», методичку «Ієрархія сфер життя» та багато інших [66].

Психологу також важливо сприяти дбайливому, ціннісному ставленню молоді до себе, інших людей та навколишнього світу. Реалізувати цей аспект можливо за допомогою індивідуального психологічного консультування, тренінгів на задану тематику та різним психологічним вправам. Крім того, для ефективності здійснення морального вибору юнаками та дівчатами потрібно стимулювати моральну мотивації. Завдяки моральній мотивації, усвідомленні власної цінності, чітких моральних критеріїв молода людина здатна до рефлексії власних цінностей та морального досвіду, що значно полегшує процес здійснення вибору. Психолог може використовувати у своїй роботі такі методичні засоби: самоаналіз, рольові ігри, диспути (наприклад на тему «Що таке моральні відносини?»), бесіди, вирішення складних етичних ситуацій тощо. Цікавою формою роботи також є перегляд короткометражних фільмів, які підходять для групової взаємодії з юнаками та дівчатами. Так можна ознайомитися з фільмом «Самсара» (2011 р. – реж. Рон Фріке), він демонструє цінність людського буття та деяку неузгодженість виявів життєдіяльності людини з моральними імперативами. Після перегляду йде подальше обговорення, що має на меті допомогти молоді розвинути світогляд, мотивуватися до здійснення морального вибору, активізувати повагу до власних моральних цінностей та переконань тощо.

Варто також звернути увагу у взаємодії психолог-юнак на стимулювання позитивного досвіду реалізації моральних цінностей у ситуаціях вибору. Одним з найдійовіших засобів роботи в цьому напрямі є вирішення моральних дилем, які представлені в нашому психологічному тренінгу. Завдяки частому повторенню правильних, моральний дій в молодих людей поступову почнуть укорінюватися поведінкові патерни здатності до морального вибору.

Зауважимо, що сьогоднішня ставить перед молоддю важливе завдання самовизначення. Юнакам та юнкам дуже важко обрати для себе головні моральні цінності, які будуть стимулювати їх моральний вибір, вони просто губляться в розмаїтті цінностей. Це пов'язано з різними джерелами їх надходження в духовну сферу молоді: навіювання батьками прагматичних цінностей (акцент на заробітку коштів); гедоністичні цінності від засобів масової інформації (секс, розваги, задоволення тощо); виховання патріотичних цінностей у навчальному закладі; цінності насичені колективізмом, що поширюють бабусі та дідусі тощо. Для роботи психологу пропонуються такі форми роботи: психологічне консультування, тренінги, дискусії на теми морального вибору (наприклад, «Вибір у проблемній ситуації», «Що таке совість?»)[60], творчі роздуми, групові обговорення, вирішення та обговорення складних моральних ситуацій, рефлексія нового морального досвіду тощо. Саме проблемні ситуації виступають умовами для надання психологічної допомоги юнакам та юнкам в питаннях морального самовизначення, адже саме обставини морального вибору дозволяють особистості визначитися з мотивами та цінностями.

Серед важливих психологічних засобів взаємодії з юнаками та дівчатами є психологічний тренінг «Актуалізація психологічних детермінант морального вибору в юнацькому віці». Основними завданнями тренінгу є:

- ✓ розуміння сутності моральних цінностей у духовному житті молоді;
- ✓ стимулювання до рефлексії моральних цінностей;
- ✓ розширення здібностей вирішувати складні етичні завдання;
- ✓ спрямованість на подолання негативних тенденцій щодо морального становлення юнаків та дівчат;

✓ засвоєння нового морального досвіду тощо.

Завдання тренінгу успішно апробовані в ході формувального експерименту та довели свою ефективність.

Важливо, щоб психолог протягом усієї взаємодії з молодим контингентом дотримувався принципу прийняття особистості з усіма її перевагами та недоліками, адже бажання допомогти молодій людині стати краще демонструє моральне ставлення психолога до цієї людини.

Таким чином, хочемо відзначити, що у психолого-педагогічній роботі з юнаками та юнками акцент має бути на формуванні світогляду особистості на основі моральних імперативів та ціннісних орієнтирів, які будуть сприяти всебічному моральному розвитку молоді та покращуватимуть їх психологічне здоров'я. Важливо також надавати психологічну підтримку молодому поколінню, особливо у військовий час, коли вони сильно потребують підтримки зі сторони дорослих. Цілеспрямований розвиток ціннісного ставлення особистості в юнацькому віці варто стимулювати з використанням проблемного-пошукового та творчого підходу.

Висновки до третього розділу

В результаті емпіричного дослідження нами було розроблено та апробовано психологічну розвивальну програму, що включала в себе тренінг актуалізації психологічних детермінант морального вибору в юнацькому віці. Програма ґрунтувалася на різноманітних методичних засобах, таких як: міні-лекції, бесіди, проблемні ситуації, психологічні вправи, перегляд фільмів тощо. Загальна мета програми полягала у розвитку моральних цінностей юнаків та дівчат, стимулюванні здібностей здійснювати моральний вибір у складних життєвих ситуація, заміні негативних патернів поведінки на моральні. Метою роботи педагогів та психологів було показати їм необхідність вихованні моральної свідомості

та стимулювання моральної саморегуляції хлопців та дівчат.

Розроблена нами психологічна розвивальна програма довела свою ефективність. Так, досліджувані експериментальної групи продемонстрували підвищення показників за визначеними раніше моральними цінностями. Вони почали виявляти більше гідності, поваги, доброчесності у ставленні до оточуючих, транслювати совісність та емпатію, якісніше рефлексувати моральні цінності, частіше приймати самостійні рішення та більш відповідально ставитися до власного справедливого вибору.

Орієнтуючись на дієвість описаних вище психологічних інструментів, були запропоновані методичні рекомендації для педагогів та психологів щодо активізації психологічних детермінант морального вибору особистості юнацького віку. Розроблені рекомендації включали в себе різні форми роботи як індивідуальні, так і групові. Наприклад: лекції, перегляд фільмів, обговорення блогів на моральну тематику, застосування психологічних вправ, групові обговорення, дискусії, бесіди, психологічне консультування, вирішення моральних дилем, розв'язання етичних завдань, обговорення притч, рольові ігри тощо.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні було реалізоване теоретичне та експериментальне вивчення психологічних детермінант здійснення морального вибору особистості юнацького віку, що виявилось у визначенні поняття «моральний вибір» та виокремленні його психологічних детермінант, обґрунтуванні критеріїв та рівнів розвитку морального вибору, проведення експерименту та здійснення апробації психологічної розвивальної програми щодо актуалізації психологічних детермінант здійснення морального вибору юнаками та дівчатами.

1. У юнацькому віці моральний вибір є багатовимірним та багатоаспектним феноменом, оскільки він відображається у різних особистісних конституціях, соціальних установах, емоційних станах, мотиваційні основі та ін. Моральний вибір це також і про культурний вимір, що містить в собі відбиток менталітету нації, патріотизму тощо. Такий вибір розглядається як акт моральної діяльності, що спрямований на вирішення протиріч між добром та злом на засадах рівності, справедливості, відповідальності та свободи.

Психологічні детермінанти вибору – це внутрішні чинники особистості, які визначають її моральний вибір. Було констатовано, що детермінантами вибору виступають такі моральні цінності юнаків та юнок як: гідність, совість, емпатія, доброчесність, моральна обов'язковість, моральна вмотивованість, відповідальність, свобода вибору та справедливість. Кожна з них причинно обумовлює процес здійснення морального вибору.

2. В ході дослідження було визначено етапи морального вибору юнаків та дівчат. Перший етап – усвідомлення ситуації морального вибору, другий етап – аналіз моральних цінностей, третій – боротьба мотивів, четвертий – прийняття рішення, п'ятий – власне моральний вибір та шостий – моральна саморегуляція поведінки. Етап усвідомлення моральної ситуації

детермінують такі моральні цінності як совість та гідність, етап рефлексії моральних цінностей – емпатія та доброчесність, етап боротьби мотивів – моральна обов'язковість та моральна вмотивованість, етап прийняття рішення – відповідальність, власне моральний вибір обумовлює свобода, а моральну саморегуляцію поведінки – справедливість.

Критеріями здійснення морального вибору та розвитку його психологічних детермінант є осмислення проблемної ситуації, сформованість системи моральних цінностей, розуміння та використання моральних імперативів, моральна рефлексія цінностей, усвідомлення власних потреб та мотивів, почуття відповідальності, свобода рішень та моральна саморегуляція поведінки. Відповідно до критеріїв були визначені рівні морального вибору: високий, середній та низький.

3. Констатувальний експеримент дав можливість визначити, що у певної частини досліджуваних в юнацькому віці моральні цінності знаходяться на етапі трансформації. Адже процес здійснення морального вибору є індивідуальним для кожної молодої особистості та залежить від умов ситуації, ціннісного ставлення, емоційної зрілості, моральної мотивації, поведінкових патернів тощо. За результатами кореляційного аналізу було встановлено висоту зв'язків між психологічними детермінантами та моральним вибором юнаків та юнок. Так, відмітимо, що на силу та міцність взаємозв'язку між показниками впливає багато факторів, серед яких розвиток моральних цінностей, моральна свідомість, послідовність у розумінні та дотриманні моральних норм, вміння рефлексувати та інтегрувати нові здібності у власний моральний досвід тощо. Виходячи з результатів експерименту, було констатовано слабкі взаємозв'язки між такими детермінантами як гідність – моральний обов'язок, совість – автономія, моральна вмотивованість – автономія, доброчесність – моральний вибір. Ці якісні показники лягли в основу формульовального експерименту.

4. З метою розвитку моральних цінностей та сприяння засвоєнню нового досвіду, що покращує здійснення морального вибору, була розроблена психологічна розвивальна програма. Основу цієї програми склав психологічний тренінг «Активізація психологічних детермінант морального вибору в юнацькому віці», що містив психологічні вправи, міні-лекції, диспути, проблемні ситуації, моральні дилеми, виконуючи які, юнаки та дівчата отримували моральні знання та формували новий моральний досвід щодо вирішення ними складних ситуацій вибору.

Результати формувального експерименту дозволили зробити висновок про те, що програма довела свою ефективність через підвищення показників кореляційної матриці. Юнакам та дівчатам вдалося переглянути свої моральні позиції, спрямувати свою енергію на розвиток таких цінностей як гідність, совість, добродієність, вони стали виявляти більше поваги та співчуття до інших людей, дещо підняли рівень мотивації до здійснення морального вибору, почали частіше приймати самостійні рішення та нести відповідальність за власний вибір.

5. Активізація впливу психологічних детермінант на моральний вибір в юнацькому віці досягається в процесі психолого-педагогічного супроводу, зокрема психологічної розвивальної програми та самого тренінгу на засадах особистісно орієнтованого виховання. Нами було розроблено методичні рекомендації для педагогів та психологів спрямовані на підвищення потенціалу психологічних детермінант здійснення морального вибору в юнацькому віці. Рекомендації містили огляд особливостей взаємодії з юнаками та юнками, методичний інструментарій та засоби роботи з молодим контингентом.

Здійснене наукове дослідження не вичерпує всіх аспектів здійснення морального вибору за рахунок його психологічних детермінант в юнацькому віці. Перспективами, на нашу думку, залишаються дослідження впливу морального вибору на професійне, соціальне і моральне

самовизначення особистості; моральний вибір в контексті патріотичного виховання та вплив на актуалізацію національної свідомості; волонтерство як моральний вибір особистості в умовах воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аболіна Т.Г. Моральнісна культура в контексті соціокультурної динаміки (філософсько-етичний аналіз): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня доктора філософ. наук: спец. 09.00.07 «Етика». Київ: нац. ун-т ім. Тарас Шевченка, 1999. С. 7 – 10.
2. Балл Г.О. Духовність професіонала і педагогічне сприяння її становленню: орієнтири психологічного аналізу // Професійна освіта: педагогіка і психологія: польсько-український щорічник. Київ, 2000. С. 217 – 231.
3. Балл Г.О. Про психологічний зміст особистісної свободи // Психологія і педагогіка. Київ, 1999. №3. С. 20 – 25.
4. Бех І. Д. Рефлексія в духовному саморозвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 2012. № 1 (74). С. 30–37.
5. Бех І. Духовні цінності як надбання особистості. *Рідна школа*. 2012. № 1/2 (997/998). С. 9–11.
6. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання. Київ.: ІЗМН, 1998. 204 с.
7. Бех І.Д. Формувати у дитини почуття цінності іншої людини // *Педагогіка толерантності*. 2001. № 2. С.16 – 23.
8. Бех І.Д. Цілісність морального і духовного / *Педагогічна газета*. 2004. №6 (119). С. 34.
9. Богач О. В. Особливості та чинники активності суб'єкта в ситуаціях морального вибору / Вісник Одеського національного університету. Серія: Психологія. 2017. С. 22. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_psi_2017_22_1_15
10. Болтівець С. І. Духовність і мораль у молодіжному середовищі // *Всеукраїнський науково-популярний журнал “Дивосвіт”*, 2003. №2. С. 252 – 254.

11. Боришевський М.Й. Духовні цінності як детермінанта громадянського виховання особистості // Цінності освіти і виховання / Заг. ред. О.В.Сухомлинська. Київ, 1997. С. 21 – 25.
12. Боришевський М.Й. Залежність розвитку альтруїзму особистості від спрямованості її самосвідомості // Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2000. Вип.20. Ч.1. С. 45 – 51.
13. Боришевський М.Й. Моральна саморегуляція поведінки особистості: Понятійний апарат. Київ, 1993. 19 с.
14. Боришевський М.Й. Ціннісні орієнтації в особистісному становленні сучасної молоді // Проблеми загальної та педагогічної психології / Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Київ, 2003. Ч 5. С. 34 – 42.
15. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітків: реалії та перспективи. Вінниця. ТОВ «Нілан-ЛТД». 2016. С. 340.
16. Бутківська Т.В. Цінності у структурі орієнтацій учнівської молоді // Політико-психологічні та соціально-педагогічні проблеми освіти і виховання. Київ.: ДОК-К, 1997. С. 57 – 61.
17. Васьківська С.В. Основи психологічного консультування. Київ., 2004. С. 255.
18. Волошина В.В., Папітченко Л.В. Психологічні особливості формування гідності у молоді 21 століття. «Наукові інновації та передові технології» (Серія «Державне управління», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Психологія», Серія «Педагогіка»): журнал № 1 (3). 2022. С. 459. 360 – 369.
[https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-1\(3\)-359-368](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-1(3)-359-368)

19. Галузьяк В. М. Ціннісні детермінанти педагогічного спілкування / Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки. 2010. №14. С. 169 – 174.
20. Глущенко С.В. Новели судової реформи: поняття професійної етики та доброчесності в контексті кваліфікаційного оцінювання судді (кандидата на посаду судді). *Часопис цивільного і кримінального судочинства*, №6. 2016. С. 221.
21. Гудима О.В. Психолого-педагогічні детермінанти моральних вчинків учнів молодшого шкільного віку: Автореф. дис.. канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2007. С. 21.
22. Дичківська І.М., Поніманська Т.І. Вправи у соціальній поведінці дітей за системою М. Монтесорі. Рівне, 1999. С. 57.
23. Дойчик М. В. До філософії гідності. Артур Шопенгауер / М. В. Дойчик // Проблеми моралі: теорія та практика: збірник тез учасників IV Міжнар. наук. конф. з етики (м. Івано-Франківськ, м. Яремче, 24–25 травня 2013 р.) / за заг. ред. проф. В. К. Ларіонової. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2013. С. 35–36.
24. Єгорова Є.В. Ціннісні орієнтації старшокласників в умовах соціально-економічного реформування українського суспільства / Педагогічний процес: теорія і практика. Київ.: П/П “ЕКМО”, 2004. Вип. 2. С. 344 – 351.
25. Єрмусевич О.І. Психологічне консультування сім’ї: морально-ціннісна проблематика // Актуальні проблеми психології: Консультативна психологія і психотерапія / За ред. С.Д.Максименка, З.Г. Кісарчук. Київ, 2003. Том. 3. Вип. 2. С. 69 – 78.
26. Журба К.О. Форми організації виховання// Енциклопедія освіти / гол.ред. В.Г.Кремень. Київ.:Юрінком Інтер, 2008. С.967.

27. Зимянський А. Р. Психологічні умови розвитку моральної самосвідомості підлітків : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Зимянський Андрій Романович. Дрогобич, 2015. 226 с.
28. Зимянський А.Р. Генезис форм прояву моральної самосвідомості підлітка. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. Київ, 2009. Вип.12(5), С. 129-135.
29. Зимянський А.Р. Моральна рефлексія та моральна само регуляція як психологічні механізми розвитку моральної самосвідомості особистості підлітка // *Наукові записки*. Серія “Психологія і педагогіка”. Острог, 2008. Вип. 10. С. 116 – 120.
30. Зливков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях / В.Л.Зливков, С.О. Лукомська, О.В. Федан. Київ.: Педагогічна думка, 2016. С. 219.
31. Кириченко Т.В. Вивчення механізмів саморегуляції по ведінки підлітків // *Психологія*. Вип.3 (6). (НПУ імені М.П.Драгоманова). Київ, 1999. С.142 – 147.
32. Киричук О.В. Психічні стани дитини: сутність та діагностика // Психічний розвиток дитини в умовах постчорнобильської катастрофи / *Метод. рекомендації*. Київ, 1998. С.7 – 11.
33. Киричук О.В., Карпенко З.С. Аксиологічні проєкції духовності // Цінності освіти і виховання / *Заг. ред. О.В.Сухомлинська*. Київ, 1997. С. 50 – 53.
34. Клименко В.В. Функції психічного і фізіологічного в онтогенезі учня / *Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України.: Актуальні проблеми сучасної української психології*. – Київ: Нора-Друк, 2003. Вип. 23. С. 123 – 136.
35. Клочек Л.В. Розвиток ціннісного ставлення майбутніх учителів до справедливості у педагогічній взаємодії. *Науковий часопис НПУ*

- ім. М.П. Драгоманова. Серія: Психологія. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2020. Серія 12. Випуск 9 (54). С. 69 – 80.
[https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2020.9\(54\).06](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2020.9(54).06)
36. Клочек Л.В. Соціальна справедливість у педагогічній взаємодії: психологічний вимір: монографія. Харків: Мачулін, 2018. 456 с.
37. Клочек Л.В. Суб'єктність і самосвідомість особистості в юнацькому віці. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Київ, 2009. Серія 12. Психологічні науки. Вип. 23(47). С. 135 – 142.
38. Ковтун Н. М. Співвідношення морального і вольового у контексті дослідження соціальної активності // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: зб. наук. пр. / гол. ред. В.Г. Воронкова. Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2013. Вип. №53. С. 73 – 81.
39. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. *Наказ Міністерства освіти і науки № 586 від 23.06.2022* С.10-20.
40. Кошелівська О. І. Стимулювання морального вибору дошкільників у процесі педагогічного впливу: Дис.. канд. пед. наук: 13.00.08 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. Київ, 2002. С. 246.
41. Кравченко І. В. Формування у підлітків позитивної мотивації до здійснення моральних вчинків / Педагогіка та психологія. Київ, 2011. Вип. 39. С. 64 – 69.
42. Кравчук В. М.. Добросесність як деонтологічна норма поведінки. Міжнародна науково-практична конференція. Київ. 2021. С. 218.
43. Крамар Т. Індивідуальні виміри свободи особистості / Тетяна Крамар // Вісник КНТЕУ Гуманітарні дослідження. Київ, 2009. №3. С.121–129.

44. Кульчицька О.І. Моральне виховання дошкільників. Київ, 1967. С. 32.
45. Лебедіна О. В. Моральна свідомість особистості // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: збірник наукових праць. Київ, 2010. Вип. 3 (38). С. 132.
46. Литвинова Н.І. Становлення мотивації розвитку особистості в процесі неперервної освіти // Неперервна професійна освіта: теорія і практика: Збірник наукових праць: У 2-х ч. / За ред. І.А. Зязюна, Н.Г. Нічкало. Київ, 2002. Ч. 2. С. 314 – 319.
47. Лохвицька, Л., Константінова, К.. Психолого-педагогічні засади морального виховання дошкільників у поглядах С. Русової. *Humanitarium*. Переяслав-Хмельницький, 2019. Випуск 42(1). С. 102–110. <https://doi.org/10.31470/2308-5126-2019-42-1-102-110>
48. Лохвицька, Л.В. Моральний інтелект у моральному розвитку особистості: теоретичне обґрунтування феномену. *Габітус*, Випуск 15. С. 163–167. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.15.27>
49. Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії /За заг.ред. В.О.Татенка. Київ: Либідь, 2006. С. 360.
50. Ляшенко О.А., Брожек О.А. Взаємозв'язок самоставлення та емоційного інтелекту в студентів-психологів, Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія. Київ, 2023. Т.34(73). №1. С. 16 – 21.
51. Макаревич О.П. Психологія регуляції поведінки особистості у складних ситуаціях. Київ: Оріяни, 2001. С. 223.
52. Максименко С.Д. Особистість: проблема структури (генетичний аспект) // Актуальні проблеми сучасної української психології: Наукові записки Інституту психології ім Г.С.Костюка АПН

- України / За ред. С.Д. Максименка. Київ: НОРА-Друк, 2003. Вип. 23. С. 3 – 14.
53. Максименко С.Д. Психічне здоров'я дітей // Авторські програми з психології. Київ: Шкільний світ, 2002. С. 4 – 10.
54. Максименко С.Д. Рефлексія проблеми розвитку в психології // Актуальні проблеми сучасної української психології: Наукові записки Інституту психології ім Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. Київ: НОРА-Друк, 2001. Вип. 21. С. 3 – 17.
55. Малахов В. А. Етика: навч. посіб. 6-те вид. Київ. Либідь, 2006. С. 384.
56. Маноха І.П. Подолання конфліктної ситуації в процесі прийняття рішення. Вибір у критичній ситуації. Розв'язання ситуації у колі вчинкових моральних дій. Київ. Либідь, 1995. С. 314.
57. Маноха І.П. Провідні методологічні конструкти сучасної психології та перспективи їх подальшого розвитку: структуралізм / Актуальні проблеми психології: Наукові записки Інституту психології ім Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Київ.: НОРА-Друк, 2001. Вип. 21. С. 177 – 189.
58. Мар'яненко Л.В. Особистість, яка самоактуалізується // Актуальні проблеми сучасної української психології: Наукові записки Інституту психології ім Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Київ: НОРА-Друк, 2003. Вип. 23. С. 230 – 240.
59. Мовчан В. С. Етика: навч. посіб. 3-тє вид.. Київ: Знання, 2007. С. 273
60. Молчанова О.М. Вплив окремих моральних якостей особистості на розвиток совісті особистості юнацького віку // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН

- України / За ред. С.Д. Максименка. Том XI, част.5. Київ, 2009. С.228 – 227.
61. Молчанова О.М. Особливості прояву совісті як показника совісті особистості юнацького віку// Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. Том XI, част.2. Київ, 2009. С.304 – 313.
62. Некіз Т.А. Особливості вияву свободи та відповідальності у процесі реалізації етапів морального вибору молоді. Multidisciplinární mezinárodní vědecký magazín “Věda a perspektivy”. Praha, České republika, №9(28). 2023. С. 398 – 409. [https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-9\(28\)](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-9(28))
63. Павелків Р . В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. психолог. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2005. С. 40.
64. Павлик Н. В. Психологія гармонізації характеру в юнацькому віці: Монографія / Н.В. Павлик. Київ: Логос, 2015. С. 366 – 383.
65. Педоренко В. М. Рефлексія як чинник розвитку суверенних моральних цінностей у майбутніх психологів. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія». Острог, 2020. №11. С. 22–27. <https://doi.org/10.25264/2415-7384-2020-11-22-27>
66. Подольська Є.А., Філіпова О.А. та ін. Етнічність, релігія, нація: міжкультурні комунікації / Є.А. Подольська, О.А. Філіпова.- Харків, 2003. С.139 – 146.
67. Помиткін Е.О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти: Науково-методичний посібник. Київ: ІЗМН, 1996. С. 164.

68. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості: Монографія. Київ: Нашчас, 2005. С. 280.
69. Пономаренко Т.О. До проблеми морального виховання дошкільників в руслі особисто-орієнтованої моделі спілкування дорослого з дитиною // Актуальні проблеми дошкільного виховання. Рівне, 1997. С.86 – 90.
70. Прибутько П. С., Дубчак Л. М. Етика. 2-ге вид.. Київ: Вид. Паливода А.В., 2006. С. 180.
71. Психологія самоактивності учнів у виховному процесі / За заг. ред. М.Й. Боришевського. Київ: ІЗМН, 1999. С. 192.
72. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації і категоріально-понятійного апарату): Навчально-методичний посібник. Київ: Ніка- Центр, 2003. С. 204.
73. Рибалка В.В. Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників: Монографія. Київ.: Деміург, 1998. С. 160.
74. Рибалка В.В. Особистісний рефлексивно-ціннісно-креативний підхід до розвитку психологічної культури учнівської молоді в системі неперервної професійної освіти // Розвиток психологічної культури учнівської молоді в системі неперервної професійної освіти / Ін-т педагогіки і психології професійної освіти АПН України: За ред. В.В. Рибалки. Київ, 2005. С. 30 – 42.
75. Романець В. А. Історія психології XIX – початку XX ст. Київ.: Вища школа, 1995. С. 614.
76. Савчин М.В. Психологічний аналіз проблеми моральної свідомості та самосвідомості особистості. Педагогіка і психологія професійної освіти. Київ, 2005. №4, С. 115 – 131.
77. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: Монографія. Івано Франківськ: Місто НВ, 2008. С. 280.

78. Сокол Л.М. Моральний вибір як умова становлення самосвідомості особистості підлітка. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук. Київ, 2006. С. 267.
79. Чернобровкіна В. А. Психологія особистісної свободи. Луганськ: Державний заклад «Луганський національний університет імені Т. Шевченка». 2012. С. 280.
80. Шопенгауер А. Афоризми життєвої мудрості [Електронний ресурс] / А. Шопенгауер. – Режим доступу: http://librebook.ru/aforizmy_jiteiskoi_mudrosti/voll/4?mature.
81. A. Adams, M. McCord. 2006. Christ and Horrors: The Coherence of Christology. New York: *Cambridge University Press*. 2006. P. 83–95 <https://doi.org/10.1017/cbo9780511607585>.
82. Alexandra V. The role of social worldviews and self-control in moral disengagement. *Personality and Individual Differences*. 2019. P. 13–20. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.02.011>
83. Almeida A, Correia I, Marinho S. Moral disengagement, normative beliefs of peer group, and attitudes regarding roles in bullying. *Journal of School Violence*, 2009. №9(1). P. 23–36. <https://doi.org/10.1080/15388220903185639>.
84. Angeleri C. Il problema religioso del Rsnascimento / Angeleri C. – Firenze, 1952. P. 13 – 28.
85. Atari M. et al. The paucity of morality in everyday talk. *Scientific Reports*. 2023. №13, P. 59 – 67.
86. Awad E., Dsouza S., Shariff A., Rahwan I. & Bonnefon J.-F. Universals and variations in moral decisions made in 42 countries by 70,000 participants. *The Proceedings of the National Academy of Sciences*. USA 2020. №117, P. 2332–2337. DOI:[10.1073/pnas.1911517117](https://doi.org/10.1073/pnas.1911517117)

87. Black J. E. & Barnes J. L. Morality and the imagination: Real-world moral beliefs interfere with imagining fictional content. *Philosophical Psychology*. 2020. №33, P. 1018–1044.
88. Bocian K., Szarek K. M., Miazek K., Baryła W. & Wojciszke B. The boundary conditions of the liking bias in moral character judgments. *Scientific Reports*. 2022. №12. P. 172-17. DOI:[10.1038/s41598-022-22147-7](https://doi.org/10.1038/s41598-022-22147-7)
89. Brambilla M., Rusconi P., Sacchi S. & Cherubini P. Looking for honesty: The primary role of morality (vs. sociability and competence) in information gathering. *European Journal Social Psychology*, 2011. №41. P. 135–143.
90. Brown K. W., Kasser T., Ryan R. M., Linley P. A. & Orzech K. When what one has is enough: Mindfulness, financial desire discrepancy, and subjective well-being. *Journal of Research in Personality*. 2009. №43. P. 727–736.
91. Burdach K. Reformation, Renaissance, Humanismus / K. Burdach. – Berlin, 1918. P. 727.
92. Cadario R., Longoni C. & Morewedge C. K. Understanding, explaining, and utilizing medical artificial intelligence. *Nature Human Behaviour*. 2021. №5. P. 1636–1642. DOI: [10.1038/s41562-021-01146-0](https://doi.org/10.1038/s41562-021-01146-0)
93. Cameron C. D. et al. Empathy is hard work: People choose to avoid empathy because of its cognitive costs. *Journal of Experimental Psychology: General*. 2019. №148. P. 962–976. DOI: [10.1037/xge0000595](https://doi.org/10.1037/xge0000595)
94. Cameron C. D., Lengieza M. L., Hadjiandreou E., Swim J. K. & Chiles R. M. Empathic choices for animals versus humans: the role of choice context and perceived cost. *Journal Social Psychology*. 2022. №162. P. 161–177.

95. Chiesa A. & Serretti A. A systematic review of neurobiological and clinical features of mindfulness meditations. *Psychological Medicine*. 2010. №40. P. 1239–1252.
96. Chignell, Andrew. Kant, Wood, and Moral Arguments. *Kantian Review*. 2022. №27 (1). P. 61–70. <https://doi.org/10.1017/S1369415421000716>
97. Chouinard M. M., Harris P. L. & Maratsos M. P. Children’s questions: A mechanism for cognitive development. *Monographs of the Society for Research in Child Development*. 2007. P. 72–129.
98. Clark C. J., Chen E. E. & Ditto P. H. Moral coherence processes: Constructing culpability and consequences. *Current Opinion in Psychology*. №6, 2015. P. 123–128.
99. Constantinescu M., Vică C., Uszkai R. & Voinea C. Blame it on the AI? On the moral responsibility of artificial moral advisors. *Philosophy & Technology*. 2022. P. 35. DOI:[10.1007/s13347-022-00529-z](https://doi.org/10.1007/s13347-022-00529-z)
100. Cowell J. M. et al. The development of generosity and moral cognition across five cultures. *Developmental Science*. 2017. №20, P. 124–143.
101. Crockett M. J. et al. Dissociable effects of serotonin and dopamine on the valuation of harm in moral decision making. *Current Biology*. 2015. №25, P. 1852–1859.
102. Crockett M. J., Kurth-Nelson Z., Siegel J. Z., Dayan, P. & Dolan, R. J. Harm to others outweighs harm to self in moral decision making. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2014. №111, P. 17320–17325.
103. Crockett M. J., Siegel J. Z., Kurth-Nelson Z., Dayan, P. & Dolan R. J. Moral transgressions corrupt neural representations of value. *Nature Neuroscience*. 2017. №20, P. 879–885.

104. Cushman F., Sarin A., & Ho M. K. Punishment as communication. *PsyArXiv*. 2019. P. 1–11. <https://doi.org/10.31234/osf.io/wf3tz>
105. Decety J. & Cowell J. M. The complex relation between morality and empathy. *Trends in Cognitive Sciences*. №18, 2014. P. 337–339.
106. Díaz R. & Prinz J. The role of emotional awareness in evaluative judgment: Evidence from alexithymia. *Scientific Reports*. №13, 2023. P. 51–83. DOI: [10.1038/s41598-023-32242-y](https://doi.org/10.1038/s41598-023-32242-y)
107. Dimond R, Stephens N. Three persons, three genetic contributors, three parents: Mitochondrial donation, genetic parenting and the immutable grammar of the ‘three x x’. *Health (United Kingdom)* №22(3). 2018. P. 240–258. <https://doi.org/10.1177/1363459316689380>
108. Dubey R., Mehta H. & Lombrozo T. Curiosity is contagious: A social influence intervention to induce curiosity. *Cognitive Science Society*. 2021. №45, P. 29–37. DOI: [10.1111/cogs.12937](https://doi.org/10.1111/cogs.12937)
109. Dunn T. L., Inzlicht M. & Risko E. F. Anticipating cognitive effort: roles of perceived error-likelihood and time demands. *Psychological Research*. №83, 2019. P. 1033–1056. DOI: [10.1007/s00426-017-0943-x](https://doi.org/10.1007/s00426-017-0943-x)
110. Everett J. A. C., Pizarro D. A. & Crockett M. J. Inference of trustworthiness from intuitive moral judgments. *Journal of Experimental Psychology: General*. №145, 2016. P. 772–787.
111. Everett J. A., Pizarro D. A. & Crockett M. J. Inference of trustworthiness from intuitive moral judgments. *Journal of Experimental Psychology: General*. №145, 2016. P. 772–787.
112. F. Adams, R. Merrihew. Atoning Transactions. In *Philosophy and Theological Discourse*, edited by Stephen T. Davis, New York: St.

- Martin's Press*, 1997. P. 98–101. https://doi.org/10.1007/978-1-349-25630-3_4
113. F. Adams, R. Merrihew. Moral Arguments for Theistic Belief. *In The Virtue of Faith and Other Essays in Philosophical Theology*. New York: Oxford University Press. 1987. P. 63–144.
114. FeldmanHall O., Dalgleish T., Evans D. & Mobbs D. Empathic concern drives costly altruism. *NeuroImage*. №105, 2015. P. 347–356.
115. Ferguson A. M., Cameron C. D. & Inzlicht M. Motivational effects on empathic choices. *Journal of Experimental Psychology: General*. №90, 2020. P. 104–112. [https://doi.org/10.1016/j.jesp.2020.104010\(2020\)](https://doi.org/10.1016/j.jesp.2020.104010(2020))
116. Fromm Je. *Iskusstvo ljubvi / Je.Fromm*. – Minsk: Tvorchesko–produktivnyy centr “Polifakt”, 1990. P. 80.
117. Gantman A. P. & Van Bavel J. J. Moral perception. *Trends in Cognitive Sciences*. №19, 2015. P. 631–633.
118. Garrett N., Lazzaro S. C., Ariely D. & Sharot T. The brain adapts to dishonesty. *Nature Neuroscience*. №19, 2016. P. 1727–1732.
119. Goodwin G. P., Piazza J. & Rozin P. Moral character predominates in person perception and evaluation. *Journal of Personality and Social Psychology*. №106, 2014. P. 148.
120. Graham J. et al. Mapping the moral domain. *Journal of Personality and Social Psychology*. №101, 2011. P. 366–385.
121. Gray K., Young L. & Waytz A. Mind perception is the essence of morality. *Psychological Inquiry*. №23, 2012. P. 101–124.
122. Gray, K., Schein, C. & Ward, A. F. The myth of harmless wrongs in moral cognition: Automatic dyadic completion from sin to suffering *Journal of Experimental Psychology: General*. №143, 2014. P. 1600–1615.

123. Haidt J. The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological Review*. №108, 2001. P. 814–834.
124. Hameed I, Irfan BZ. Social media self-control failure leading to antisocial aggressive behavior. *Human Behavior and Emerging Technologies*. 2020. №3(2). P. 296–303. <https://doi.org/10.1002/hbe2.226>
125. Heffernan E. M., Schlichting M. L. & Mack M. L. Learning exceptions to the rule in human and model via hippocampal encoding. *Scientific Reports*. №11, 2021. P. 21–29. doi: [10.1038/s41598-021-00864-9](https://doi.org/10.1038/s41598-021-00864-9)
126. Heiphetz L., Strohminger N., Gelman S. A. & Young L. L. Who am I? The role of moral beliefs in children’s and adults’ understanding of identity. *Journal of Experimental Social Psychology*. №78, 2018. P. 210–219. DOI: [10.1016/j.jesp.2018.03.007](https://doi.org/10.1016/j.jesp.2018.03.007)
127. Hertz U., Jia F. & Francis K.B. Moral judgement and decision-making: theoretical predictions and null results. *Scientific Reports* №13, 2023. P. 76–88. <https://doi.org/10.1038/s41598-023-34899>
128. Hick John. Evil and the God of Love. New York. *Palgrave Macmillan*. 2010. P. 37–69 <https://doi.org/10.1057/9780230283961>
129. Hoareau N, Bagès C, Allaire M, Guerrien A. The role of psychopathic traits and moral disengagement in cyberbullying among adolescents. *Criminal Behavior and Mental Health*. 2019. №29(5–6). P. 321–334. <https://doi.org/10.1002/cbm.2135>
130. Hoenig L. C., Pliskin R. & De Dreu C. K. W. Political ideology and moral dilemmas in public good provision. *Scientific Reports*. №13, 2023. P. 19–25. DOI: [10.1038/s41598-023-29512-0](https://doi.org/10.1038/s41598-023-29512-0)

131. Holbrook C. et al. Moral parochialism and causal appraisal of transgressive harm in Seoul and Los Angeles. *Scientific Reports*. №12, 2022. P. 142 – 157. doi: [10.1038/s41598-022-18521-0](https://doi.org/10.1038/s41598-022-18521-0)
132. Hutcherson C. A., Bushong B. & Rangel A. A neurocomputational model of altruistic choice and its implications. *Neuron* №87, 2015. P. 451–462.
133. Jauniaux J., Khatibi A., Rainville P. & Jackson P. L. A meta-analysis of neuroimaging studies on pain empathy: investigating the role of visual information and observers' perspective. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*. №14, 2019. P. 789–813. DOI: [10.1093/scan/nsz055](https://doi.org/10.1093/scan/nsz055)
134. Jones S. M., Bodie G. D. & Hughes S. D. The impact of mindfulness on empathy, active listening, and perceived provisions of emotional support. *Communication Research*. №46, 2019. P. 838–865. DOI: [10.1177/0093650215626983](https://doi.org/10.1177/0093650215626983)
135. Journal of Moral Philosophy [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.brill.com/journal-moral-philosophy>
136. Keysers C., Kaas J. H. & Gazzola V. Somatosensation in social perception. *Nature Reviews Neuroscience*. №11, 2010. P. 417–428.
137. Kidd C. & Hayden B. Y. The psychology and neuroscience of curiosity. *Neuron*. №88, 2015. P. 449–460.
138. Killer B, Bussey K, Hawes DJ, Hunt C. A meta-analysis of the relationship between moral disengagement and bullying roles in youth. *Aggress Behavior*. 2019. №45(4):450. P. 62–71. <https://doi.org/10.1002/ab.21833>
139. Köbis N., Bonnefon J.-F. & Rahwan I. Bad machines corrupt good morals. *Nature Human Behaviour*. №5, 2021. P. 679–685. DOI: [10.1038/s41562-021-01128-2](https://doi.org/10.1038/s41562-021-01128-2)

140. Kohlberg L. The Philosophy of Moral Development. Harper and Row, 1981. P. 112–145.
141. Krause R. J. & Rucker D. D. Can bad be good? The attraction of a darker self. *Psychological Science*. №31, 2020. P. 518–530. DOI:[10.1177/0956797620909742](https://doi.org/10.1177/0956797620909742)
142. Krügel S., Ostermaier A. & Uhl M. ChatGPT’s inconsistent moral advice influences users’ judgment. *Scientific Reports*. №13, 2023. P. 45–69. <https://doi.org/10.1038/s41598-023-31341-0>
143. L. Colby, L. Kohlberg, J. Gibbs and, M. Liberman. A longitudinal Study of Moral Judgment, Monographs of the *Society for Research in Child Development*. New York, 1995. P. 30–34.
144. Land, J. F., & Uhlmann E. L. Morality is personal in *Atlas of Moral Psychology* (ed. Gray, K. & Graham, J.). 2018. P. 121–132.
145. Lara F. & Deckers J. Artificial intelligence as a Socratic assistant for moral enhancement. *Neuroethics* №13, 2020. P. 275–287.
146. Lazorko O., Koval S., Hrek O., Shkrabiuk V., Kulesha-Liubinet M., & Bihun N. Psychological Security of the Individual as a Functional Component of Professional Activity. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, №12(4), 2021. P. 455-473. <https://lumenpublishing.com/journals/index.php/brain/article/view/4418/3395>
147. Liquin E. G. & Lombrozo T. Explanation-seeking curiosity in childhood. *Current Opinion in Behavioral Sciences*. №35, 2020. P. 14–20. DOI:[10.1016/j.cobeha.2020.05.012](https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2020.05.012)
148. Liquin, E. G. & Lombrozo, T. Motivated to learn: An account of explanatory satisfaction. *Cognitive Psychology*. №132, 2022. P. 104–112. <https://doi.org/10.1016/j.cogpsych.2021.101453>
149. Liu X. et al. Can inner peace be improved by mindfulness training: a randomized controlled trial. *Stress Heal*. №31, 2015. P. 245–254.

150. Lokhvytska L., Rozsokha A., & Azman C. Can Moral Values be Formed without Influencing the Development of an Individual's Worldview? *Philosophy and Cosmology*, №28, 2022. P. 73–92. <https://doi.org/10.29202/phil-cosm/28/7>
151. Luttrell A., Sacchi S. & Brambilla M. Changing impressions in competence-oriented domains: The primacy of morality endures. *Journal of Experimental Social Psychology*. №98, 2022. P. 104–246. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2021.104246>
152. Mantonakis A., Rodero P., Lesschaeve I. & Hastie R. Order in choice: Effects of serial position on preferences. *Psychological Science*. №20, 2009. P. 1309–1312.
153. Maslow A. H. Religions, values and peak-experiences. New York, 1996. P. 224.
154. May J. The limits of emotion in moral judgement In *The Many Moral Rationalisms* (ed. Jones, K. & Schroeter, F.). Oxford Scholarship Online, 2018. P. 286–306
155. Melnikoff D. E. & Bailey A. H. Preferences for moral vs. immoral traits in others are conditional. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. №115(4), 2018. P. 592–600.
156. Merritt A. C., Effron D. A. & Monin B. Moral self-licensing: When being good frees us to be bad. *Social and Personality Psychology Compass* №4, 2010. P. 344–357.
157. Miranda-Rodríguez R. A., Leenen I., Han, H., Palafox-Palafox G. & García-Rodríguez G. Moral reasoning and moral competence as predictors of cooperative behavior in a social dilemma. *Scientific Reports*. №13, 2023. P. 3724. DOI: [10.1038/s41598-023-30314-7](https://doi.org/10.1038/s41598-023-30314-7)
158. Monin, B. & Miller, D. T. Moral credentials and the expression of prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*. №81, 2001. P. 33–43.

159. Morley G, Ives J, Bradbury-Jones C, Irvine F. What is ‘moral distress’? A narrative synthesis of the literature. *Nurs Ethics* [Internet]. 2019. [cited 2022 Nov 29]; №26(3):6. P. 46–62. Available from: <https://journals.sagepub.com/doi/https://doi.org/10.1177/0969733017724354>
160. Napier J. L. & Tyler T. R. Does moral conviction really override concerns about procedural justice? A reexamination of the value protection model. *Social Justice Research*. №21, 2008. P. 509–528.
161. Oliver M. B. et al. A penchant for the immoral: Implications of parasocial interaction, perceived complicity, and identification on liking of anti-heroes. *Human Communication Research*. №45, 2019. P. 169–201. DOI:[10.1093/hcr/hqy019](https://doi.org/10.1093/hcr/hqy019)
162. Paciello M, Tramontano C, Nocentini A, Fida R, Menesini E. The role of traditional and online moral disengagement on cyberbullying: do externalising problems make any difference? *Computers in Human Behavior*. 2020. №103. P. 190–208. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2019.09.015>
163. Pekrun R., & Stephens E. J. Academic emotions In *APA Educational Psychology Handbook: Individual Differences and Cultural and Contextual Factors* (ed. Harris, K. R., Graham, S., Urdan, T., Graham, S., Royer, J. M., & Zeidner, M.) P. 263–377. New York: *St. Martin’s Press*. https://doi.org/10.1007/978-1-349-62906-0_12
164. Rai T. S. & Fiske A. P. Moral psychology is relationship regulation: Moral motives for unity, hierarchy, equality, and proportionality. *Psychological Review*. №118, 2011. P. 57–75.
165. Rehren P. & Sinnott-Armstrong W. Moral framing effects within subjects. *Philosophical Psychology*. №34, 2021. P. 611–636.

166. Reich A. ChatGPT: What is the new free AI chatbot? *Jerusalem Post*. 2022. P. 234 <https://www.jpost.com/business-and-innovation/tech-and-start-ups/article-725910>
167. Saponi A. La Renaissance: son esprit et ses limites chronologiques; Recueil des travaux de la Faculte de Philosophie. Vol. VI. – Beograd, 1962. P. 341
168. Schein C. & Gray K. The theory of dyadic morality: Reinventing moral judgment by redefining harm. *Personality and Social Psychology Review*. №22, 2018. P. 32–70.
169. Schein C. & Gray K. The theory of dyadic morality: Reinventing moral judgment by redefining harm. *Personality and Social Psychology Review*. №22, 2017. P. 32–70.
170. Schindler S., Pfattheicher S. & Reinhard M. Potential negative consequences of mindfulness in the moral domain. *European Journal of Social Psychology*. №49, 2019. P. 1055–1069. DOI:[10.1002/ejsp.2570](https://doi.org/10.1002/ejsp.2570)
171. Schutte N. S. & Malouff J. M. A meta-analysis of the relationship between curiosity and creativity. *The Journal of Creative Behavior*. №54, 2020. P. 940–947. DOI:[10.1002/jocb.421](https://doi.org/10.1002/jocb.421)
172. Scott S. E., Inbar Y. & Rozin P. Evidence for absolute moral opposition to genetically modified food in the United States. *Perspectives on Psychological Science*. №11, 2016. P. 315–324.
173. Sharot T. & Sunstein C. R. How people decide what they want to know. *Nature Human Behaviour*. №4, 2020. P. 14–19. DOI:[10.1038/s41562-019-0793-1](https://doi.org/10.1038/s41562-019-0793-1)
174. Siegel J. Z., Crockett M. J. & Dolan R. J. Inferences about moral character moderate the impact of consequences on blame and praise. *Cognition*. №167, 2017. P. 201–211.

175. Siegel J. Z., Mathys C., Rutledge R. B. & Crockett M. J. Beliefs about bad people are volatile. *Nature Human Behaviour*. №2, 2018. P. 750–756.
176. Siegel J. Z., van der Plas E., Heise F., Clithero J. A. & Crockett M. J. A computational account of how individuals resolve the dilemma of dirty money. *Scientific Reports*. №12, 2022. P. 618–638. DOI: [10.1038/s41598-022-22226-9](https://doi.org/10.1038/s41598-022-22226-9)
177. Simpson B., Harrell A. & Willer R. Hidden paths from morality to cooperation: Moral judgments promote trust and trustworthiness. *Social Forces* №91, 2013. P. 1529–1548.
178. Singer T., Kiebel S. J., Winston J. S., Dolan R. J. & Frith C. D. Brain responses to the acquired moral status of faces. *Neuron* №41, 2004 P. 653–662.
179. Skitka, L. J. The psychology of moral conviction. *Social and Personality Psychology Compass* №4, 2010. P. 267–281.
180. Stanley M. L., Henne P. & De Brigard F. Remembering moral and immoral actions in constructing the self. *Memory and Cognition*. №47, 2019. P. 441–454. DOI:[10.3758/s13421-018-0880-y](https://doi.org/10.3758/s13421-018-0880-y)
181. Strohminger N. & Nichols S. The essential moral self. *Cognition* №131, 2014. P. 159–171.
182. Suci A. I. & Culea M. Debunking heroism in contemporary culture: Culturally iconic antiheroes. *Cult Perspect. J. Lit. British Cult. Stud. Romania* №22, 2017. P. 149–170.
183. Sun J. & Goodwin G. P. Do people want to be more moral?. *Psychological Science*. №31, 2020. P. 243–257. DOI: [10.1177/0956797619893078](https://doi.org/10.1177/0956797619893078)
184. Tamir D. I., Thornton M. A., Contreras J. M. & Mitchell J. P. Neural evidence that three dimensions organize mental state representation:

- Rationality, social impact, and valence. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. №113, 2016. P. 194–199.
185. Valentyna Voloshyna, Olena Denysiuk, Han-na Varina, Anatolii M. Hrynzovskyi, Olena O. Lutsak, Olha T. Pletka, Giuseppina Ancona. Psychological features of modern elderly people's active life position // *Wiadomości Lekarskie*, VOLUME LXXV, ISSUE 2, FEBRUARY 2022 (Wiad Lek. 2022;75(2):333-338) DOI: 10.36740/WLek202202101 <https://wiadlek.pl/wp-content/uploads/archive/2022/02/WLek202202101.pdf>
186. Wang L, Ngai SS. The effects of anonymity, invisibility, asynchrony, and moral disengagement on cyberbullying perpetration among school-aged children in China. *Children and Youth Services Review*. 2020;119:105613. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2020.105613>
187. Welch P. Moral psychology and the problem of moral criteria // *Journal of Moral Education*. 2011. Vol. 40, №4. P. 251–263.
188. Wojciszke B., Bazinska R. & Jaworski M. On the dominance of moral categories in impression formation. *Personality and Social Psychology Bulletin*. №24, 1998. P. 1251–1263.
189. Wylie J., & Gantman A. P. What is moral ambiguity and when does it trigger curiosity? In *Proceedings of the 44th Annual Conference of the Cogn. Sci. Society* (ed. Culbertson, J., Perfors, A., Rabagliati, H., & Ramenzoni, V.) <https://escholarship.org/uc/item/8f91c7xb> (Cognitive Science Society, 2022).
190. Wylie J., Alto, A., & Gantman A. P. Commentary on Duboug & Baumard: Imagining our moral values in the present and future. *Behavioral and Brain Sciences*. 2021. P. 1–52. DOI: [10.1017/S0140525X21002156](https://doi.org/10.1017/S0140525X21002156)
191. Yang J, Li W, Wang W, Gao L, Wang X. Anger rumination and adolescents' cyberbullying perpetration: Moral disengagement and

- callous-unemotional traits as moderators. *Journal of Affective Disorders*. 2021; 278:397–404. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2020.09.087>
192. Yin X., Hong Z., Zheng Y. & Ni Y. Effect of subclinical depression on moral judgment dilemmas: A process dissociation approach. *Scientific Reports*. №12, 2022. P. 2065. DOI: [10.1038/s41598-022-24473-2](https://doi.org/10.1038/s41598-022-24473-2)
193. Young L., Camprodon J. A., Hauser M., Pascual-Leone A. & Saxe R. Disruption of the right temporoparietal junction with transcranial magnetic stimulation reduces the role of beliefs in moral judgments. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. №107, 2010. P. 6753–6758.
194. Young L., Cushman F., Hauser M. & Saxe R. The neural basis of the interaction between theory of mind and moral judgment. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. №104, 2007. P. 8235–8240.
195. Yu H., Siegel J. Z. & Crockett M. J. Modeling morality in 3-D: Decision-making, judgment, and inference. *Topic Cognitive Science*. №11, 2019. P. 409–432. DOI: [10.1111/tops.12382](https://doi.org/10.1111/tops.12382)
196. Yu H., Siegel J. Z., Clithero J. A. & Crockett M. J. How peer influence shapes value computation in moral decision-making. *Cognition*. №211, 2021. P. 104–641. DOI: [10.1016/j.cognition.2021.104641](https://doi.org/10.1016/j.cognition.2021.104641)

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник “Особистий вибір” (авт. І.Д. Бех)

Інструкція: Прочитайте уважно судження, що передають ймовірні ситуації, які трапляються з кожним з нас. Зробіть особистий вибір, обравши певний варіант. Будьте щирі!

*Обов’язкове запитання

1. Вкажіть ім'я *

2. Ваш вік *

3. Оберіть стать *

Жінка

Чоловік

4. Чи часто буває так, що Ви засуджуєте свою негативну поведінку? *

Відмітьте тільки одну відповідь

- 1) досить часто;
- 2) часто;
- 3) рідко;
- 4) ніколи.

5. Якщо Ви вважаєте, що здійснення Вами певного вчинку буде справедливим, то чи будете Ви враховувати, як поставляться до нього інші?

- 1) безумовно, що ні;
- 2) мабуть, ні;
- 3) мабуть, так;
- 4) безумовно, так.

6. Припустимо, що Ваш вчинок (не уступив місце в автобусі, тому що сильно боліла голова) оточуючі оцінили негативно - як Ви внутрішньо (“про себе”) на це відреагуєте

- 1) відчуватиму, що винний;
- 2) відчуватиму сором;
- 3) не відчуватиму сором;
- 4) не відчуватиму вини.

7. Навколо Вас склалася проблематична ситуація. Ви, раптом, пригадали, що зобов'язувалися попередити свого друга, коли він був відсутній з поважних причин, що група сьогодні їде в кіно. Але Ви цього не зробили. Тому друг не мав при собі грошей, мав купу непотрібних речей. Ваші дії:

- 1) вибачуся і залишуся разом з ним;
- 2) вибачуся і запропоную йому допомогу;
- 3) вибачуся, але поїду з групою;
- 4) не зверну уваги на цей момент і поїду з групою

Інше:

8. Часто буває так, що Ви щось грубе сказали другу, а потім дуже цим були незадоволені. Які Ваші переживання і дії в такій ситуації?

- 1) скажете йому, що відчуваєте провину;
- 2) будете внутрішньо, “про себе” незадоволені собою;
- 3) будете робити вигляд, що все добре;

- 4) швидко забудете про свою миттєву незадоволеність собою;
 - 5) Інше:
9. Якщо Ви спокусили піти друга на дискотеку без попередження його рідних і там Ви дуже довго затрималися, то наступні Ваші дії можливо будуть такі:
- 1) прийти разом з ним до його родини і взяти вину на себе;
 - 2) підготувати його психологічно: що і як сказати і прийти разом з ним;
 - 3) підготувати його і відправити самого додому;
 - 4) він повинен проявити сміливість і йти сам, я тут ні причому;
- Інше:
10. Ви взяли у приятеля особливо цінний для нього музичний диск і зненароку пошкодили його. Можливості придбати новий у Вас немає. Ви вирішите, що в такому випадку:
- 1) треба чесно про все розповісти і вибачитися перед ним;
 - 2) сказати, що всьому виною була тільки техніка, але взяти вину на себе;
 - 3) придумати, якісь складні обставини, через які все так вийшло;
 - 4) тихенько повернути диск, наче нічого не сталося;
- Інше:
11. Якщо виявляється певна подія, в якій Ви вимушені були говорити неправду то після неї Ваші думки, можливо, такі:
- 1) вистачає сили волі сказати самому собі, що був неправий;

- 2) переживаю з цього приводу, але ж я був вимушений так діяти;
- 3) може трохи про це й подумаю, але не варто ламати над цим голову;
- 4) ніколи не аналізую подібні ситуації чи події мого життя;
- 5) Інше:

12. Найгірша річ у взаєминах - це зрада друга. На Вашу думку, зрадою можна назвати:

- 1) коли Ваш секрет, довірений тільки близькій людині, дізналися всі інші;
- 2) коли, людина, якій Ви безмірно вірите, постійно Вас підводить;
- 3) коли, у Вас все добре - ця людина з Вами, коли важко і погано – вона десь швидко зникає;
- 4) коли в очі вам лестить, а за очі – розпускає різні вигадки;
- 5) Інше:

13. Можливо якісь окремі елементи непослідовності, невідвертості і нещирості у взаєминах притаманні кожній людині. Ніде правди діти, такі речі, інколи, трапляються у кожного з нас. Чи замислюєтеся Ви над цим?

- 1) так, досить часто;
- 2) буває, що думаю про це;
- 3) думаю тоді, коли мене особисто це глибоко вразить;
- 4) нема чого над цим “голову ламати”;
- 5) навіть, рідко про це не думаю.

14. Визначте, будь ласка, власне ставлення до того, що деякі хлопці (а, інколи, і дівчата) палять сигарети.

- 1) я намагаюся пояснити, що це шкідливо і не варто цього робити;
- 2) я засуджую, але в кінці кінців у кожного існують свої бажання;
- 3) думаю, що це справа кожної людини, адже вона відповідає сама за себе;
- 4) мені байдуже, я над цим не замислююся.

Інше:

15. Серед молодих людей розповсюджений цікавий мовленнєвий сленг (виразно прикрашений жаргон мовлення: “прикольний” “кайфовий” “галіміий”). Використання його означає приналежність до юнацької субкультури. Чи використовуєте Ви сленг своєму мовленні?

- 1) так, як і всі інші;
- 2) так, але тільки у дружній, близькій мені компанії;
- 3) користуюся тільки для, того, щоб не бути “білою вороною”;
- 4) використовую окремі слова, але досить рідко;
- 5) в нашій компанії (групі) часто вживають такі слова.

16. Припустимо, в дружній компанії, до якої Ви належите, супроти когось створюється несприятлива позиція, а Ви відчуваєте те, що вона до якоїсь міри несправедлива. Краща поведінка з Вашого боку, при цьому буде такою:

- 1) стати на бік того, кого “бойкотують” і почати з’ясовувати всі подробиці справи, навіть, якщо від цього постраждаєте і Ви;
- 2) висловити думку, що не вважаєте цю людину винуватою і цим обмежитися;

3) не висловлювати своєї позиції до того, хто постраждав, але намагатися припинити “розбірку”, так, щоб все скоріше скінчилося;

4) діяти так як і всі, адже ця людина щось зробила таке, що проти неї вся група;

5) Інше:

17. Бувають окремі однолітки, які страждають тим, що прагнуть наводити “наклепи” на інших, створюють якісь історії, що не відповідають дійсності. В такому випадку треба:

1) прямо в очі сказати людині, за які конкретні речі Ви її дії і вчинки вважаєте ганебними;

2) спокійно, разом з усією своєю групою розібратися в цій ситуації і не спілкуватися подальшому з цією людиною;

3) зробити зауваження цій людині, але не перейматися цим, бути вищим, тобто мудрішим за її “побреженьки”;

4) пропустити все “повз вуха”, хай собі говорить, якщо “не сповна розуму”;

Інше:

18. Кожна людина не застрахована від помилок і небажаних вчинків. Буває так, що чітко відчуваєш, що скоїв недоречний, поганий вчинок. Чи повинна людина в такий момент:

1) сама себе осудити і знайти собі якусь догану, покарання, для того, щоб винести певний “урок” з життя;

2) сама себе покритикувати, але ні в чому себе надалі не обмежувати;

3) якщо людина відчула, що це був поганий вчинок, значить щось зрозуміла, і цього вже достатньо;

4) не слід так ретельно прагнути аналізувати свої вчинки, тим паче критикувати;

5) все, що не робиться - все робиться на краще, може й такий вчинок теж.

19. Випадає так у нашому житті, коли ми бачимо (але при цьому зовсім нічого не можемо вдіяти), що фізично сильніший принижує людську гідність фізично слабшого, але набагато розумнішого. Кожна людина певним чином на це може відреагувати. Яка позиція, на Вашу думку, може бути правильною:

- 1) внутрішньо сильно співпереживати і докоряти собі, що нічим не можу допомогти слабшому;
- 2) відчувати неспокій, схвильованість за людину, але не вдаватися до глибокого переживання;
- 3) відмітити собі, що ніколи так сам не буду чинити по відношенню до інших людей;
- 4) осудити подумки того, хто сильніший, але що можна при цьому вдіяти - завжди існує певна несправедливість і безвідповідальність;

Інше:

20. Якщо одного з Ваших самих близьких друзів справедливо покритикувала група однолітків, то йому, мабуть, потрібно:

- 1) дуже спокійно до цього поставитися і визнати критику правильною, хоч вона і дуже болісна для нього;
- 2) обов'язково знайти факти, щоб виправдати себе, вказуючи, при цьому, на подібні чинки тих, хто критикував;
- 3) промовчати, осмислити все і подумати про те, як більше не потратити у подібну ситуацію;
- 4) затаїтися і обов'язково знайти можливість, щоб за якусь поведінку теж покритикувати цих однокласників;

Інше:

21. Одного разу психологи провели дослідження. В ньому одна група за відеозаписом спостерігала зустріч на телебаченні з цікавою людиною. Ця людина як за біографією, так і за оригінальними

відповідями характеризувалася дуже позитивно. Друга група спостерігала зустріч з тією ж самою людиною. Але тут запис був продовжений. У кінці зустрічі ця людина необережно вилила чашку кави, яка стояла на столі, собі на світлий костюм і при цьому голосно викрикнула якусь дурницю.

Питання: 1. Якій з цих двох груп більше сподобалася одна і та ж людина?

- 1) Перша група
- 2) Друга група

22. Питання 2. Особисто Вам, в якій ситуації людина більше сподобалася? *

- 1) перша ситуація
- 2) друга ситуація

Методика "Моральний вибір" (авт. Сокол Л.М.)

Інструкція: Шановні респонденти! Вам пропонується обрати відповідь, яка буде співвідноситися з власними вчинками у наступних ситуаціях

***Обов'язкове запитання**

1. Вкажіть своє ім'я та першу букву прізвища *

2. Вкажіть свій вік *

3. Вкажіть свою стать *

Чоловік

Жінка

4. Під час канікул, коли ти саме збирався поїхати на відпочинок, викладач несподівано попросив тебе терміново підготувати реферат на конференцію . Як ти вчиниш?

Відмітьте тільки одну відповідь

а) погодишся допомогти і відкладеш свій від'їзд;

б) мобілізуєш однокурсників і за день виконаєш всю роботу;

в) пообіцяєш зробити це після повернення;

г) пообіцяєш залучити на допомогу того, хто лишається у місті.

5. Тобі дали доручення, яке не зовсім подобається, але його виконання необхідне для досягнення спільних завдань з академгрупою. Як ти вчиниш?
- а) сумлінно виконаєш доручення;
 - б) залучиш товаришів;
 - г) попросиш дати цікавіше доручення;
 - д) знайдеш причину для відмови.
6. Ти випадково почув, як група твоїх однокурсників висловила цілком слушне, але неприємне зауваження на твою адресу. Які твої дії в цій ситуації?
- а) спробуєш пояснити однокурсникам, чим були викликані прорахунки в твоїй діяльності або поведінці;
 - б) переведеш розмову на жарт, але намагатимешся якнайшвидше виправити недоліки, про які йшлося;
 - в) зробиш вигляд, що нічого не чув;
 - г) зауважиш товаришам, що вони не кращі від тебе, бо говорять про тебе у твою відсутність.
7. Викладач почув себе погано та попросив тебе прибратися після занять у кабінеті психології (помити вікна, підмести підлогу, розкласти речі в шафах). Як ти поведешся?
- а) приклавши зусилля, виконуватимеш завдання;
 - б) звернешся до друзів з проханням допомогти;
 - в) попросиш звільнити тебе від цієї роботи і дати іншу;
 - г) не будеш виконувати роботу і підеш відпочивати.
8. Ти став свідком, як твій добрий знайомий несправедливо образив іншого. Як ти вчиниш?

- а) вимагатимеш від кривдника вибачитися перед потерпілим;
- б) з'ясуєш причини конфлікту і допоможеш його усунути;
- в) висловиш співчуття тому, кого образили;
- г) зробиш вигляд, що тебе це не стосується.

9. Ти випадково, сам того не бажаючи, вчинив зле іншій людині. Як ти поведешся?

- а) зробиш усе можливе, аби усунути наслідки причиненого тобою зла;
- б) вибачишся, поясниш, що не хотів цього;
- в) постарася, щоб ніхто не помітив заподіяної тобою шкоди, зробиш вигляд, що ти не винний;
- г) звалиш провину на того, хто потерпів.

Визначення рівня усвідомлення поняття «Гідність»

(авт. Я.С. Топало та О.І. Костащук)

Інструкція: Шановні респонденти, ознайомтесь із запропонованими твердженнями та визначте, які із варіантів відповіді найточніше відповідають Вашому ставленню до них.

1. Як Ви розумієте зміст поняття «гідність»? Допишіть речення:
Гідність – це
2. Якими якостями, на Вашу, думку повинна бути наділена гідна людина? Напишіть ці якості та пронумеруйте в порядку значущості.
3. Опишіть Ваш ідеал гідної людини:
4. Допишіть твердження: Гідна людина не здатна...
5. Чи здатна людина стати професіоналом свого діла, без почуття гідності?
6. Чи завжди Ваші внутрішні моральні твердження відповідають етичним нормам суспільства? _____
7. Наскільки актуальною та важливою, на Вашу думку, є проблема виховання почуття гідності для нашого життя в цілому?

А) дуже важливо;

Б) важливо;

В) не дуже важливо;

Г) не важливо;

Д) взагалі не важливо.

8. Наскільки актуальною та важливою, на Вашу думку, є проблема виховання почуття гідності для Вашого становлення, як майбутнього вчителя початкової школи?
- А) дуже важливо;
 - Б) важливо;
 - В) не дуже важливо;
 - Г) не важливо;
 - Д) взагалі не важливо.
9. У чому Ви вбачаєте Вашу гідність? Виберіть варіант, який найбільше Вам відгукується:
- А) Ви гідна, впевнена в собі людина;
 - Б) Ваші внутрішні та моральні переконання завжди відповідають етичним нормам суспільства;
 - В) Ви впевнена в собі людина, яка здатна прийняти рішення, але не завжди діє згідно з усталеними нормами;
 - Г) Ви невпевнені у собі, схильні до приниження інших людей.
10. Чи відчуваєте Ви потребу у підвищенні рівня почуття власної гідності?
- А) так
 - Б) скоріше так, чим ні
 - В) скоріше ні, чим так
 - Г) ні

Шкала совісності (авт. Р. Кеттел, модиф.
Л.В. Клочек)

Інструкція: Вам пропонується ряд тверджень. Якщо Ви згодні з ними, то на бланку відповіді навпроти кожного твердження позначте знаком «+» позитивну відповідь і «-» негативну.

***Обов'язкове запитання**

1. Вкажіть Ваше ім'я *

2. Ваш вік *

3. Оберіть стать *

жінка

чоловік

4. Я суворо дотримуюся етичних і моральних принципів *

+

--

5. Я завжди зважаю на свої почуття обов'язку і відповідальності *

+

--

6. Я вірю, що будь-які, навіть приховані вчинки, не залишаться не розкритими *

+

--

7. Мене обурює, що при хорошому захисті, людина може уникнути покарання за * скоєне

+

--

8. Я вважаю, що дотримання соціальних норм і моральних імперативів є * обов'язковим

+

--

9. Я вважаю, що люди повинні відмовитися від неприйнятної поведінки в соціумі *

+

--

10. Якби я повинен був навмисно збрехати людині, мені довелося б дивитися у бік, * так як соромно було б дивитися їй в очі

+

--

11. Я люблю читати книги, статті на теми моралі *

+

--

12. Мене дратує, коли жінки палять *

+
 --

13. Гадаю, що існує одне, єдине та правильне розуміння життя *

+
 --

14. Коли хтось виявляє дурість чи невігластво, я намагаюся його виправити *

+
 --

15. Я людина міцних переконань *

+
 --

16. Я люблю лекції на серйозні теми *

+
 --

17. Я вважаю, що будь-яку роботу треба доводити до кінця, навіть, якщо здається, * що в цьому немає необхідності

+
 --

**Опитувальник методики «Шкала емоційного відгуку» А. Меграбяна і
Н. Епштейна**

Інструкція. Прочитайте наведені нижче твердження і оцініть ступінь своєї згоди або незгоди з кожним із них (поставте позначку у відповідній графі бланка для відповідей), орієнтуючись на те, як ви зазвичай поведетеся в подібних ситуаціях.

Бланк для відповідей до методики «Шкала емоційного відгуку»

Прізвище, ім'я, по батькові _____

Вік _____ Дата _____

№ п/п	Твердження	Відповідь			
		Згоден (завжди)	Скоріше згоден (часто)	Скоріше не згоден (рідко)	Не згоден (ніколи)
1	Мене засмучує, коли я бачу, що незнайома людина почувається серед інших людей самотньо				
2	Мені неприємно, коли люди не вміють стримуватися і відкрито проявляють свої почуття				
3	Коли хтось поруч зі мною нервує, я теж починаю нервувати				
4	Я вважаю, що плакати від щастя нерозумно				
5	Я близько до серця приймаю проблеми своїх друзів				
6	Іноді пісні про кохання викликають у мене багато почуттів				

7	Я б сильно хвилювався (хвилювалася), якби мав (мала) повідомити людині неприємне для нього звістка				
8	На мій настрій сильно впливають оточуючі люди				
9	Мені хотілося б отримати професію, пов'язану з спілкуванням з людьми				
10	Мені дуже подобається спостерігати, як люди приймають подарунки				
11	Коли я бачу, як плаче людини, то й сам (сама) засмучуюсь				
12	Слухаючи деякі пісні, я часом відчуваю себе щасливою (щасливим)				
13	Коли я читаю книгу (роман, повість тощо), то так переживаю, ніби все, про що я читаю, відбувається насправді				
14	Коли я бачу, що з ким-то погано поводяться, то завжди серджуся				
15	Я можу залишатися спокійним (спокійного), навіть якщо всі навколо хвилюються				
16	Мені неприємно, коли люди при перегляді кінофільму зітхають і плачуть				
17	Коли я приймаю рішення, ставлення інших людей до нього, як правило, ролі не грає				

18	Я втрачаю душевний спокій, коли оточуючі чимось пригнічені				
19	Я переживаю, коли бачу людей, легко расстраивающихся з-за дрібниць				
20	Я дуже засмучуюсь, коли бачу страждання тварин				
21	Нерозумно переживати з приводу того, що відбувається в кіно або про що читаєш в книжці				
22	Я дуже засмучуюсь, коли бачу безпорадних старих людей				
23	Я дуже переживаю, коли дивлюся фільм				
24	Я можу залишитися байдужим (байдужою) до будь-якого хвилювання навколо				
25	Маленькі діти плачуть без причини				

**Психодіагностичний тест «Добро і зло» (Л.М.Попов, А.П.Кашин,
модиф. Л.В. Клочек)**

Інструкція: Перед Вами анкета, яка дозволяє визначити деякі особливості Вашої особистості. Дайте відповідь на питання, обравши правильну, на Ваш погляд, із запропонованих та відмітьте її знаком "+" чи "--" у відповідному рядку бланку відповідей .

*** Обов'язкове запитання**

1. Вкажіть Ваше ім'я *

2. Ваш вік *

3. Оберіть стать *

Відмітьте тільки одну відповідь.

жінка

чоловік

4. Вважаю, що людину можна визнати переможеною, навіть якщо супротивник несправедливий до неї

+

--

5. Вважаю, що в суперечці потрібно, незважаючи ні на що, переконувати іншого в правоті своїх поглядів

+

--

6. Людина має жалкувати, коли з егоїстичних позицій образила Іншого *

+

--

7. Вважаю, якщо людині потрібно досягнути поставленої мети, вона має використовувати будь-які засоби

+

--

8. Людина, усвідомлюючи наявність у себе негативних рис, які шкодять іншим, має їх позбавитися

+

--

9. Задля досягнення мети можна з легкістю образити людину *

+

--

10. Вважаю, що є прийнятним звинувачувати іншу людину, навіть якщо вона не винна *

+

--

11. Вважаю, що з іншими людьми потрібно так вчиняти, як би хотілося, щоб вчинили зі мною

+

--

12. Вважаю, що потрібно стримувати свої емоції, що негативно позначаються на емоційному стані інших людей

+

--

13. Я не підтримую думку, що варто не чіпати дорогі ідеали минулого людей, якщо вони про це не просять

+

--

14. Я переконаний, що потрібно зважати на реакцію оточуючих щодо власних вчинків – моральних чи аморальних

+

--

15. Вважаю нормальним прагнення бути відвертим у стосунках з близькими *

+

--

16. Не бачу нічого поганого в лестогах на адресу іншої людини *

+

--

17. Вважаю, що самокритика стоїть на заваді успіху *

+

--

18. Вважаю прийнятним бажання поручитися за іншу людину *

+

--

19. Людям потрібно довіряти *

+

--

20. Не варто пробачати людину, яка вчинила несправедливо *

+

21. Потрібно допомагати кожному, хто того потребує *

+

--

22. Вважаю, що заради власного успіху можна звести наклеп на іншу людину *

+

--

23. Потрібно жертвувати своїми благами заради благополуччя інших людей *

+

--

24. Вважаю нормальною негативну реакцію на дії близької людини, неприйнятні в моєму розумінні

+

--

25. Природно, що в людині поєднуються як її переваги, так і недоліки

+

--

26. Вважаю, що не варто ділитися з іншими людьми своїми речами, навіть якщо вони мені непотрібні

+

--

27. Вважаю, що прийнятно жертвувати власними інтересами і навіть життям заради інтересів близьких людей

+

--

28. Потрібно виявляти терпіння і толерантність до іншої людини, навіть, якщо невідомі мотиви її поведінки

+

--

29. Вважаю прийнятним давати обіцянки, незважаючи на те, що вони ніколи не будуть виконані

+

--

30. Вважаю, що потрібно отримувати винагороду тією мірою, якою вона заслужена

+

--

31. Заради здобуття визнання чи особистого успіху в житті, можна запрягнути чим завгодно

+

--

32. Прийнятно відчувати докори сумління після вчинених поганих дій чи прийнятих рішень

+

--

33. Вважаю, що в дискусіях, в суперечці з іншою людиною необхідно, перш за все, тактовно ставитись до співрозмовника

+

--

34. Вважаю прийнятним скривдити людину в суперечці

+

--

35. Вважаю, що нормально прославитись будь-якою ціною *

+

--

36. Вважаю, що мене повинні поважати інші, не менше за будь-яку відому людину *

+

--

37. Вважаю, що є прийнятним докоряти іншим людям за їх недоліки *

+

--

38. Вважаю, що не варто дорікати людині, якщо вона визнала свою провину *

+

--

39. Вважаю, що нормально бажати негаразди для людей, які отримують більше за мене визнання в суспільстві

+

--

40. Вважаю, що не варто давати обіцянки за відсутності впевненості щодо можливості їх виконання

+
 --

41. Вважаю, що доброю можна назвати людину, яка має великі гроші та робить дорогі подарунки

+
 --

42. Вважаю, що людина у своїх негараздах має звинувачувати тільки себе *

+
 -

43. Переконаний, що потрібно віддавати перевагу правді, навіть якщо для інших вона буде неприємною

+
 --

44. Вважаю, що можна поступитися своїм принципам, піддавшись сильному впливу ззовні

+
 --

45. Вважаю неприпустимими жарти знайомих на мою адресу *

+
 --

46. Вважаю прийнятним бути нестриманим у словах, діях, емоціях по відношенню до людини, яка сперечається зі мною

+

--

47. Я кожен день проживаю на Землі так, ніби це мій останній день *

+

--

**Методика "Прогноз поведінки людини у проблемній ситуації" (авт.
Д.В. Ронзін)**

Інструкція: Вам пропонується шість сюжетних зображень, змістом яких є проблемна ситуація морального характеру. Розгляньте їх, та дайте відповіді на запитання до кожної картинки.

Яка ситуація зображена на цій картинці?

Як, на Вашу думку, може вчинити ця людина?

А як ще могла б діяти ця людина?

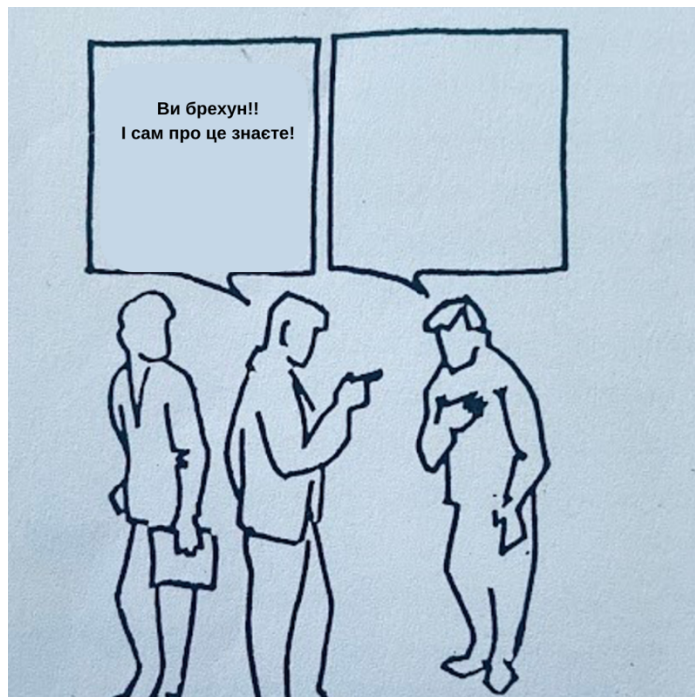
Що може сказати людина в цій ситуації ?

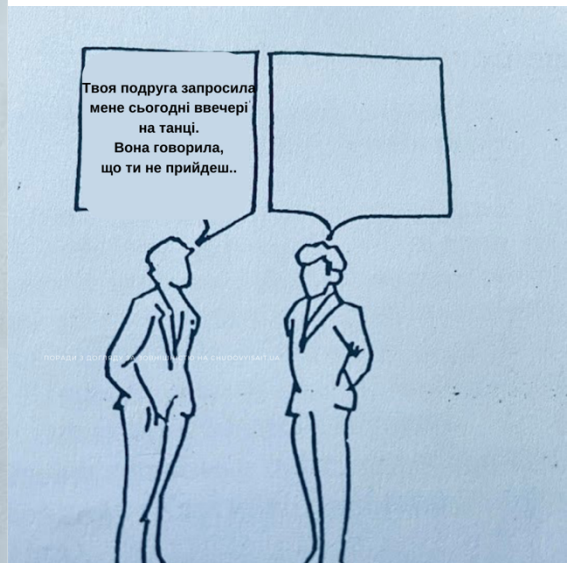
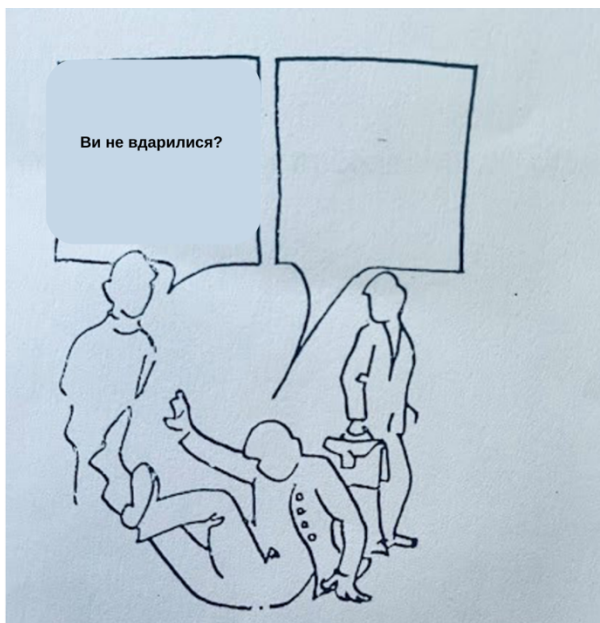
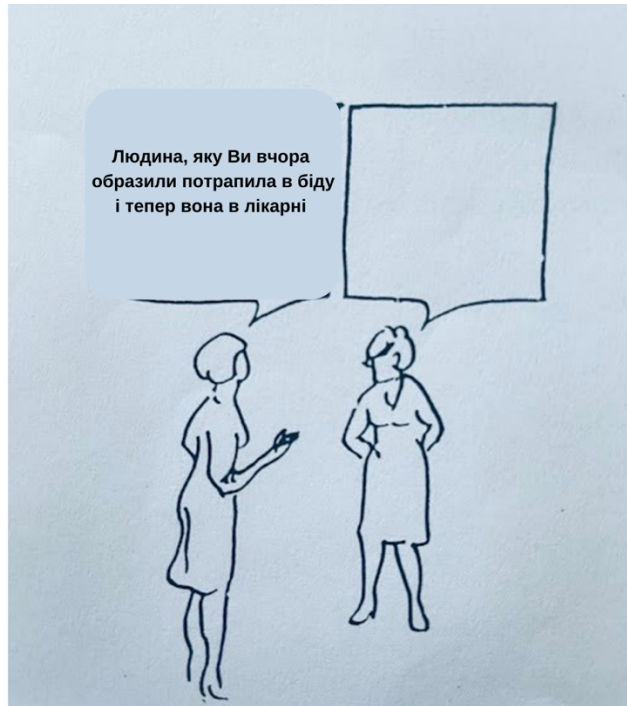
Давайте уявимо, що в проблемній ситуації опинився Ваш друг. Як би він повівся? Що сказав?

А як би Ви вчинили? Чому саме так? Що сказали б?

В кожній групі є хлопці або дівчата, з вчинками яких Ви не завжди погоджуєтеся. Я Ви вважаєте, якщо у даній ситуації опинився б один із них, як би він вчинив?

На Вашу думку, що спонукає людину в складній ситуації вибрати ту або іншу формуповедінки?

**Методика «Діагностика моральної вмотивованості» (адапт.
І. В. Кравченко)**

Інструкція: «Прочитайте чотири твердження нижче. Довго не роздумовуючи, виберіть одну з чотирьох запропонованих відповідей».

Вкажіть Ваше ім'я

Ваш вік

Оберіть стать

чоловік

жінка

1. Якщо хтось плаче, то я...

- 1) Намагаюся йому допомогти.
- 2) Думаю про те, що могло статися.
- 3) Не звертаю уваги.

2. Я з другом граю в бадмінтон, до нас підходить хлопчик років 6-7, і каже, що у нього немає такої гри, але він би хотів її мати

- 1) Я скажу йому, щоб він не приставав.
- 2) Відповім, що не можу йому допомогти.
- 3) Скажу, щоб він попросив батьків йому купити таку гру.
- 4) Пообіцяв, що він може прийти і пограти з ними.

3. Якщо хтось в компанії засмутився через те, що програв у гру, то я ...

- 1) Я не зверну уваги.
- 2) Скажу, що він розмазня.
- 3) Поясню, що немає нічого страшного.

4) Скажу, що треба краще навчитися цій грі.

4. Ваш однокласник на Вас образився, Ви...

- 1) Подумаю про його почуття і про те, що я можу зробити в цій ситуації.
- 2) Ображений у відповідь.
- 3) Доведу йому, що він не правий.

Методика визначення відповідальності (авт. М.А. Осташева)

Інструкція: Вирішення багатьох проблем у житті людини залежить від її відповідальності. Добрі взаємостосунки з людьми, досягнення мети, процеси самоудосконалення, висока ерудиція, почуття власної гідності, допомога і співчуття іншим, честь і обов'язок - це той невеликий перелік важливих сторін життя особистості, в основі яких лежить відповідальність. Дана якість особистості включає в себе дисциплінарну відповідальність, відповідальність за себе та відповідальність за інших у загальній справі. Кожному необхідно знати ступінь розвитку цієї важливої моральної якості у себе з тим, щоб удосконалювати своє "Я", власні вчинки і поведінку. Перед Вами на бланку представлені питання, на які треба відповісти обравши один із запропонованих варіантів.

1. Чи вважаєш ти, якщо робота не перевіряється викладачем, то її можна виконати погано?
 - безумовно, так
 - мабуть, так
 - мабуть, ні
 - безумовно, ні

2. Чи буває так, що ти не виконуєш доручень через те, що вони здаються тобі досить важкими?
 - безумовно, так
 - мабуть, так
 - мабуть, ні
 - безумовно, ні

3. Чи вважаєш ти, що тобі немає сенсу турбуватися про суспільні справи, так як у тебе достатньо і власних клопотів?
 - безумовно, так

- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

4. Якщо у Вас з товаришем різні погляди чи, чи намагаєшся ти знайти загальну точку зору?

- безумовно, так
- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

5. Тобі більше подобаються докладні вказівки, ніж можливість домислити деталі справи самому?

- безумовно, так
- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

6. Коли викладач хоче поговорити з тобою після занять, чи хвилюєшся ти, що зробив щось не так?

- безумовно, так
- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

7. Чи згоден ти, що багато однокурсників, добре виконують свої обов'язки через страх покарання?

- безумовно, так
- мабуть, так

- мабуть, ні
- безумовно, ні

8. У випадку неприємностей у класі, чи можеш ти взяти всю відповідальність на себе?

- безумовно, так
- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

9. Тобі більше подобається швидко перейти до справи, а не довго обговорювати її з приятелями?

- безумовно, так
- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

10. Чи вважаєш ти, що тобі немає ніякої справи до особистого життя однокурсників?

- безумовно, так
- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

11. Чи вважаєш ти себе надійною людиною?

- безумовно, так
- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

12. Чи буває так, що ти з власної вини запізнюєшся (на збори, заняття, зустріч з друзями)?

- безумовно, так
- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

13. Чи вважаєш ти, що краще всього відповідати за загальну справу колективно?

- безумовно, так
- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

14. Чи вважаєш ти, що головне - це виконання власних обов'язків, а як справляються з ними твої товариші - це не твоя справа?

- безумовно, так
- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

15. Чи згоден ти, що пред'являти вимогливість до себе необхідно тільки під впливом товаришів, наставників?

- безумовно, так
- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

16. Чи вважаєш ти, що в процесі дискусій чи групових виступах краще надати можливість обговорювати питання іншим, а самому помовчати?

- безумовно, так
- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

17. Чи вважаєш ти, що доручена справа повинна бути виконана в цілому, а дрібні деталі в ній не суттєві?

- безумовно, так
- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

18. Чи можна добросовісно виконувати яку-небудь справу, навіть, якщо вона тобі не по душі?

- безумовно, так
- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

19. Ти хвилюєшся, якщо тобі належить відповідати за всю групу?

- безумовно, так
- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

20. Чи завжди вимогливість до себе виховується під впливом друзів, викладачів, керівників?

- безумовно, так
- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

21. Чи часто ти звинувачуєш себе, якщо не до кінця виконав доручену справу?

- безумовно, так
- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

22. Чи подобається тобі братися за вирішення складних суспільних проблем?

- безумовно, так
- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

23. Якщо якась робота не виходить, чи схильний ти переробляти її по декілька разів?

- безумовно, так
- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

24. Чи часто виникає у тебе бажання допомогти іншому?

- безумовно, так
- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

25. Якщо тобі щось доручено, чи виникає у тебе бажання докладно познайомитися зі справою, зі своїми обов'язками?

- безумовно, так
- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

26. Частіше всього про життя групи ти дізнаєшся на конференціях, зібраннях, від інших людей?

- безумовно, так
- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

27. Чи буває так, що ти обіцяєш щось зробити, якщо знаєш, що це неможливо?

- безумовно, так
- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

28. Якщо твій друг неправий, чи завжди ти намагаєшся йому це доводити?

- безумовно, так

- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

29. Чи завжди можна вірити твоїм обіцянкам?

- безумовно, так
- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

30. Чи вірно те, що страх бути розкритими утримує людей від нечесних вчинків?

- безумовно, так
- мабуть, так
- мабуть, ні
- безумовно, ні

**Опитувальник особистісної автономії для підлітків та юнаків
(М. Нум, адаптація і стандартизація І. В. Корчікової)**

Інструкція. Вам потрібно оцінити, наскільки кожне з тверджень підходить Вам. Оцінювати треба у балах від 1 до 5.

1. Мені важко зрозуміти, чого я насправді хочу.
 - a Це абсолютно не про мене.
 - b Це погано підходить до мене.
 - c У середньому це про мене.
 - d Це добре описує мене.
 - e Це точно описує мене.

2. Ситуації вибору мені даються легко.
 - a Це абсолютно не про мене.
 - b Це погано підходить до мене.
 - c У середньому це про мене.
 - d Це добре описує мене.
 - e Це точно описує мене.

3. Я часто буваю розгубленим у важких ситуаціях.
 - a Це абсолютно не про мене.
 - b Це погано підходить до мене.
 - c У середньому це про мене.
 - d Це добре описує мене.
 - e Це точно описує мене.

4. Коли хтось запитує мене, чого я хочу, я зазвичай точно знаю відповідь.
 - a Це абсолютно не про мене.
 - b Це погано підходить до мене.
 - c У середньому це про мене.
 - d Це добре описує мене.
 - e Це точно описує мене.

5. Я часто буваю нерішучим.
 - a Це абсолютно не про мене.
 - b Це погано підходить до мене.
 - c У середньому це про мене.
 - d Це добре описує мене.

- e Це точно описує мене.
6. Коли я йду проти волі інших, зазвичай нервую.
- a Це абсолютно не про мене.
 - b Це погано підходить до мене.
 - c У середньому це про мене.
 - d Це добре описує мене.
 - e Це точно описує мене.
7. Я зазвичай погоджуюся з думкою оточуючих.
- a Це абсолютно не про мене.
 - b Це погано підходить до мене.
 - c У середньому це про мене.
 - d Це добре описує мене.
 - e Це точно описує мене.
8. Якщо я з кимось не згоден, прямо кажу йому про це.
- a Це абсолютно не про мене.
 - b Це погано підходить до мене.
 - c У середньому це про мене.
 - d Це добре описує мене.
 - e Це точно описує мене.
9. Я часто погоджуюся з іншими, навіть якщо невпевнений у їх правоті.
- a Це абсолютно не про мене.
 - b Це погано підходить до мене.
 - c У середньому це про мене.
 - d Це добре описує мене.
 - e Це точно описує мене.
10. Я часто змінюю своє рішення, вислухавши думку іншої людини.
- a Це абсолютно не про мене.
 - b Це погано підходить до мене.
 - c У середньому це про мене.
 - d Це добре описує мене.
 - e Це точно описує мене.
11. Я впевнено йду до своєї мети.
- a Це абсолютно не про мене.

- b Це погано підходить до мене.
- c У середньому це про мене.
- d Це добре описує мене.
- e Це точно описує мене.

12. Мені важко розпочати нову діяльність самому.

- a Це абсолютно не про мене.
- b Це погано підходить до мене.
- c У середньому це про мене.
- d Це добре описує мене.
- e Це точно описує мене.

13. Мені легко приступати до нової діяльності самостійно.

- a Це абсолютно не про мене.
- b Це погано підходить до мене.
- c У середньому це про мене.
- d Це добре описує мене.
- e Це точно описує мене.

14. Я постійно шукаю нових вражень.

- a Це абсолютно не про мене.
- b Це погано підходить до мене.
- c У середньому це про мене.
- d Це добре описує мене.
- e Це точно описує мене.

15. Я швидко пристосовуюся до нових ситуацій і відчуваю себе комфортно.

- a Це абсолютно не про мене.
- b Це погано підходить до мене.
- c У середньому це про мене.
- d Це добре описує мене.
- e Це точно описує мене.

Визначення рівня усвідомлення поняття "Справедливість"
(авт. Т.А. Некіз)

Інструкція: Шановні респонденти! Нище подані твердження, ознайомтеся з ними, давайте відповідь на запитання та оберіть варіант, який Вам найбільше імпонує. Будьте щирі!

1. Ваше визначення поняття "Справедливість"

2. Справедлива людина та, яка ...

3. Чи згодні Ви з твердженням: кожен отримує те, чого заслуговує.

а Так

б Ні

4. Прочитайте притчу та дайте відповіді на запитання:

Невдовзі після того як Соломон став царем, прийшли до нього на суд дві жінки. Вони жили в однім домі, і в кожній було по немовляті. Одна з них уві сні випадково задавила своє немовля і підклала його іншій жінці, а в тієї взяла собі. Вранці жінки стали сперечатися: «Жива дитина моя, а мертва твоя», казала кожна. Так сперечалися вони і перед царем. Вислухавши їх, Соломон наказав: «Принесіть меч». І принесли меч цареві. Соломон сказав: «Розрубайте живу дитину навпіл і віддайте половину одній і половину іншій». Одна з жінок при цих словах вигукнула: «Відайте їй дитину, але не вбивайте її!». Інша ж, навпаки, казала: «Рубайте, хай не дістанеться не мені, не їй». Тоді Соломон сказав: «Не вбивайте дитини, а віддайте її першій жінці: вона її мати».

5. Чи справедливим було рішення царя Соломона?

а Так, його рішення справедливе

б Ні, він вчинив не правельно

с Інше:

6. Чи можна досягти справедливості, якщо не дотримуватися правди?

а Так

б Ні

7. Вам допомогли заробити гроші. Чи готові ви віддати частину з них тому, хто вам допоміг?
- a Так
 - b Ні
8. Вам повідомили , що Ваш друг невтішно відгукувався про вас. Чи позначиться таке повідомлення на Вашому ставленні до нього?
- a Так
 - b Ні
9. Якщо сваряться ваші батьки , то намагаєтеся ви їх помирити?
- a Так
 - b Ні
10. Якщо наставник (викладач) робить вам заслужене зауваження, то чи погоджуєтеся Ви з ним?
- a Так
 - b Ні
11. Якщо у Вашій присутності говорять те, з чим ви не згодні , то чи підтримуєте ви сказане?
- a Так
 - b Ні
12. Завершуєте Ви діяльність, коли нічого не виходить?
- a Так
 - b Ні
13. Якщо Ви впевнені у своїй правоті , то чи вислухаєте точку зору того, хто з Вами не згоден?
- a Так
 - b Ні
14. Чи відповідаєте Ви іншій людині "тією ж монетою"? (наприклад за образу)
- a Так
 - b Ні
15. Висміюєте інших людей, тільки, щоб розвеселити оточуючих?
- a Так
 - b Ні
16. Якщо вам приписують чужі заслуги, то чи погоджуєтеся Ви з цим?

- a Так
- b Hi

Методика «Моральний вибір особистості» (авт. Т.А. Некіз)

Інструкція: Шановні респоденти, перед вами є відкриті питання, на які потрібно дати відповіді, які ви вважаєте правильним та реалістичними для вашого життя.

***Обов'язкове запитання**

1. Ваш вік *

2. Стать *

Відмітьте тільки одну відповідь.

- a Жіноча
- b Чоловіча

3. Тимчасове місце проживання у зв'язку з війною в Україні *

- a Відмітьте тільки одну відповідь.
- b Україна
- c Інша країна (Європа)
- d країни Америки (США, Канада)
- e залишив (ла)ся у своїй домівці

4. Як на Вашу думку, змінилася моральність сучасної молоді в умовах воєнного стану в Україні? Чи змінилася вона взагалі?

5. У яких ситуаціях морального вибору опинилися українці в умовах війни в Україні? (Наведіть приклади)

6. Якщо Вам відомі приклади моральної поведінки громадян України в інших країнах в умовах війни, наведіть їх?

7. Оцініть моральну поведінку українців за межами окупованих територій та за кордоном?
8. Чи змінилися, на Вашу думку, моральнісні орієнтири сучасних українців?
9. Які емоційні стани Ви переживали самі або спостерігали у інших, в умовах війни (Наприклад: тривога, паніка, відчуття провини, сором, апатія, відчай, безпорадність, безнадійність, невизначеність тощо)?
10. Якої моральної та психологічної підтримки найбільш потребує молодь сьогодні в Україні?
11. Який, на вашу думку, визначальний чинник здійснення людиною морального вибору в умовах військового стану в Україні?

Зміст та структура тренінгу

Заняття № 1. Гідність та совість як основа розвитку моральних цінностей.

Час проведення: 80 хв.

Вступна частина. Вправа «Знайомство».

Мета: знайомство учасників; запам'ятовування імен; формування творчої атмосфери.

Хід проведення: «Зараз ми будемо знайомитися, і зробимо це так. Всі сідають на стільці колом. Кожен встає і називає ім'я свого сусіда праворуч, а потім власне ім'я або так, як він хотів би, щоб до нього зверталися всі присутні».

Основна частина. Вправа «Правила».

Мета: встановлення принципів роботи в групі, створення відчуття захисту, усвідомлення особливостей спілкування в групі, сприяння організації ефективного простору для особистісного розвитку юнаків та дівчат.

Матеріали: ватман, на якому записуються правила.

Хід проведення: Ведучий пропонує визначити учасникам правила роботи в групі, яких всі повинні дотримуватися протягом усіх занять. Він пропонує групі перелік правил – принципів, які учасники приймають чи не приймають. Якщо правило прийняте, то воно записується на ватмані. Учасники можуть доповнювати перелік правил своїми.

1. «Я-висловлювання». Для відвертого спілкування під час занять необхідно відмовитись від безособового мовлення, яке допомагає приховувати власну позицію і, тим самим, уникати її усвідомлення. Тому ми змінюємо висловлювання типу: «Більшість людей вважає, що...» - на таке: «Я вважаю, що...» тощо. Це передбачає відмову від безадресних суджень про інших.

2. Щирість спілкування. Усі члени групи повинні спробувати відкинути всі ролі і бути самими собою. Слід намагатись говорити лише про те, що

відчуваємо і думаємо з приводу того, що відбувається у групі. Якщо нема бажання висловитись щиро і відверто, краще промовчати. Це правило означає відверте висловлювання своїх почуттів стосовно і до дій інших учасників і до самого себе. Той, хто дає оцінку, повинен проявити толерантність до іншого.

3. Конфіденційність. Все, що відбувається під час занять, ні в якому разі не розголошується. Учасники повинні бути впевнені в тому, що ніхто не розповість про їх переживання, про те, чим вони поділилась. Це допомагає бути щирими та сприяє саморозкриттю. Всі учасники повинні довіряти один одному і групі в цілому.

4. Спілкування за принципом «тут і тепер». Важливо вміти говорити про свої актуальні відчуття і думки. Розвинена рефлексія допомагає людині бути самокритичною, краще пізнавати себе і власні особистісні особливості, а також розуміти стани інших членів групи. Тому під час занять всі говорять про те, що турбує їх саме зараз, і обговорюють те, що відбувається з ними у групі.

5. Правило «СТОП!». Той член групи, який не бажає відповідати на якесь запитання, брати участь у будь-якій грі, процедурі з причини небажання бути щирим або з причини неготовності до відвертості, має право сказати «Стоп!» і таким чином виключити себе з участі в процедурі. Проте це правило бажано використовувати якнайрідше, тому, що воно обмежує учасника у пізнанні себе.

6. Повага до того, хто говорить. Коли висловлюється хтось із учасників, ми його уважно слухаємо, даючи можливість сказати те, що він бажає. Не критикуємо і визнаємо право на висловлювання власної думки. Правило передбачає неможливість переривати того, хто говорить.

7. Неприпустимість безпосередніх оцінок людини. Під час обговорення того, що відбувається, ми оцінюємо не учасника, а лише його дії і поведінку. Ми не використовуємо висловлювання типу: «Ти мені не подобаєшся», а

говоримо: «Мені не подобається твоя манера спілкування».

Вправа «Скептики й оптимісти».

Мета: формувати позитивне мислення, тренувати навички сприймати інформацію з різних точок зору та виокремлювати моральні цінності.

Матеріали: м'яч.

Хід проведення: Перед початком вправи тренер розповідає притчу про «Два погляди» «Дві людини опинилися у в'язниці, в одній камері. Убога обстановка, маленьке вікно за решіткою. Ніби змовившись, обидва поглянули на вікно. Один з них побачив товсті, вкриті брудом решітки. Інший же побачив синє небо і яскраві зорі».

Далі тренер за допомогою групи підбиває підсумок: «Мінусів не існує без плюсів, також як і плюсів без мінусів. У будь-якій організації також є свої мінуси, але якщо дивитися тільки на них, можна не побачити неба і зірок. Важливо знати мінуси і працювати над їх усуненням. При цьому пам'ятати, що за мінусами, як правило приховуються плюси». Виступ тренера: «Знаходити позитивне в різних моментах життя – дуже важлива звичка, яка допоможе вам бачити повну картину і використовувати всі ресурси ситуації. Зараз ми спробуємо формувати цю звичку в ігровій формі. Встаньте у коло. Я скажу твердження й обґрунтую його: «Йде сніг, і це добре, тому що всюди чисто». Потім я передаю хід сусіду праворуч, який повторює кінцівку мого твердження і спростовує його: «Всюди чисто, і це погано, тому що все забрудниться». Наступний гравець повторює кінцівку ствердження свого сусіда ліворуч і спростовує його: «Все забрудниться, і це добре, тому що хтось прийде і прибере». І так далі по колу».

Тренер слідкує за тим, щоб учасники використовували тільки кінцівку фрази. Тренер приймає участь у вправі нарівні зі всіма і завершує її. По завершенні вправи тренер проводить зв'язок із напрямом програми: «Людина здатна блискавично відшукати в складній ситуації позитивні та

негативні характеристики. Ця здатність стане у пригоді у вашій особистій та професійній діяльності.

Вправи на тему: Власна гідність.

Мета: формувати в учнів прийняття себе таким, як є; усвідомлення власної гідності, значимості і цінності; посилювати віру в свої сили; розвивати уміння об'єктивно поцінювати свої чесноти; виховувати почуття гідності як вищої моральної цінності.

Хід проведення:

Слова тренера: Людська гідність дана людині законом, власну потрібно формувати своєю моральною поведінкою, вчинками, ціннісним ставленням до інших, самовдосконаленням. Для того, щоб вдосконалювати себе, потрібно, по-перше, знати себе, вміти оцінювати, позитивно ставитись до себе, хотіти вдосконалитись і вміти це робити. Ось цим ми і займемось на наших заняттях. Зараз ви ознайомитесь з одним дуже цікавим тестом, який, можливо, допоможе вам бути успішнішим на шляху до свого ідеального «Я».

Вправа «Не посмішка». Посмішка — це прекрасно, вона завжди вас прикрашає. Але вас і «ловлять» на посмішку: ви посміхнулись, значить сказали «так». А чи завжди це правильно? Щоб стати вільною і достойною, людина навчилась не завжди відповідати посмішкою на посмішку. Дозвольте собі бути і серйозним, і похмурим, коли вам цього хочеться і коли це потрібно.

Вправа «Нестандартні вчинки». Ви занадто залежні від оцінок оточуючих людей і боїтесь вийти за межі стандартної поведінки. Дозвольте собі розумні, але не стандартні вчинки. Наприклад, пострибайте на автобусній зупинці, коли вам холодно, зробіть зарядку. Скажете, оточуючі будуть дивитись на вас як на ненормального. По-перше, вони не праві. По-друге, яке вам діло до їх поглядів і оцінок? Не ждіть, поки вас оцінять. Оцінюйте інших першими. Проявляйте інтерес до суспільного життя, подій,

які впливають на національні інтереси українців, культивууй- те в себе національну гідність. Цікавтесь та засвоюйте міжнародні та вітчизняні закони про права людини, повагу та захист її гідності, оволодівайте правовими методами захисту людської гідності.

Вправа «Очима інших». У різних ситуаціях і з різними людьми постарайтесь подивитись на себе очима вашого співбесідника. Яке враження ви справили? Що про вас думають?

Вправа «Мудрець». Вчіться мудрості, спостережливості і вмінню програвати. Ви програли — ваш новий досвід і можливість отримати урок. Щоб не сталось, не засмучуйтесь, а запитайте себе: «А як би до цього поставилась мудра і гідна людина?»

Заклучна частина.

Рефлексія. Запитання для обговорення

1. Як Ви розумієте поняття «власна гідність»?
2. Чи можете Ви об'єктивно поцінювати свої чесноти?
3. До чого спонукали Вас дані заняття?
4. З чим Ви не згодні?

Слова тренера: Власна гідність — це базис і показник вищої моральної свідомості, до якої мусить піднятися особистість. Аморальна людина гідною бути не може. Це принципово. Утвердження гідності людини і всіх належних до цієї чесноти пріоритетів й прав — це і є головне завдання гуманізму. Лише в громадянському суспільстві з його гуманістичною мораллю людина може реально відстояти і свою власну гідність, і свої права.

Заняття № 2. Лекція на тему: Людська гідність. Час проведення: 80 хв.

Мета: поглибити розуміння поняття «людська гідність»; нагадати юнакам та дівчатам українське законодавство стосовно гідності людини; вироблення досвіду протистояння зневажливому ставленню до себе, насильству в різних соціальних чи професійних групах.

Вступна частина.

Тренер: Любі друзі, ні для кого не секрет, що всі люди різні. Відповідно, відмінні їх потреби, інтереси, уподобання, цінності. Втім, існують цінності важливі абсолютно для всіх. На вашу думку, про які з них йдеться?

Юнаки та дівчата називають свої варіанти цінностей, важливих для кожного. Хтось із них називає людську гідність.

Основна частина.

Тренер: Так, повага людської гідності життєво необхідна кожній людині. Це той феномен, який науковцями визнається надцінністю, домінантною ознакою особистості. Люди почуваються комфортно, якщо вони живуть в полі поваги їх гідності. І, навпаки, зневага гідності людини, порушення її прав призводить до погіршення емоційного стану, психічних захворювань, деградації особистості. У той же час наявність у людини цієї цінності вирізняє її із загалу. Вона помітна навіть сторонньому. А Ви могли б вирізнити в натовпі людей достойних, з глибоким почуттям гідності? А в близькому оточенні? Що характерно для таких людей? (манера говорити, голос, одяг, постава, внутрішня сила, цінності). Відомі випадки, коли саме почуття гідності рятувало людину від розпачу, допомагало вижити навіть у страшних умовах тюрем та концентраційних таборів. Безперечно, потрібна гідність і в наш нелегкий час.

Давайте з'ясуємо, кому потрібна гідність сьогодні? По-перше, як ми вже говорили — кожній людині як унікальній самоцінності, а отже — і Вам. Адже кожен з Вас прагне до поваги власної гідності, бажає бути не засобом збагачення олігархів, які вважають себе над людьми, а хоче бути метою, найвищою цінністю суспільства. Становлення гідності стимулює самопізнання свого внутрішнього світу, щоб використати для самореалізації своїх сутнісних сил власні психологічні ресурси. Це має сприяти появі з ваших рядів, середовища молоді генерції справжнього

лідера нації, який зможе відстоювати національні інтереси, забезпечити продукування прогресивних ідей та їх реалізацію. В кінцевому рахунку український народ стане жити достойно, а Україна здійснить довгоочікуваний цивілізаційний стрибок.

Так що ж таке гідність? Тренер розкриває сутнісні характеристики культури гідності, поняття людської гідності. Молоді люди знайомляться зі ст. 3, ст. 21, ст. 28, ст. 68 Конституції України 1996 р., де задекларовано, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах [45].

Тренер: В сучасному українському законодавстві гідність визнається як найвища соціальна цінність, невід’ємне право людини, яке належить їй від народження завдяки приналежності до людського роду. Та чи завжди задекларовані закони сповідаються в нашому реальному житті? Безперечно, ні. Дуже часто гідність зневажається близькими людьми й тими, з ким людина стикається повсякчас на вулиці, в транспорті, в магазині, на ринку, в школі, на дискотеці, в колі друзів та ін. Поклавши руку на серце, зізнайтесь, чи у вашому житті не було зневаги до іншого? Чи готові ви не лише себе, а кожного визнати найвищою цінністю або хоча б поспівчувати чужому горю чи становищу.

Тренер: Підніміть, будь ласка, руку ті, хто жодного разу не образив іншого. Як бачимо — таких немає. А тепер підніміть руку ті, кого хоч колись чи тепер будь-де ображали, принижували гідність. І знову — всі. А кого ображали чи ображають в школі? Також майже всіх.

Згадайте, що ви при цьому відчували? Що вам хотілося зробити з кривдником? Що робили в дійсності? Кому жалілися? Чи давало це результати? Як вплинули образи на ваш настрій, характер? Як часто зневажали вашу гідність? *Орієнтовні відповіді учасників.*

Тренер: Як бачимо, проблема ця поширена, можна сказати — глобальна. Чи можна її уникнути або хоча б звести до мінімуму? Як саме? *Орієнтовні відповіді учасників.*

Тренер: Оскільки чітких відповідей не було, то на сьогоднішньому занятті спробуємо дати відповідь на ці досить не прості запитання. Для початку з'ясуємо зміст проблеми, яка є життєво важливою, багатоаспектною, делікатною й вимагає максимальної відвертості. Образи та знущання над дітьми в школі, чи молодими людьми в університеті відомі як в Україні, так і за кордоном. Це явище має свої назви залежно від того, хто над ким знущається.

Однією з найпоширеніших форм насильства в школі є моббінг (від англ. mob — натовп). Моббінг — це форма психологічного, а часом і фізичного насильства групи над одним чи декількома членами колективу. Всі на одного. Відоме вам явище? Видів моббінгу є чимало. Шведський психолог Х. Лейман дослідив 45 варіантів цього явища. Серед них: бойкот, прискіпування, насмішки, погрози, залякування, приниження, знущання, побої, крадіжки, здирництво, псування особистих речей, пліткування, наклепи та ін. Останнім часом став поширюватись моббінг через Інтернет (Кібермоббінг) засобами електронної пошти, програм особистого обміну повідомленнями (Instant Messenger), в соціальних мережах, через відео-портали (You Tube, Vimeo), через мобільні телефони (SMS чи дзвінки).

Тренер: Проблеми моббінгу і буллінгу визнаються психологами всього світу надзвичайно складними. До цього часу жоден науковець не може сказати, що він розробив ефективні методи профілактики і боротьби з явищами приниження людської гідності та знущання над особистістю в шкільному чи студенському середовищі. Однією з причин неефективності боротьби з явищами насильства в молодіжному середовищі є те, що саме середовище досить закрите для сторонніх. Оскільки ви, з одного боку, є суб'єктами цього середовища і добре знаєте, що в ньому відбувається, а з другого — маєте значний досвід виживання в таких умовах, пропоную розробити рекомендації для себе та інших людей, як не стати жертвами буллінгу та моббінгу.

Вправа «Мозкова атака». Юнаки та юнки по групах розробляють правила поведінки. Результатом цієї роботи є спільні рекомендації, як уникнути насильства в колективі.

Орієнтовні рекомендації молоді з профілактики приниження.

1. Проаналізуйте причини агресивного чи зневажливого ставлення до вас (свої вчинки, поведінку, манеру спілкування).

2. Будьте ввічливі, доброзичливі, привітні з однолітками.

3. Не пліткуйте.

4. Не принижуйте інших, шукайте в кожному позитив, без лестощів, щиро хваліть одногрупників за добрі якості, підвищуйте їх у власних очах, але не принижуйтеся.

5. Найдіть золоту середину, щоб не занадто виділятися з групи і зберегти свою індивідуальність.

6. Не дозволяйте себе принижувати, «показуйте зуби», нанесіть відповідний «удар», бажано з гумором.

7. Дотримуйтеся традицій колективу. Беріть участь в групових заходах.

8. Зберігайте почуття власної гідності.

9. Добросовісно виконуйте свої безпосередні обов'язки.

10. У випадку цькування, приниження гідності, знуцання звертайтеся до куратора, гаукового керівника, психолога, адміністрації навчального закладу.

Заклучна частина.

Тренер: Ваші рекомендації засвідчили, що ви чудово справились з даним завданням. Рекомендації хороші. Ми їх розмножимо як результат колективної творчості, щоб кожен запам'ятав ці правила і дотримувався їх.

Звичайно, цього замало. Від слова до діла — шлях далекий. Для того, щоб усвідомлення неприпустимості знуцань над особистістю стало не лише нормою поведінки, а й внутрішнім імперативом кожного, потрібні ще

й ваші бажання, сила волі і вміння боротися з даними аморальними явищами. Отже, підведемо підсумки нашого заняття та поділимося думками щодо результатів вихованням власного почуття гідності. Які на вашу думку, потрібні дії, щоб вберегти себе від приниження гідності та забезпечити повагу до себе як особистості?

Орієнтовні відповіді юнаків та дівчат.

- Розвиток комунікативних умінь, які необхідні в подальшій професійній діяльності та повсякденному житті.
- Уміння створити мирну і доброзичливу атмосферу в групі.
- Радість від того, що зміг когось уберегти від насильства, зробити щасливим.
- Задоволення, що можу думати про когось, подолати свій егоїзм.

Тренер: Як видно, попереду роботи багато, але переможе молодість. Дорогу осилить той, хто йде. В добрий час, друзі!

Заняття № 3. Розвиток ціннісного ставлення до себе та інших людей.

Час проведення: 80 хв.

Мета: сприяти розвитку совісті, відповідальності, справедливості; формувати усвідомлене ставлення та визнання власних помилок; прививати здатність до рефлексії своїх моральних цінностей, вчинків тощо.

Вступна частина.

Вправа «Коло». Учні (студенти) по колу відповідають на питання: «Як ви розумієте поняття совість? Як часто ви відчуваєте сором/провину?»

Основна частина.

Дискусії на моральну тематику: «Морально-духовне самовдосконалення»; «Совість як важлива моральна цінність».

Вправа «Значення емоційних переживань для розвитку особистості». Ведучий знайомить учасників групи з визначенням 10

базових емоцій, що мають самостійне значення: цікавість, радість, печаль, гнів, відроза, презирство, страх, сором, провина, здивування. Розповідає про сутність і функції кожної з детальним описом особливостей їх переживання. Учасники мають перед собою роздруковану брошуру з детальним описом даної теми. Після дискусії на тему розпізнання та особливостей переживання емоцій та почуттів, учасникам тренінгу пропонується намалювати на одному аркуші свій актуальний стан, а на іншому емоцію, що переживається в житті найчастіше. Питання для обговорення: Що нового ви дізналися про емоції та почуття? Для чого необхідні емоції та почуття? Яким чином змінилось Ваше відношення до них? [98].

Вправа «Аналіз ситуацій морального характеру». Учасникам пропонується пригадати складну ситуацію із свого власного життя, де вони відчували провину або сором. Її необхідно записати на папері. Всі папери перемішуються між собою. Учасники по черзі беруть папери із описаними у них ситуаціями. По колу кожен зачитує ситуацію, яка випала і коментує в чому в даній ситуації присутня совість, і яким чином можна вирішити цю ситуацію, покладаючись на почуття совісті. Потім до обговорення приєднується група. І так по колу. Після виконання вправи учасники обговорюють: Чи легко було написати власну складну моральну ситуацію? Які почуття у Вас викликало обговорення ситуацій інших учасників? Які почуття з'явилися при аналізі власної ситуації? Які здобутки після виконання вправи бачите для себе?

Заклучна частина.

Вправа «Компліменти і вдячність». Використовуйте будь-яку нагоду, щоб сказати людині щось приємне про неї чи її вчинки. Покажіть це посмішкою, очима. Головне, щоб це було щиро.

Вправа «Підведення підсумків». Учасникам тренінгу пропонується висловити свій актуальний емоційний стан, а також відповісти на питання: що я отримав від цього заняття? Що було для мене відкриттям? Що мене

здивувало, нашттовхнуло на подальші роздуми? З яким почуттям закінчую тренінгове заняття?

Заняття 4. Поглиблення знань про совість та її вияви у діяльності.
Час проведення: 80 хв.

Вступна частина. **Вправа «Калейдоскоп».** Ведучий просить кожного учасника уявити себе будь-якою частиною тіла. Потім він поступово називає різні емоції, а учасники мають показати їх тою частиною тіла, яку вони обрали раніше. Після виконання завдання, учасники діляться своїми враженнями, як і які емоції було виразити легше, а які тяжче.

Основна частина. **Дискусія на тему «Чи відчували Ви муки совісті, провини, сорому, розкаяння?»**

Мета: звернутися до особистого досвіду учасників щодо емоційних проявів совісті; виховувати совісність як важливу моральну якість.

Хід проведення: тренер направляє дискусію, продовжуючи ставити перед учасниками запитання: Чи були у Вашому житті ситуації, коли Ви жалкували про свій вчинок? Поділіться, будь ласка, своїм досвідом. Що Ви відчували в той момент? Яким був Ваш внутрішній діалог з самим собою (почуття провини)? Куди були спрямовані Ваші думки: на минуле, на майбутнє («наступного разу буду розумніший, буду робити правильно»), на вирішення ситуації тощо? Чи турбувались Ви щодо реакції інших людей на Ваш вчинок (почуття сорому)? Як Ви впоралися з негативними переживаннями? Якими були Ваші висновки приводу того, що трапилось?

Після обговорення поставлених питань учасникам пропонується вправа на проробку негативних емоцій, що виникли внаслідок порушених спогадів.

Вправа «Розв'язання етичних завдань»

1. Яке співвідношення між боргом і совістю? Чи можуть вони вступати в протиріччя чи конфлікт? Наведіть приклади такого конфлікту. Чому віддаєте перевагу слідувати Ви в разі розладу: вимогам боргу або велінням совісті?

2. Чи правий був А. Швейцер, вважаючи чисту совість «винаходом диявола»? Обґрунтуйте свою відповідь.

3. Може чи не може існувати «зла совість», що докоряє людині з приводу нескоеного нею зла? Чому?

Заклучна частина. Підведення підсумків.

Заняття 5. Виховання моральних чеснот особистості юнацького віку та усвідомлення цінності власного вибору. *Час проведення: 80 хв.*

Мета: завдяки перегляду фільму на морально тематику навчитися розпізнавати моральні цінності, формувати позитивну життєву позицію, переоцінка власного вибору, виховувати цінність духовно-моральних принципів, розвивати почуття совісті та гідності та доброчесності.

Вступна частина.

Вправа «Привітання». Учасникам пропонується висловити привітання, визначивши свій актуальний стан у формі вірша, або улюбленої фрази з відомого фільму, книги.

Основна частина.

Перегляд фільму «Один плюс один». Сюжет фільму дозволяє сформувати позитивне емоційне ставлення до понять гідність людини та совісність. Мотивує до переосмислення власних життєвих позицій, цінностей та уставлень.

Заклучна частина.

Обговорення фільму. Після перегляду відеофільму зі студентами здійснювалося активне обговорення за таким алгоритмом:

1. Що найціннішого Ви знайшли для себе в сюжеті фільму?

2. У чому полягало усвідомлення ситуації прийняття рішення?
3. Як би Ви вчинили на місці головних героїв?
4. Чи може подібна ситуація прийняття відповідального рішення виникнути у Вашому житті?
5. Які основні моральні цінності, на Ваш погляд, є найважливішими?
6. Як Ви можете їх розвинути в себе?

Іноді перегляд відеоматеріалів завершувався жвавими дискусіями, що допомагало студентам висловити та усвідомити власні погляди та власну життєву позицію.

Заняття № 6. Розуміння поняття доброчесність та застосування основних його принципів у вирішенні складних моральних ситуацій.
Час проведення: 80 хв.

Вступна частина. **Вправа «Доброчесна поведінка»**

Тренер об'єднує учасників у групи по 3-5 людей. Кожна група повинна зазначити на папері основні принципи доброчесної поведінки їхньої групи чи підгрупи. Далі відбувається презентація принципів доброчесної поведінки, розроблених у групах та погоджених їх у ході дискусії. Після спільного обговорення учасники тренінгу погоджують спільні принципи доброчесності та представляють їх на фліпчартних аркушах: «принципи доброчесності у моральній діяльності, характерні для моєї групи (класу)».

Основна частина. **Вправа «Вирішення моральних ситуацій»**
Ведучий пропонує учасникам уявити ситуацію: «Ви їдете на своєму автомобілі в грозову, бурхливу ніч і раптом бачите трьох людей, які чекають на зупинці автобус. Ці люди: старенька, яка виглядає так, ніби ось-ось піде в інший світ; давній приятель, який колись врятував вам життя; жінка/чоловік вашої мрії. Кого з них Ви візьмете в попутники, якщо ваш автомобіль двомісний? Ви можете підвезти стареньку яка погано почуває

себе, адже в першу чергу ви зобов'язані врятувати її життя. А може ви виберете старого друга, тому що одного разу він врятував вам життя, і це буде чудовим шансом віддячити йому? Однак коли ще вам трапиться нагода зустріти свою другу половинку?»

Ця історія має на меті проілюструвати, що як у житті, так і у навчальній, професійній діяльності ми зіштовхуємось із ситуаціями, за яких важко відразу прийняти вірне моральне рішення. Ця сесія покликана допомогти вам фасилітувати дискусії щодо подібних складних моральних дилем. Оптимальний варіант відповіді: «Віддати ключі від автомобіля своєму старому другу і попросити його відвести літню жінку в лікарню. А самому же в цей час залишитися з коханою людиною».

Заклучна частина. **Вправа «Що я придбав»**

Мета: усвідомлення внутрішніх змін, що відбулися в ході розвивальної роботи.

Кожен учасник повинен подумати над питанням: «В чому полягає найбільш важливий досвід, який я придбав в цій групі і як він допоможе мені краще справлятися з труднощами в повсякденному житті? Закрийте очі і не відкривайте їх до тих пір, поки не знайдете відповідь на це питання, а потім запишіть відповідь на картці». Після цього кожен член групи ділиться з усіма тим, що він усвідомив. Питання для обговорення: наскільки широкий спектр набутого досвіду? Що я можу зробити для того, щоб те, що я придбав, було для мене значущим якомога довше?

Заняття № 7. Розуміння поняття доброчесність та застосування основних його принципів у вирішенні складних моральних ситуацій.

Час проведення: 80 хв.

Вступна частина. **Привітання.**

Основна частина. **Міні-лекція з обговоренням** на тему: «Моральна дилема як складова доброчесності». Ідентифікація та розбір моральної

дилеми за наступним алгоритмом: Що таке дилема? Що робить рішення «моральним»? Що робить моральну дилему настільки складною? Як розв'язати моральну дилему, прийняти моральне рішення? Далі учасникам пропонується обміркувати моральну дилему, із якою вони зіштовхувалися у своїй навчальній практиці (у якості підготовчого завдання).

Руханка для зняття емоційного напруження. Вправа допомагає навчитися відкрито, гнучко та хутко реагуючи на зміни умов під час складних життєвих ситуацій. Ця вправа дозволить вам досягати результатів, про які ви і не підозрювали! Учасники мають передавати один одному слова продовжуючи речення так, щоб кожне наступне слово було наповнене схожим змістом та призводила до активних дій. Для прикладу: «Ми – здійсмаємось - на – гору. Поглянь – гігантський – павук – рухається – просто – на – нас. Швидше – тікаймо!».

Презентація на тему «Процедура прийняття морального рішення» Ознайомити учасників з процесом розв'язання моральних дилем за допомогою 7 контрольних питань:

1. Які рішення я можу прийняти і чому мені так важко обрати серед них?
2. Кого також стосуватиметься прийняте мною рішення?
3. Чи потрібно мені зібрати більше інформації?
4. Що каже на це законодавство та внутрішні регламенти моєї організації? Чи є вони за- стосовними у цьому конкретному випадку?
5. Які є аргументи «за» та «проти» (V + C)
6. Яким буде мій висновок Які негативні наслідки може мати моє рішення? Яким чином я можу мінімізувати такий негативний вплив?
7. Чи задовольняє мене моє рішення? Чи можу я діяти відповідно до прийнятого мною рішення? (контрольні запитання)

Заклучна частина. Підведення підсумків. **Вправа «Духовні наставники»**

Мета: усвідомити власний етико-моральний та духовний ріст, виявити ситуації, що сприяють зростанню.

Тренер пропонує учасникам сісти зручніше, розслабитися і задуматися про людей, у яких вони навчилися чогось важливого. Мова не йде про спеціальні знання або ерудицію, а про мудрість і відкриття якихось таємних істин життя, володіння важливими моральними якостями, в тому числі доброчесністю. Слід замислитися над тим, як ці духовні вчителі (реально існуючі люди або історичні, міфологічні, релігійні фігури) змінювалися протягом життя: в дитинстві, молодшому шкільному віці, підлітковому віці, в юності. Замислитися над тим, як змінювалися особисті цінності, і змінювали один одного люди, що втілювали для Вас вищу мудрість.

Далі кожному учаснику дається час, щоб скласти перелік людей, які були і є для учасника втіленням мудрості. Для кожного періоду життя слід вибрати двох-трьох людей. Ідеальні зразки мудрості можуть бути постійними для великих відрізків життя або навіть для всього життя учасника.

Заняття № 8. Підвищення моральної мотивації особистості юнацького віку. Час проведення: 80 хв.

Вступна частина. **Привітання. Вправа «Мій сусід зліва»**

Мета: розвиток умінь знаходити моральні цінності в інших людях.

Ведучий пропонує учасникам уважно подивитися на сусіда зліва і назвати те, що в нього добре виходить або позитивні якості, якими ця людина володіє. І так по колу. По закінченню тренер запитує про відчуття учасників. Що дала можливість ця вправа прояснити для себе?

Основна частина.

Вправа «Очима інших» У різних ситуаціях і з різними людьми постарайтеся подивитись на себе очима вашого співбесідника. Яке

враження ви справили? Що про вас думають?

Вправа «Ситуація в автобусі». Учасникам пропонується згадати ситуації, коли вони були свідками конфлікту між пасажирами та кондуктором і проаналізувати її. Вони мають виділити для себе мотиви поведінки цих людей у такій ситуації.

Розгляд та обговорення морально-духовних колізій на теми: «Чи варто йти проти власної совісті заради досягнення мети», «Чи виправдовує себе неправда в благо».

Бесіда на тему: «Роль моральної мотивації в міжособистісному спілкуванні та ситуаціях вибору»

Заклучна частина. Рефлексія. Учасники діляться своїми думками та враженнями від заняття.

Заняття № 9. Активізація автономності особистості юнацького віку.

Час проведення: 80 хв.

Вступна частина. **Вправа «Привітаємося».** Учасники ходять по кімнаті і вітаються один з одним по команді тренера спочатку правими ліктями, потім лівими колінками, правою п'ятою, лівою щокою і т.д.

Основна частина. **Міні-лекція** на тему «Автономність особистості».

Матеріал міні-лекції передбачає знайомлення учасників з транзактною теорією особистості Е. Берна, яка розглядає становлення автономної позиції через ідею гармонізації соціального та емоційного компонентів особистості молодшої людини (союзу батька і дитини через дорослого). Знайомлення учасників зі схемою «Системи рекету» (Р. Ерскін, М. Зальцман), а також схемою транзактної саморефлексії, що створює переважні можливості в плані становлення автономії особистості.

Вправа «Побудова власної системи автономії»

Мета: розширити уявлення про себе, побачити себе з різних аспектів, навчитися вільно виявляти свої думки та приймати вільні рішення.

Хід проведення: Кожному учаснику слід намалювати три колонки. Ліва називається «модернізовані переконання і почуття», середня – «автономні прояви», а третя – «підкріплювальні спогади». У колонці «модернізовані переконання і почуття» слід написати підзаголовки для переконань про себе, інших і життя. Далі тренер просить кожного учасника знову звернутися до згаданої ситуації: «Почніть з переконань про себе. Змінивши своє переконання, що позитивного Ви можете сказати про себе? Важливо використовувати позитивні слова та уникати негативних. Потім аналогічним чином змініть переконання про інших людей і життя, використовуючи позитивні слова.

Після цього переходьте до колонки «автономні прояви». І постарайтеся уявити себе на екрані відео. Однак програвайте ситуацію таким чином, щоб Ви поводитися в ній позитивно, знаходилися поза сценарію і відчували автентичне почуття. У підзаголовку «зовні спостережувані прояви поведінки» відзначте слова, жести тощо, які помічаєте у себе при позитивному програванні. Так само заповніть підзаголовок «внутрішні переживання» для нової версії ситуації. Які приємні почуття Ви відчуваєте? Чи відчуваєте напругу, яку раніше не помічали? Якщо так, чи вирішили Ви зняти напругу? Що станеться, якщо Ви позбудетеся неї? В автономній системі не треба фантазувати. Замість цього напишіть заголовок «плани і позитивні спостереження», про які можна написати в години відпочинку. Сюди можна включити планування життя. Нарешті, заповніть колонку «підкріплювальні спогади».

Таким чином, ви отримали первісний варіант вашої системи автономії, яку можна доповнювати і змінювати.. Кожен раз, роблячи такий крок, ви полегшуєте собі можливість здійснювати вибір у майбутньому».

Заклучна частина. Підсумки вправ. Тренер просить учасників описати свої думки, почуття, переживання, що виникли в процесі індивідуальної та групової роботи.

Заняття № 10. Поняття свободи у моральній поведінці юнаків та юнок. Час проведення: 80 хв.

Вступна частина. **Вправа «Настрій».** Учасникам пропонується висловити думку про те, з яким настроєм прийшов сьогодні його сусід. Таким чином налаштувати позитивну атмосферу для взаємодії.

Основна частина. **Вправа «Складні ситуації».** Учасникам пропонується обміркувати різні життєві ситуації де вони можуть тренувати вияв свободи у прийняттях рішень. Питання, які обговорюються в процесі дискусії:

1. У вас з'явилися гроші. Могли б ви витратити їх усі на подарунки своїм друзям?

2. Друг розповідає вам про свої негаразди. Чи дасте ви йому зрозуміти, що вас це мало цікавить?

3. Чи часто ви говорите приємне людям, щоб підняти їх настрій?

4. Чи любите ви злі жарти?

5. Чи довго ви пам'ятаєте неприємності, що вам зробили ваші друзі?

6. Чи можете ви терпляче вислухати навіть те, що вас зовсім не цікавить?

7. Чи охоче ви виконуєте прохання оточуючих?

8. Чи можете ви жартувати над кимось, щоб розвеселити оточуючих?

9. Чи часто ви телефонуєте своїм друзям, щоб підтримати їх?

10. Ви випадково скривдили свого друга і він перестав з вами спілкуватися. Чи можете ви підійти після сварки до друга першим?

Вправа «Три вчинки»

На аркуші паперу учні повинні записати 3 гарні вчинки, які вони зробили протягом останнього тижня. Згодом завдання ускладнюємо, пропонуючи обмежитись тільки університетським життям, згодом – успіхами в навчанні. Потім по черзі прочитати написане. Інші учасники повинні похвалити один одного за добрі вчинки.

Заклучна частина. Підведення підсумків заняття.

Чи сподобалось вам заняття?

Чи комфортно ви себе почували?

Тренер. Книга «Вічник» закінчується такими словами Андрія Ворона: «Найбільшу цінність, яку я здобув за життя, се – свобода. Внутрішня свобода. Звільнення від страху, від забобону, марних клопотів, облудних пристрастей, людських обмов. Що посієш, те й пожнеш. А зерна для посіву добираємо щодня. І коли сіємо в душі своїй світлі і добрі думки – вони проростають бажаним жнивом. Те, що хочеш мати, про те й думай. Яким хочеш себе видіти – таким і уявляй. І матимеш, і будеш змінюватись. Бо добра думка, як смерекова смола, може затверднути коштовним каменем. Основне для мене – Світло, за яким я все життя йду і яке сам змагаюся нести для інших. Як той світлячок, що крихіткою світла пом'якшує ніч. Знаю, що ніч мені не зламати, та все одно свічу».

Тож бажаю вам внутрішньої свободи, світла в душі, добрих думок, і хай вистачить вам сили волі для здійснення моральних виборів у своєму житті.

Заняття № 11. Моральний обов'язок у ситуаціях вибору. Час проведення: 80 хв.

Вступна частина. Вправа «Приємні спогади»

Мета: використання позитивних емоцій, які пов'язані з успіхами в минулому та майбутньому для формування нових взаємин.

Кожен учасник має пригадати ситуацію, в якій він був задоволений собою, пишався своїми діями та досягненнями. Слід з'ясувати, що саме викликало задоволення, які позитивні відчуття учасник пам'ятає.

Основна частина. Вправа «Мої позитивні риси».

Мета: встановлення сприятливого психологічного клімату, нейтралізація емоційної напруги, створення позитивної мотивації та

зацікавленості в роботі тренінгу.

Психолог пропонує учасникам протягом 5 хвилин скласти перелік своїх сильних сторін, які вони цінують у собі і які додають їм впевненості у своїх силах. Питання: Чи важко було вам написати ці риси? Чому? Тепер ще раз прочитайте те, що написано у вас на листку. Чи всі ці позитивні риси бачать в вас інші?

Головне завдання кожного – підтверджувати своєю поведінкою і справами, все те позитивне, що ви у себе відзначили.

Вправа «Мозковий штурм».

Коли ви були немовлятами, ви майже повністю залежали від інших людей, підростали, ставали більш самостійними і ваша залежність потроху зменшувалася. Питання для виконання вправи:

1. В чому виявляється залежність немовляти від дорослих?
2. А як мала дитина залежить від інших людей?
3. У чому полягає ваша залежність від інших?

(На дошці прикріплюються листи з написами питань. По ходу відповідей учасників, ведеться запис на листах).

Настав час коли, ви несете відповідальність за свої вчинки! Молодь стає менш залежною, тому що ви стали більш відповідальними, а не просто тому, що подорослішали. Дуже часто вам важко зробити правильний вибір у житті, особливо, тоді, коли ви опиняєтесь у складних ситуаціях. Вибір, який ви робите, суттєво впливає на ваш характер. Будувати своє життя на зразок свого кумира чи тієї людини, якою захоплюєтесь. Це – ваш вибір.

Вправа «Крок за кроком у вирішенні життєвої ситуації»

Мета: розвинути позитивне вирішення складних життєвих ситуацій, в яких опинилися учасники виконавши свій моральний обов'язок.

Хід проведення: Ведучий пропонує учасникам для обговорення актуальну для них життєву ситуацію, пов'язану з конфліктними відносинами, міжособистісними проблемами. Після обговорення учасники

повинні розробити схему аналізу за планом “Крок за кроком у вирішенні життєвої ситуації”. Маючи готову схему аналізу, учасники поділяють ситуацію на елементи, а потім синтезують цілісну картину, що відображає більш високий рівень усвідомлення ситуації.

Вправа «Досягнення мети за допомогою цінностей»

Мета: надати можливість учасникам отримати реальний досвід відчуття значущості своїх цінностей і життєвої позиції.

Матеріали: альбомні аркуші паперу (6 штук на одну людину), кольорові аркуші (по 1 на людину), ручки.

Хід проведення: Учасникам пропонується на 6-ти аркушах одного кольору написати 6 найважливіших, найцінніших речей в їхньому житті, які вони вже мають. Потім учасники повинні розташувати аркуші так, щоб найважливіше було найближчим до них, а решта – в залежності від значимості. Після цього на папері іншого кольору учасникам пропонується записати щось одне найбажаніше, найважливіше, чого вони не мають, але хотіли б отримати, досягнути у майбутньому.

Після того, як все написано, учасникам пропонується уважно подивитися на свої цінності і свою мету, відчутти, що це дійсно найважливіше в їхньому житті. Далі потрібно визначити, за рахунок якої з цінностей можливо досягти мети. Аркуш із записаною цінністю відложити і подумати, наскільки мета може після цього бути здійснена. Потім обрати наступну, більш наближену до здійснення мети цінність і так - до використання усіх вищезгаданих цінностей. Коли усі завдання будуть виконані, учасникам надається можливість поділитися своїми почуттями.

Заклучна частина. Рефлексія.

Вправа «Побажання на майбутнє». Учасники стають в коло і по черзі передають один одному приємні побажання на майбутнє.

Заняття № 12. Почуття морального обов'язку як мотив вибору.

Час проведення: 80 хв.

Вступна частина. Привітання. Вправа «Сліпий та поводитир»

Мета: встановлення довіри між учасниками заняття.

Хід проведення: Учасники поділяються на пари. Один у парі грає роль «сліпця», а другий – «поводиря». «Сліпець» закриває очі, «поводир» бере його за руку і водить за собою. Вправа продовжується 5 хвилин, після чого партнери міняються ролями.

Обговорення після завершення завдання: «Як себе почували, коли були «сліпцем»?», «Як себе почували, коли були «поводирем»?»

Основна частина. Гра «Відгадай почуття».

Один з учасників виходить на «сцену» і демонструє певне почуття, яке спало йому на думку. Інший учасник намагається його відгадати, а інші допомагають йому в цьому.

Гра має на меті розвиток швидкості в прийнятті рішень та посилює емпатійність.

Ситуація «Випадок з медичної практики».

В однієї жінки була важка невиліковна форма раку. Доктор Джефферсон знав, що їй залишилося жити 6 місяців. Вона страждала від жахливого болю і була такою слабкою, що достатня доза морфію дозволила б їй умерти скоріше. Вона марила, але в спокійні періоди просила доктора дати їй достатньо морфію, щоб припинити страждання і спокійно померти. Хоча доктор Джефферсон знає, що вбивство з милосердя є протизаконним, він усе ж думає виконати її прохання. Запитання для обговорення:

1. Чи повинен доктор Джефферсон дати жінці ліки, від яких вона б померла? Чому?
2. Чи має право жінка сама прийняти остаточне рішення? Чому так або ні?
3. Жінка є заміжною. Чи повинен її чоловік втручатися в рішення?

Чому?

4. Що повинен би зробити хороший чоловік у цій ситуації? Чому?

5. Чи має людина обов'язок або зобов'язання жити, коли вона саме того не хоче, а прагне самогубства?

6. Чи має доктор Джефферсон обов'язок або зобов'язання зробити ліки

доступними для жінки? Чому?

7. Коли домашня тварина важко поранена й умирає, її вбивають, щоб позбавити болю. Чи можна застосовувати цю процедуру в ситуації з хворою людиною? Чому?

8. Для доктора є протизаконним дати жінці ліки. Чи є це й морально недобрим? Чому?

9. Взагалі, чи повинні люди робити все, що вони можуть, щоб підкорятися закону? Чому?

10. Як це застосувати до того, що повинен був би зробити д-р Джефферсон?

11. Обмірковуючи дилему, щоб ви сказали про найвідповідальніший вчинок, який зробив би д-р Джефферсон? Чому?

Аналізуючи свою згоду або незгоду з описаними в цій та наступних ситуаціях вчинками, учасники тренінгу мають враховувати, що з етичної точки зору вчинок являє собою досить складне явище, оскільки, на відміну від дії, він розглядається в сукупності з попередньою і наступною діяльністю моральної свідомості.

Групова дискусія. Групова дискусія починається із заслуховування позицій кожної пари учасників тренінгу щодо їх згоди або незгоди із вчинками, що описані у тексті ситуації. Обговорення слід проводити з кожного запитання окремо.

Творче завдання. Після завершення дискусії групі пропонується для

роботи в парах прийняття етичного рішення в ситуації, яка безпосередньо пов'язана з організацією, де вони працюють, або є актуальною для більшості учасників тренінгу. Основними кроками прийняття етичного рішення є наступні [2]:

Крок 1. Розпізнати й пояснити дилему.

Крок 2. Одержати всі можливі факти.

Крок 3. Перелічити всі можливі варіанти вибору.

Крок 4. Перевірити кожен варіант, ставлячи три запитання: а) «Це законно?»; б) «Це правильно?»; в) «Це корисно?»

Крок 5. Ухвалити рішення.

Крок 6. Двічі перевірити рішення, ставлячи два запитання: а) «Як я почуватимусь, якщо про моє рішення довідається моя родина?» б) «Як я почуватимусь, якщо про моє рішення повідомлять у місцевій пресі?»

Крок 7. Почати діяти.

Заключна частина.

Учасникам пропонується згадати сьогоднішню роботу в групі і продовжити наступні фрази: «Я зрозумів, що ...; Мене здивувало ...; Я відчув ...; Думаю ...; Сьогодні мене дратувало ...; Мені дуже сподобалося...». Тренер має зробити акцент на вмінні відмічати особливості свого настрою, своєї поведінки та їхній вплив на міжособистісну взаємодію з іншими учасниками.

Заняття № 13. Особливості усвідомлення та вирішення ситуацій вибору особистості юнацького віку. Час проведення: 80 хв.

Вступна частина. Обговорення змін за тиждень. Підкреслення важливості власної самооцінки у житті та майбутній професійній діяльності як викладачів.

Основна частина. **Ситуація «Піратська програма».**

Власник малого підприємства одержав безкоштовну копію захищеної

авторським правом комп'ютерної програми від товариша, замість того щоб витратити \$500 на придбання цієї програми в місцевого продавця програмного забезпечення. Запитання для обговорення:

1. Розпізнайте і сформулюйте етичну дилему, що міститься в наведеній ситуації.
2. Назвіть усіх учасників описаної ситуації.
3. Чітко сформулюйте позицію і можливі інтереси кожного учасника ситуації.
4. Хто в описаній ситуації «виграє», а хто «програє»? Чому?
5. Як з позиції ділової етики можна кваліфікувати поведінку учасників ситуації? Чому?
6. В якому випадку поведінку учасників ситуації можна було б назвати етичною?
7. Обміркуйте всі можливі варіанти їхньої етичної поведінки.
8. Перевірте кожен варіант морального вибору учасників, ставлячи три запитання: а) «Це законно?»; б) «Це правильно?»; в) «Це корисно?».
9. Ухваліть рішення щодо найкращого варіанта етичної поведінки учасників ситуації.
10. Двічі перевірте рішення, ставлячи два запитання: а) «Як я почуватимусь, якщо про моє рішення довідається моя родина?»; б) «Як я почуватимусь, якщо про моє рішення повідомлять у місцевій пресі?»

Примітка. Слід звернути увагу учасників тренінгу на запитання 6. Оскільки для суб'єкта дії далеко не байдужим є його моральне самопочуття, моральна оцінка і настанови щодо нього оточуючих і знайомих, опрацьовуючи це запитання, учасники тренінгу можуть поставити і обговорити додаткові запитання.

Групова дискусія. Починається групова дискусія із заслуховування позицій кожної пари учасників тренінгу щодо їх згоди або незгоди із вчинками, описаними в цій ситуації. Обговорення слід проводити з кожного

запитання окремо.

Вправа «Магазин»

Мета: показати учасникам багато варіантів вибору.

Учасникам пропонується набір яких тільки можливо предметів, які розкладаються на столі. Кожний по черзі ходить в «магазин» і обирає предмет, що йому сподобався. Коли всі зроблять свій вибір, вони пояснюють чому захотіли саме цей предмет. Що було важче – робити вибір чи пояснювати свій вибір? Чим керувалися, коли здійснювали вибір?

Заклучна частина. Студентам пропонується поділитися власними думками та емоціями щодо сьогоднішнього заняття та виділити ті моменти дня, що викликали найбільші позитивні та негативні переживання (що сьогодні сподобалося?/ що не сподобалося?). Кожен учасник має повідомити про свої думки, що виникли після сьогоднішнього заняття та які «відкриття» для себе він зробив.

Заняття № 14. Розуміння власних моральних цінностей в ситуаціях вибору. Час проведення: 80 хв.

Вступна частина. **Вправа «Дзеркало».**

Група ділиться на пари. Одна людина з пари приймає певну позу, а інша її дзеркально відображує, при цьому, намагається зрозуміти почуття партнера і говорить йому про них. Потім учасники діляться враженнями, наскільки важко зрозуміти почуття іншої людини.

Вправа «Як людина реагує на стрес» є модифікацією вправи «Реакції на стрес» [Психосоціальна підтримка..., 2017, с. 63]. Вона спрямована на актуалізацію можливих поведінкових реакцій у складних, стресових ситуаціях, на визначення типового і відмінного в стратегіях поведінки різних людей. Ми реагуємо на складні, стресові ситуації, щось робимо, аби впоратися з ними та їхніми наслідками, застосовуємо певні стратегії: одні починають відразу щось вирішувати, діяти, інші ж очікують,

уникають якихось рішень, знімають із себе відповідальність за ці рішення, шукають підтримки в інших, у свого оточення.

Учасникам пропонується пригадати складну життєву ситуацію (пов'язану, зокрема, з воєнними подіями), яку переживали їхні друзі, колеги, знайомі; далі – обговорити в міні-групах із 4–5 учасників можливі реакції на неї, стратегії поведінки; записати їх на стикерах і поділитися з групою. Потім стикери від кожної групи прикріплюють на папері для фліпчарту й учасники обговорюють спільний список таких дій, стратегій у стресових ситуаціях, те, від чого залежать типовість та відмінності таких дій.

Притча «Цінності в житті».

Мета: підвести групу до висновків про важливі життєві цінності.

«Професор філософії перед лекцією заходить в аудиторію та розкладає на столі декілька різних речей. Коли починаються заняття, він мовчки бере велику порожню банку з-під майонезу та наповнює її великими каменями. Потім запитує:

- Банка була повна? - Так! – погоджуються студенти. Тоді професор дістає коробку з маленькими камінцями, галькою, та висипає їх в ту ж банку. Він трохи побовтав банку, і камінці, звісно ж, заповнили відкриті області між великим камінням. Він знову запитав студентів: - Банка повна? Вони засміялись та погодились, що банка повна. Тоді професор дістав коробку піску та висипав його в банку. Звісно, пісок заповнив весь простір, який ще залишався між галькою.

- Тепер, - сказав професор, - я хочу, щоб ви зрозуміли, що це – ваше життя. Великі камені – це важливі речі: ваша сім'я, ваші друзі, ваше здоров'я, ваші діти. Якби все інше було загублене, і тільки вони залишились, ваше життя було б все ще повним. Галька – інші речі, які мають значення подібно вашій роботі, вашому дому, вашому автомобілю. Пісок – все інше, це просто дрібниці життя. Якщо ви спочатку насиплете пісок в банку, то не буде місця для гальки та каменів.

Те ж саме і в житті. Якщо ви витрачаєте весь ваш час та енергію на дрібниці, у вас ніколи не буде місця для речей, які є важливими для вас. Зверніть увагу на речі, які найбільш важливі для вашого щастя. Турбуйтеся спочатку про великі камені, це дійсно має значення. Встановіть ваші пріоритети. Всі інше – тільки пісок.»

Заклучна частина. Обговорення притчі та результатів усього заняття. Учасникам тренінгової групи пропонується відповісти на наступні питання: «Наскільки Ваші цінності співпадають з цінностями інших людей?», «Які на цінності, Вашу думку, мають бути обов'язково у викладачів?».

Заняття № 15. Усвідомлення, прогнозування та оцінка власного вибору. Час проведення: 80 хв.

Вступна частина. **Привітання. Вправа «Перепони»**

Мета: розвивати здатність до прогнозування ситуацій.

Кожен учасник повинен подумати і написати, що йому необхідно зробити, щоб досягти бажаного результату при здійсненні вибору і які перепони можуть виникати на шляху до реалізації цієї цілі. Після цього всім учасникам пропонується відповісти на запитання: Що було складніше, побачити перепони чи окреслити можливий план дій?

Основна частина.

Вправа: «Парадокс» [89].

Мета: усвідомлення морально-етичної відповідальності за власне життя та оточуючий світ.

Хід проведення: Вправа виконується індивідуально. Кожен учасник ділить виданий аркуш паперу на три рівні колонки. В першій частині в стовпчик тренер просить написати будь-які 10 дієслів, у другій – будь-які 10 прикметників або дієприкметників, а в третій частині – 10 якостей ідеального світу, в якому всі були б щасливі. Потім в перших двох колонках треба вибрати і підкреслити по три слова, які мають відношення до

учасника. У третій колонці треба вибрати і підкреслити три якості, без яких неможливо уявити світ. Після цього потрібно проранжувати підкреслені слова в кожному стовпчику, виходячи з того, наскільки вони до душі учаснику. Потім необхідно записати одну під одною три фрази: «я буду...», «щоб стати...», «і тоді світ стане...». Після виконання вказаних вище дій ці записані фрази необхідно об'єднати в одну. Тобто продовжити фразу «я буду ...» трьома дієсловами; фразу «щоб стати ...» – трьома прикметниками або дієприкметниками; фразу «і тоді світ стане ...» – трьома якостями ідеального світу.

Після виконання вправи, ведучий пропонує відповісти учасникам на питання: чи можливо це (ця фраза, яку кожен сформулював)? Ми багато хочемо, але що ми робимо для того, щоб домогтися бажаного?

Вправа: «Що мені хочеться зробити?»

Мета: поставити реальні цілі в удосконаленні особистого етичного розвитку після завершення заняття; прогнозування власної поведінки.

Хід проведення. Тренер пропонує замислитися над тим, в якому напрямку кожен учасник хотів би розвиватися далі, щоб стати більш зрілою і духовно багатою особистістю. Далі тренер просить кожного взяти аркуш паперу і розділити його на дві колонки: «Зліва запишіть все те, чого Ви поки ще не робите, але хотіли б зробити в майбутньому; все те, що Ви вже пробували робити і надалі хотіли б робити більш активно. При цьому мова йде про конкретні дії, а не про те, що Ви повинні робити на думку оточуючих або "корисне" для Вас. Потім справа запишіть все те, що ви робите неохоче, від чого в майбутньому хотіли б відмовитися або робити не так часто.

Далі спробуйте вибрати в кожному стовпчику по одній дії та прийміть конкретне рішення. Що Ви хочете робити в майбутньому частіше, що рідше? (2 хв.) Тепер усвідомте для себе, що може полегшити або ускладнити здійснення кожного з рішень? (5 хв.). А тепер виберіть члена групи, з яким

вам хотілося б обговорити щойно пережитий досвід (10 хв.). Як ви себе почували, проживаючи ці рішення?

Заклучна частина. Рефлексія.

Підсумки вправ проводяться в загальному колі. Обговорюються такі питання: наскільки легко (або важко) Вам було скласти обидва списки? Як Ви приймаєте рішення в інших ситуаціях? З ким їх обговорюєте? Як Ви оцінюєте свої шанси реалізувати обидва прийняті рішення?

Заняття № 16. Активізація морального досвіду особистістю юнацького віку в процесі вирішення завдань на моральну тематику.

Час проведення: 80 хв.

Вступна частина. Вправа «Подаруй посмішку»

Для створення позитивного робочого настрою, учасники за годинниковою стрілкою по колу дарують сусіду зліва посмішку. Посміхаючись, потрібно дивитися прямо в очі партнеру.

Основна частина. Вправа «Мій вибір»

Мета: закріпити навички здійснювати вибір (особистий, професійний, моральний) у різних життєвих ситуаціях.

Хід проведення: Учасникам пропонується знову прийти в «магазин», але вибрати вони будуть не предмети, а певні соціальні ролі, майбутню професію тощо. Ведучий буде продавцем, який записує на картках, за бажанням учасників, їх майбутню соціальну роль чи професію і віддає її покупцю. Дозволяється обирати декілька варіантів. Після того як усі учасники побувають у «магазині», вони пояснюють свій вибір.

Далі ведучий запитує їх: наскільки був складний для них цей вибір? За якими критеріями вони здійснювали вибір соціальної ролі та/або професії?

Вправа «Спогади дитинства»

Мета: усвідомити власний шлях морального розвитку.

Учасники діляться на пари, тренер пропонує всім закрити очі і повернутися в своє дитинство. Кожен має згадати свій будинок, власну дитячу кімнату, якісь характерні деталі життя. Після того як всі в достатній мірі занурилися в світ власного дитинства, тренер пропонує членам групи поміркувати над наступними питаннями: «Що я міг, будучи дитиною? Чого не міг?», «Як мене виховували; які в дитинстві були створені умови для розвитку моральності?». Через 3-5 хвилин учасники повинні обмінятися з партнерами враженнями від щойно отриманого досвіду. У бесіді один з одним учасники повинні відповісти на питання про те, як виховання батьків вплинуло на їхнє розуміння моралі та здійснення морального вибору. Під кінець пари збираються разом, і кожен представляє групі свого партнера.

Вправа «Одинадцять заповідей»

Мета: проаналізувати власні моральні цінності і зробити кроки до побудови власної етичної системи цінностей.

Хід проведення: Тренер роздає кожному учаснику робочі листки «Одинадцять заповідей» і просить поміркувати про класичні моральні принципи. Які з них для Вас особливо значимі, а які не настільки важливі? Чи є якесь основне моральне правило, яке не відображено в біблійних заповідях, але тим не менше має для Вас велике значення?

Після цього проводиться кругове опитування, в ході якого кожен повинен повідомити, яку заповідь він поставив на перше місце і яку додав як одинадцяту. У кінці підводяться підсумки вправи. Обговорюються такі питання: з ким Ви обговорюєте такого роду питання в повсякденному житті? Яку заповідь Ваш батько, Ваша мати поставили б на перше місце? Який життєвий досвід підштовхнув Вас до вибору одинадцятої заповіді? Навіщо людям потрібні такі основоположні правила? Які переваги та недоліки Ви бачите в тому випадку, коли людина виключно самотійно вибирає основоположні принципи свого життя?

Заклучна частина.

Вправа «Особистий контракт-зобов'язання із собою».

Мета: встановлення цілей для подальшого морального розвитку та знаходження мотивація для здійснення вибору.

Хід проведення: учасникам групи пропонується ще раз згадати, чого він не встигнув досягнути протягом тренінгу, але що залишається важливим для нього як високоморальної, гідної людини. Варто відзначити, що у кожного з нас є ще цілі, які можна поставити перед собою. Після того, як кожен оберу одну з найбільш бажаних «майбутніх» змін – юнакам та дівчатам пропонується укласти контракт із самим собою, де будуть висвітленні зобов'язання із самовдосконалення. Наприклад:

«Я, _____ усвідомлюю, що мені подобається моє справжнє «Я» і особливо такі мої риси характеру: _____.

Моїми девізами у житті є: _____.

Як чоловік (жінка), сильний в _____.

Я дуже хочу рости і розвиватися. Моїми досягненнями є: _____.

Це дуже корисні відкриття, і я хочу йти далі до нової мети: _____.

Для досягнення поставленої мети у мене є такі ресурси _____.

На шляху до мети у мене можуть виникати труднощі, перешкоди, які я успішно подолаю: _____.

Я беру на себе зобов'язання зробити все, що від мене залежить, щоб досягнути поставленої мети. Я залишаю за собою право вносити зміни й доповнення на користь своє мети – самовдосконалення.

Зворотний зв'язок: учасникам пропонується за бажанням зачитати свій «контракт», а інші можуть висловити слова підтримки та впевненості в досягненні мети учасником.

У завершальній частині варто ще раз підсумувати результати, здобутки та зміни, що відбулися, враження тренера від роботи та

підкреслити, що тренінг можна буде вважати успішним, якщо всі його учасники у своїй майбутній діяльності будуть реалізовувати свої моральні цінності, особливо при здійсненні морального вибору у складних життєвих ситуаціях. На цьому варто подякувати всім за плідну працю.